

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ӘОЖ378.016:821.512.122-1

Колжазба құқығында

АЛИЕВА ЖАНАТ АБИЛЖАНОВНА

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын және оны оқыту ұстанымдары

6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілері:
Филология ғылымдарының докторы,
профессор Ержанова С.Б.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Сманов Б.Ә.

Шетелдік ғылыми кеңесшісі
Философия PhD докторы Ауэзова З.М.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2016

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі нормативтік құжаттарға сілтемелер қолданылған:

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мұдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы, 17 қаңтар.

«Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» ҚР Президентінің Жарлығы. –Астана: Ақорда, 2006. Қазан. №200.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.- 2010, 2016

Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жж арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана.- 2010

«Қазақстан-2050» стратегиясы. Астана.- 2013

Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты, 1-кітап, қоғамдық-гуманитарлық пәндер, жинақ. – Алматы, 1998. –36-56 б.

Қазақстан Республикасының «Жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын бекіту туралы» №1080 бұйрығы. 2012 жыл, 23 тамыз.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 17 мамырдағы №499 қаулысымен бекітілген Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру үйымдары қызметінің үлгілік қағидалары.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
I ТАРАУ Қазақ өлеңінің тарихындағы көне түркілік ықпалдастық негіздері	
1.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңдері.....	10
1.2 Поэзиялық туындылардағы көне түркілік ұстанымдар мен түрікшілдік мәселелер.....	26
1.3 Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері.....	40
II ТАРАУ Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздері	
2.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері.....	63
2.2 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздері.....	72
2.3 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың педагогикалық-дидактикалық негіздері.....	83
III ТАРАУ Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың әдістемелік жүйесі	
3.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың білім мазмұны.....	92
3.2 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың инновациялық технологиялары.....	107
3.3 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың тәжірибелік-эксперименттік жұмыстары мен оның нәтижелері.....	126
ҚОРЫТЫНДЫ.....	130
ПАЙДАЛАНГАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	133

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тәуелсіздігімізді жарияладап, саяси, экономикалық дербестігімізді барша әлем мойында, руханиятымыздың зерттеу аясы да кеңейген сайын бүгінгі күні ұлттық сөз өнері құндылықтарын жаңаша зерттеу, оның ғылыми-әдістемелік жүйесін жасаудың қажеттілігі артып отыр. Бұл қажеттілікті өтеу мақсатында ұлттық әдебиетке, оны оқытуудың әдістемесіне бірнеше ірі міндеттер жүктелді. Әсіресе ұлттық әдебиеттің арғы тегін, алғашқы бастауларын тарихи тұрғыдан айқында, ежелгі әдеби мұралардың бүгінгі әдебиеттің өсіп, өркендеуіне тигізген әсері мен көркемдік ықпалын саралау және де аталған мәселені білім беру ұйымдарында оқыту мәселесі айрықша маңызға ие болды. Сондықтан да ұлттық әдебиеттің ежелгі нұсқаларын ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан талдап, зерттеу, жүйелеу – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдістеме ғылымының ең басты міндеті болып табылуда.

Қазіргі таңдағы әдістеме ғылымының басты мәселесі – қазақ жастарын ақпараттандыру қоғамының талабына сай білімді де білікті, тәрбиелі де мәдениетті азаматтар етіп қалыптастыру. Бұл – оқыту мен тәрбиелеудің барлық саласында қарастырылатын өзекті мәселе. Осындай ғылымдағы мәселелерді шешудің ұтымды жолдарын табу үшін қазақ халқының ұлттық асыл мұралары мен құндылықтарын, мұрат-мұдделері мен философиялық ой-тұжырымдарын қарастыру арқылы жастарды оқыту мен тәрбиелеуге күш салу керек.

Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі ежелгі мұралардың белгісін айқындау үшін сол есте жоқ ерте замандардағы әдеби жәдігерліктердің өзін жан-жақты, әр қырынан зерттеу, әдістемелік жүйесін қалыптастыру міндеті тұр. Көне замандардағы ата-бабаларымыздың рухани өмірінің сөулеудің көрінісінен, тәлім-тәрбиелік ойларынан ақпарат беретін бұл мұралардың өзі біздің заманымызға түгел жете қойған жоқ. Қолымызда барының өзі уақыт сынынан сырғы кетпесе де, кенеуі кетіңкіреген, кейбірінің мәтіні үзік-жұлық кейіпте болды.

Халқымыздың өзіндік келбеті мен рухани әлеміне зор өзгерістер әкелген Кеңес өкіметі тұсындағы әдебиеттану қазақ әдебиеті тек кеңес кезінен бастау алады деген керегар пікірді ұстанды. Дегенмен, белгілі ғалым Б.Кенжебаев пен оның шәкірттері М.Мағауин, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов, А.Қыраубаевалардың ерлікке пара-пар еңбектері мен нақты ғылыми зерттеулері ежелгі қазақ әдебиеті және оның арналары деген ұфымды қалыптастыруды. Бұл әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қазақ әдебиетінің бастауы қайда, ежелгі қазақ әдебиеті тарихтың қай кезеңінінен басталады, ол қандай жәдігерлерден тұрады, онда қандай тәлім-тәрбиелік ойлар айтылғаны туралы түсінік, ұфым қалыптасты.

Қазіргі Қазақстан, Орта Азия, Еділ бойында III-XIV ғасырларда аралас өмір сүрген көптеген ежелгі тайпалар түркі тілінде сөйлеген. Ол түркі тайпаларының ешбірі ол кезде жеке халық болып қалыптаспаған еді. Сондықтан олардан қалған әдеби ескерткіштер бүгінгі түркі тілдес халықтардың барлығына ортақ мұра деп санау зандылық. Жоғарыда аталған

ғалымдардың ұстанған басты тұжырымы да осы еді. Қазақтың ежелгі дәуірдегі әдебиетін терен зерттеген әдебиеттанушы Н.Келімбетовтің еңбектері де (Ежелгі дәуір әдебиеті. –Алматы: Атамұра, 2005. –336 б.; Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.) осы тұжырымның ғылыми дәйектемесі болды.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан, яғни тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап әдебиеттанушылар ежелгі дәуір әдебиетінің мұраларын зерттеуді, оның ғылыми-әдіснамалық жүйесін жасауды шындаپ қолға алды. Әдебиет тарихына қатысы бар деген кез келген жәдігер мәтінтанымдық, көркемдік жағынан түбекейлі сараптауға алынды. «Қазақ қолжазбалары» (б.д.д. X ғ. бастап XX ғ. дейінгі аралықты қамтыған) сериясымен он томдық басылым жарыққа шыға бастады. Бұған ежелгі көшпенділер өркениеті мен көне түріктердің әлемі туралы әр түрлі ұлгіде хатқа түскен (тасқа қашалған) көне грек, қытай жазбаларындағы тарихи деректер, мифтер мен аңыздардағы әдеби үлгілер, көне түркі жазба ескерткіштерінің толық мәтіндері енді. Байырғы түріктердің мұралары түгелге жуық қамтылған «Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» да бүгінгі түркологияға қосылған мол үлес болды. Осыған дейін ғылыми айналымда әр басылымда шашырап жүрген көне мұралар осылайша топтастырылды. Бұл осы бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын оңтайландыруға үлкен сеп болғаны сөзсіз.

Сонымен бірге, қазақ поэзияндағы түркілік сарынның көрініс табуы біршама ғалымдардың зерттеу нысанына алынды. Ғылыми диссертациялар жазылып, ұжымдық зерттеулер жарық көрді. Қазіргі әдебиеттанудағы бұл бағытта жүргізілген осындағы зерттеу жұмыстары үлкен ғылыми жетістік болғанымен, көне түркі әдебиетінің қазақ поэзиясында көрініс табуын жоғары мектепте оқыту, оның ғылыми-әдістемелік жүйесін жасау – қазіргі кездегі кезек күттірмес мәселелердің бірі. Сол себепті әдебиеттің тарихи кезендерінің өзіндік даму ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ поэзияндағы көне түркілік сарын көріністерін әдістемелік түрғыдан кешенді талдау қажет. Сол себепті қазақ поэзиясының даму үрдісіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы мен дәуірлік жаңашылдықтың негізінде көне түркі әдебиетінің көркемдік белгілерінің болуы, оны оқыту мәселелері зерттеу тақырыбының өзектілігін, әрі маңыздылығын айқындайды.

Қазақ поэзияндағы көне түркілік сарынның көрініс табуының тарихи, көркемдік негіздерін талдап, зерделеуге арналған бұл зерттеуде қазақ поэзияндағы дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық көркем ойлау үрдістерінің түрікшілдік мұраттармен астарлас келіп, ұлттық танымға ұласуы әдебиет тарихының кезендеріндегі әдеби-көркемдік ерекшеліктермен салыстыра қарастырылды.

Зерттеу нысаны. Қазақ поэзияндағы көне түркілік сарынды оқыту мәселесі.

Зерттеу пәні: Қазақ поэзияндағы көне түркілік сарын.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Қазақ поэзияндағы көне түркілік сарын көрінісін айқындаپ жүйелеу және білім беру үдерісіне ендіру

мүмкіндіктерін қарастыру. Осы мақсат үрдісінен шығу үшін жұмыстың алдына мынадай міндеттер қойылды:

- қазақ поэзиясының нәр алар бастау бұлақтарын айқындау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындаап, әдіснамалық түрфыдан жіктеу;
- әдебиеттің әр кезеңінде ақын-жыраулар поэзиясындағы көне түркілік ықпалдастық негіздерін айқындау және оның көрінісін оқыту үдерісіне енгізу;
- ЖКОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми теориялық, әдіснамалық негізін анықтау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың негізгі ұстанымдары мен әдістерін анықтау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда қолдануға болатын тиімді технологияларды саралау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар көрінісін оқу үдерісінде пайдалану үшін таңдау курсының мазмұны мен әдістемесін ұсыну;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесін ұсыну және оның тиімділігін эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып дәлелдеу.

Зерттеу болжами: Егер «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқыту негізінде студенттердің пәндік құзіреттілігі қалыптасып, оның ғылыми-әдістемелік жүйесі айқындалса, онда студенттер қазақ әдебиеттіңде дәстүр жалғастығын сипаттай отырып, өзіндік ой-пікірін қорғауға дағыланады, ұлттық құндылықтар мен асыл мұраларды құрметтеуге, қадірлей білуге үйренеді, жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде танылады. Өйткені теориялық білімге негізделген пәндік құзіреттіліктер өзінің оң нәтижесін береді.

Жетекші идея: Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын көрінісін ғылыми-әдістемелік түрфыдан негіздел, оның нәтижесін білім беру үдерісінде пайдалану болашақ тіл мен әдебиеті мамандарын даярлауда және жастардың бойында патриоттық, отаншылдық сезімін оятуда септігін тигізеді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері ретінде философиядағы тұлға мен әлеуметтік қоғам, таным мен мәдениет, мұрат пен мұдде мәселелері; психологиядағы жас ерекшелік қағидалары, негізгі психологиялық ұғымдар; педагогикадағы антропоөзектік бағыттар, дидактикалық ұстанымдар, оқытудың заманауи талаптары, инновациялық технологиялар туралы ойлар басшылыққа алынды. Сол секілді жұмыста әдебиеттану, филология, қазақ әдеби тілі, әдеби байланыс пен дәстүр және жаңашылдық, қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне орай жазылған ғылыми еңбектер қарастырылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері.

Ұлт поэзиясы, қазақ әдебиетінің ежелгі дәүірі, түркі текес халықтар әдебиетінің поэзиясы және қазіргі қазақ поэзиясын талдауға арналған әдеби сын, әдеби зерттеу еңбектер жұмыстың негізгі әдіснамалық әрі теориялық тірекі болды. А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, М.Магауин, А.Ж. Жақсылықов, С.Б. Ержанова т.б.

ғылыми зерттеу еңбектері мен фольклор мұралары, Қазтуған жырау, Доспамбет жырау, Асан Қайғы, т.б. толғаулары, Қ.Мырзалиев, Ж.Әскербекқызы, Т.Әбдікәкімов, Т.Медетбек т.б. ақындардың поэзиялық жинақтары негізге алынды. Зерттеу жұмысының әдістемелік негіздерін анықтауда қазақстандық әдіскер-ғалымдардың, атап айтқанда, Ә.Қоңыратбаев, Т.Ақшолақов, С.Тілешова, Б.Сманов, Т.Жұмажанова, А.Әлімов, Т.Сабыров, Б.Жұмақаева, т.б. зерттеулері мен еңбектері басшылықта алынды.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздерін айқындау барысында салыстырмалы-тарихи, объективті-аналитикалық және жинақтау, даралау, ой қорыту, жалпылау әдістері; экспериментті үйымдастыру кезеңінде бақылау, саулнама, әңгіме, диагностикалық әдістер; зерттеу нәтижелерін қорытындылау барысында аналитикалық әдістер: талдау, қорыту мен ақпаратты өндеу әдістері; эксперименттік мәліметтерді сапалық және сандық түрғыда сараптау, жинақтау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздері айқындалып, оның қалыптасуына ықпал еткен алғышарттарына сипаттама берілді;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың педагогикалық-психологиялық негіздері анықталып, ғылыми жүйеленді;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың философиялық негіздері анықталып, ұлттық құндылық түрғысынан талданды;
- болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарын даярлауда пайдалану үшін «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсының оқу-әдістемелік кешені дайындалып, ұсынылды;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың әдістемелік жүйесін саралау арқылы оны оқытудың негізгі ұстанымдары ғылыми негізделді;
- ұлттық поэзиядағы түркілік сарындарды жоғары мектепте оқытудың мазмұндық-құрылымдық жүйесі жасалды;
- инновациялық әдіс-тәсілдердің тиімділігі тәжірибе арқылы көрсетілді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы.

Зерттеу жұмысында көне түркілік сарындардың қазақ поэзиясында көрініс табу үрдісі әдебиет тарихының кезеңдері бойынша жүйелі, сатылай қарастырылғандықтан, оның ғылым мен білім берудегі теориялық және практикалық маңызы арта түспек. Жұмыстың нәтижелерін қазақ поэзиясына қатысты оқытушымен бірге студенттің өздік жұмысы (ОБСӨЖ) және студенттің өздік жұмысы (СӨЖ) сабактарындағы жазба жұмыстарына, семинар сабактарына пайдалануға болады. Сондай-ақ жұмыстың ғылыми мазмұны мен тұжырымдарының жалпы әдеби поэтикалық мәні де бар.

Эксперименттік база ретінде зерттеу жұмысын жүргізу, нәтижелері бойынша таңдау курсы дайындау мен сыннан өткізу үшін Қазақ мемлекеттік

қыздар педагогикалық университеті белгіленді. Зерттеу нәтижелері осы оқу орнының «Қазақ әдебиеті» кафедрасында жүзеге асырылды.

Зерттеу үш кезенде жүргізілді:

1. Бірінші кезенде (2014-2015 жж.) зерттеу жұмысының тақырыбы, бағыттары анықталды, білім философиясы, педагогика, психология, әдебиеттану, әдістеме салалары бойынша еңбектер зерделенді. Нәтижесінде зерттеу жұмысының ғылыми-әдіснамалық негіздері айқындалып, мақсат-міндеттері мен болжамы, пәні анықталды.

2. Екінші кезенде (2015-2016 жж.) әдебиетті оқытуудың қазіргі жайы, оны оқытуудың жаңа бағыттарын анықтау мақсатында белгілі әдіскер-ғалымдар мен әдебиеттанушылардың сүбелі зерттеулері мен еңбектеріне талдау жасалды. Студенттердің пәндік құзіреттілігін қалыптастырудың жолдары сараланды. Жоғары мектепте эксперимент жүргізуінде материалдары дайындалды.

3. Ушінші кезенде (2016-2017 жж.) қорытынды эксперимент сатысында экспериментке жинастырылған оқу материалдарының негізінде студенттердің білім деңгейінің көрсеткіші анықталып, сапасы тексерілді, эксперимент және бақылау топтарының нәтижесі салыстырылды. Эксперимент қорытындысы жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша нәтиже тұжырымдалып, қорытындылар жүйеленіп, диссертация түрінде рәсімделді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтері ұлттық құндылығымен ерекшеленеді, қазіргі жастардың бойында адамгершілік қасиетерін қалыптастырады.

2. Жоғары мектептің филология факультеті студенттеріне қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқыту болашақ маманды жан-жақты дамытуға, білімнің сапасын арттыруға мүмкіндік береді; ұлттық құндылықтар мен асыл мұраларды бағалауға үйретеді; сол арқылы олардың интеллектуалдық әлеуеті дамиды.

3. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды білім беру технологиялары арқылы менгерту студенттің болашақ мамандығына қажетті теориялық ақпараттарды талдап, саралауына, жеке тұлғаның шығармашылық қабілетінің шындалуына әкеледі.

4. Студенттің кәсіби-танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған ғылыми-әдістемелік жүйе қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуудың арнайы ұстанымдары негізінде жүзеге асырылып, оң нәтиже береді.

5. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды практикалық тұрғыдан менгертудің деңгейі студенттердің қалыптасқан дағдылары мен іскерліктерінің көрсеткішімен анықталады. Нәтижесінде пәндік құзіреттіліктері қалыптасады.

6. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсының оқу-әдістемелік кешені мен бағдарламасы.

Зерттеу нәтижесінің дәлелдігі мен негізділігі:

Зерттеу жұмысының нәтижелері әдіснамалық тұрғыда дәлелденуімен, зерттеу әдістерінің тиімділігімен, зерттеу еңбектеріне талдау жасалуымен, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Қазақ әдебиеті

кафедрасында бакалавр «5B011700 – қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» тандау курсының оқу үдерісіне енгізілуімен қамтамасыз етілді.

Зерттеу нәтижелерінің жарияланымдары: Ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мазмұны ғылыми басылымдарда, атап айтқанда, АҚШ шығатын SCOPUS тізіміне енген «Life science jurnal» импактфакторлы журналына -1, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен М. Өтемісов атындағы БҚМУ, Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысында - 3, шетелдік жарияланымдарда, түрлі халықаралық және республикалық ғылыми-теориялық конференцияларда - 7 жасалған баяндамаларда көрініс тапты. Сонымен бірге «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» атты 1 оқу құралы жарық көрген.

Жұмыс ҚазМемҚызПУ-дің қазақ әдебиеті кафедрасы мәжілісінде талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан, пайдаланған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.

Кіріспеде зерттеудің өзектілігі дәлелденіп, зерттеудің алдына қойған мақсаты мен міндеттері, зерттеу нысаны мен пәні, жетекші идеялары және ғылыми жаңалықтары және т.б. ғылыми аппарат айқындалған.

Қазақ өлеңінің тарихындағы көне түркілік ықпалдастық негіздері атты бірінші тарауда қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындардың қалыптасуына ықпал еткен алғышарттар айқындалып, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңінен қазіргі қазақ поэзиясына дейінгі аралықтағы көзқарастар талданып, мысалдармен дәйектелді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздері атты екінші тарауда оны оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздеріне талдау жасалынды. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық, педагогикалық және психологиялық негіздері айқындалып, жүйеленді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың әдістемелік жүйесі деген үшінші тарауда білім беру жүйесіне енгізілетін «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» тандау курсының мазмұны мен әдістемесі баяндалып, оны пайдаланудың жолдары көрсетілді. Зерттеу барысында қол жеткен нәтижелер кестелермен және арнайы диаграммалармен рәсімделді.

Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері бойынша жүйеленген ой-пікірлер мен көзқарастар қорытындыланып, тұжырымдалды және ғылыми ұсыныстар берілді.

1 ҚАЗАҚ ӨЛЕҢДІНҚ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК ҮҚПАЛДАСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңдері

Қазақтың көркем ой тарихының негіздері мен тамыры тым теренде жатқаны XX ғасырдың екінші жартысында ғана ғылыми дәлелденді. Оның генезисі мен архетиптік негіздері адамзат тарихы мен өркениетіне орасан зор өзгерістер әкелген орта ғасырларда (қайта өрлеу, ренессанс) ғана емес, көне түркілік дәуірде, тіпті біздің жыл санауымыздан да бұрынғы кезеңдерде жатқаны айқындалды. Белгілі әдебиеттанушы Н.Келімбетов «...Біз қазақ әдебиеті қайнар-бастаулары Түрік қағанаты (VIII ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін» және «Тонықөк» жырларында жатыр деп келдік. Бұл пікір кезінде ғылыми тұрғыдан негізделген тұжырым еді. Алайда мұндай ғажайып жырларды жазуға ұлгі-модель болған шығармалар бұрын бар ма еді деген сауал ұдайы ойда тұратын» [1, 3 б.] – дейді. Фалым соңғы уақыттардағы түркология ғылымындағы соны жаңалықтар мен ғылыми ашылуардың осы сауалға жауап тапқанын айта келіп: «...Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен ғұндар дәуірінің көркем сөз ұлгілері: «Алып Ер Тоңға», «Шу» батыр, «Аттила», «Кек бөрі» және «Ергенекон» дастандарының жеке-жеке үзінділерін, фрагменттерін, сюжеттік оқиғаларын ұзақ жылдар бойы іздестіріп, тырнақтап жинап, белгілі бір логикалық жүйеге келтірдік» [1, 3 б.] – дейді. Көне түркілік ғажайып көркем сөз жәдігерліктерінің өзіне ұлгі бола алған осындағы ежелгі қаһармандық дастандардағы түр, мазмұн, стиль мен көркемдік дәстүрлердің халқымыздың көркем ойлау қалыбының өн бойынан табылуы оны қазақ әдебиетінің бастау бұлағы, алғашқы негізі болды деген қорытынды жасауымызға әкеледі.

Қазақтың ұлттық әдебиеті біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі түркілік және біздің жыл санауымызыдағы VI-XIII ғасырларда жасаған көне түркілік әдеби дәстүрлер негізінде қалыптасып, дамыды дейтін болсақ, төл әдебиетіміздің тарихындағы түркілік көркемдік дәстүрлердің де, әр түрлі бағыттар мен ағымдардың да шыққан тегін, түпкі тамырын сол дәуірлердегі түркі әдебиетінің тарихынан іздеу керек.

Орхон-Енисей ескерткіштері аталатын көне жазбаларда Түрік қағанаты күрамында тіршілік еткен елдің өнер-білімі мен дүниетанымы, әр түрлі түркі халықтарының тарихы мен тағдыры, олардың өзара қарым-қатынастары, тынымсыз жалғасқан жорық жолдарындағы жеңістері мен жеңілістері, сүйініші мен күйініш, өкініштері, адамзат баласына ұлгі тұтарлықтай ерлік, бірлік, отаншылдық пен намыс туралы түсініктері, салт-дәстүрі мен наным-сенімі, тәуелсіздік аңсары мен еркіндікке құштарлығы, сондай-ақ осы мақсат, мұддеден шығу жолындағы ұлы істері мен атқарған қызметтері баяндалған. Бұл жырлардың негізіне түрлі ру-тайпалардың басын біркітіру, материалдық және рухани жағынан нығайту, сыртқы жаулардан қорғану идеясы алынды.

Қазіргі кезде «түркі» терминінің ең көп тараған тілдік түсінігінің өзіндік белгілі негізі бар: көне түріктер сонау ғұндар дәуірінде кәмелетке жетіп толысып, III-IV ғасырлардағы қысылтаяқ қын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениеті, ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір тіршіліктің мәніне айналдырды. Яғни, бұдан біз қазақ әдебиетіндегі түркілік дүниетанымның туып, қалыптасуы ежелгі сақ, ғұндар дәуірінен бастау алатынын көреміз.

Қазақтың ұлт болып қалыптасуы мен «қазак» этнонимінің пайда болу тарихы бұрынғы-соңғы ғалымдар тарапынан тарихи-деректік, этнографиялық, фольклорлық түрғыдан аз қарастырылған жоқ. Эр кезеңде жасалған әр түрлі гипотезалардағы кейбір алшақтықтар мен көмескі тұжырымдарға қарамастан қазақ халқының ұлт болып қалыптасу, дербес мемлекет болу тарихы біздің жыл санауымыздың XY ғасырына алып келеді. Осы тұста ел тарихының ұлттық әдебиет тарихымен ажырағысыз тығыз байланысты екендігін баса айту орынды болмақ. Бұл құбылыс ауыз әдебиеті ерекше дамыған қазақ сияқты көшпелі өмір салтын ұстанған халыққа тіпті жақын. Тарих тізбегінің белгілі бір кезеңінде өзіне ғана тән жазу дәстүрінен қол үзіп қалған халқымыздың шын әрі объективті тарихы осы ауыз әдебиеті үлгілерінде еді. Түркітанушы Л.Н.Гумилевтің өз кезінде ғылыми ортаны таң қалдырған әйгілі ғылыми-зерттеу әдісі шынайы тарихты жасауға тек хатқа түскен нақты тарихи дерек қана емес, әдеби, этнографиялық және археологиялық мұралардың да үлгі, дерек бола алатынын дәлелдеді. Ғалымның бұл әдісін әйгілі орыс әдебиеттанушысы, академик Д.С.Лихачев: «Ғалымның қиял көзімен өткенді елестету арқылы, яғни реконструкция тәсілімен көп жәйттердің құпиясын ашуға болады. Ғылымда тек сирек кездесетін деректермен ғана шектеліп қалуға болмайды. Өйткені, тарихи өмірдің өзі деректерден гөрі әлдекайда бай, әрі сан қырлы болып келеді» [2, 7 б.] – деп мойындайды. Бұғынгі ұлан-ғайыр Еуразия құрлығын мекендейтін көптеген түркі халықтарының тұп атасы – көне түріктердің мемлекеттік тарихы, қоғамдық-әлеуметтік келбеті т.б. ерекшеліктері нақ осы көне жазбалар мәтіндеріне сүйене отырып жасалды.

Ежелгі сақтар мен ғұндар қоғамындағы мәдени, рухани жәдігерлер туралы да акпараттарды нақты жазба тарихи деректерден табу қын. Белгілі түркітанушы С.Г.Кляшторный ежелгі сақ тайпаларының Еуразия құрлығындағы өркениетке тигізген әсері мен сол дәуірлердегі геосаясаттағы ықпалын сараптай келе: «В суждениях о социальном устройстве сакского общества скучность письменных источников заставляет более полагаться на археологический материал» [3, 46-47 б.] дей келе, «Духовная культура и религия саков реконструируются скорее по памятникам искусства, чем по письменным памятникам. ...скифская эпоха в казахстанских степях была ознаменована такими шедеврами артистического мастерства, связанными с мифологией и пантеоном саков, представления о которых могут дать только специальные работы» [3, 47 б.] – деп, сақтар қоғамындағы рухани құндылықтарды танып, талдаудың жолын көрсетеді.

Түркология ілімінің негізін қалаған В.Томсен, В.В. Радлов, Х.Н. Орхун, Ю.Немет, С.Е. Малов сияқты ғұламалар жалпы түркі әлемінің рухани құндылықтарын бөліп-жармай біртұтас алып, ғылыми-салыстырмалы әдістерді өте оңтайлы қолданды. Алайда, кеңестік идеологияның бір ұлттың ғана қолайына тиімді қасаң, әрі қияли теориясының салдарынан бұл тұтастық тек лингвистикалық зерттеулерде ғана сақталып, әдебиет, тарих, археология, этнография ғылымдарындағы зерттеулер мен ізденістерде түркілік біртектіліктен алшактап кетті. Бұл кемшіліктің орнын өз зерттеулерінде Л.Гумилев толтыра алды.

Түркі әлемінің біртектілігіне дәлел болатын жәдігерліктердің ілкі бастауларына түркілердің ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың батырлық дастандары жатады. Біздің дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықта өмір сүрген бұл ежелгі халықтардың өзі кемерлер, массагеттер, дахтар, асылар деген сияқты тайпалардан құралғандығы тарихтан белгілі. Табиғат құштеріне, Аспан мен Күнге (Тәнір), Жер-Суға сыйынатын, көшпелі өмір салтын ұстанып, мал шаруашылығымен айналысатын, өнер атаулыдан сөз өнері мен соғыс өнерін бәрінен артық қойып, әрі жетік менгерген бұлар қазіргі Қазақстан мен Орта Азия, Шығыс Түркістан жерлерін мекендеген екен. Жаңа дүниедегі тарихтың атасы саналатын Геродоттың жазбаларында «массагеттер» деп аталатын сақ тайпаларының әлеуметтік құрылымы, әскери әлеуеті, шаруашылық құралдары мен мыс пен алтынды әшекей мен қару-жарақ жасауда пайдалану өнері туралы жазады [4, 113-114 б.].

Тарихта белгілі болғандай осы тайпалық бірлестіктердің негізінде Түрік қағанаты құрылады. Бұл алып мемлекеттің тарихы, халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, наным-сенімі, билеушілері мен жалпы рухани әлемі туралы бірден бір ақпарат көзі әрине, тасқа жазылған дастандар болып табылады. Көлемі шағын, екі-үш жолдан аспайтын көптеген ескерткіштерді айтпағанда «Күлтегін», «Тоны көк», «Білге қаған» сияқты үлкен жырларда сол дәуірдің барша шындығы суреттелген. Көне түркілердің жазу өнері мен көпжанрлы әдебиетінің гүлденеуі біздің жыл санауымыздың VI-VIII ғасырларында Түрік Қағанатының құрылышы, оның мәдениетінің даму уақытымен түспа-тұс келеді. Еуразия масштабындағы бұл мемлекеттің өз кезінде сол уақыттағы алып империялар саналған Византия, Қытай, Иран сияқты елдермен дипломатиялық қарым-қатынас жасағаны, қоғам өмірі мен рухани қеңістігінде қеңінен қолданылған ресми тілі болғаны белгілі. Ресми жазуының, әдебиетінің, іс жүргізу дәстүрінің, осы салалардың бәрін игеріп, басқаратын нақты иерархияға құрылған билік аппаратының болуы, бұл мемлекетте толыққанды өркениеттің болғандығын дәлелдейді. Ал мемлекетшілдіктің барлық белгілері айқындалған өркениет әлеуметтік-мәдени феномен ретінде өзінің басты белгісі ретінде жазуы мен әдеби тілін ұсынары анық. Бірнеше ғасыр өмір сүрген мемлекеттің әдеби тілінің негізінде уақыт өте келе тілдік символдар, асқақ ұғымдар, стереотиптер мен стильдер сияқты әр түрлі құбылыстар дамып, олар тұрақты этникалық сана мен мәдениеттің типологиясын қалыптастыруға ықпал етеді. Ал әдеби тілдің дамуы сол өркениеттегі қоғамдық жағдайлар мен халық

ұстанатын дін, салт-дәстүрлердің де дамуымен байланысты. Сондықтан да көптеген зерттеушілер түркілердің тұтас Еуразия материгін алғып жатқан алғы империя құрудағы алғашқы тарихына таңырқаудың қажеті жоқ деп санайды. Мысалы, батыстық түркітанушы К.Финдлей өзінің мақаласында түріктерді өздерінің тілі, мәдениеттері мен тарихында ұқсас элементтері бар, бірақ өзара жақсы қатынастағы халықтардың жиынтығы екенін айтады: «The Turks as ‘a group of peoples definable by their languages and by certain shared elements of culture and history but otherwise astonishingly diverse among themselves’» [5].

Қазақ халқының шығу тарихы мен оның рухани құндылықтарының генезисін зерттеген ғалымдар міндепті түрде сактар мен ғұндар, көне түркілер сияқты ежелгі тайпалар тарихына сүйенеді. Олардың дені «...это не история Казахстана, но история предков казахского народа, той их части, внутри которой сформировались облик и язык казахских племен средневековья и современных казахов, их этнические и психологические стереотипы, многие элементы быта и народных обычаяев» [3, 53 б.] – деп, бұл көне тайпалық одактар мен мемлекеттерді құраған халықтардың тілі мен мәдениеті қазақ халқына тікелей қатысы барын айтады.

Жоғарыда сөз еткен әйгілі Геродоттың жазбаларынан Анақарыс (еуропалықтар Анахарис деп атайды) пен Тоқсары (еуропада Токсарис) шешендер туралы деректер кездеседі. Ұлы даланың ғана емес, сол кездегі ілім-білімнің, адамзат өркениетінің ошағы саналған Эллада елінде де, яғни бүкіл әлемге танымал болған бұл даналардың ұлағатты сөздері мен өмір деректері туралы тарих ғылыминың атасы Геродот қана емес, Платон, Плутарх, Диоген және Лукиан сияқты танымал ғұламалар да айтып, жазып кеткен. Мысалы, Диоген Лаэретский біздің жыл санауымызға дейінгі өркениеттің ең асыл ұлгісін тудырған қос елдің тел баласы ретінде Анақарыс туралы «Скиф Анақарыс Гнурдың ұлы және скиф патшасы Қадиудтың бауыры еді; оның шешесі грек қызы, сондықтан да ол екі тілді де білетін. Ол скифтер мен эллиндықтардың дәстүрі, өмірді женілдетудің жолдары туралы жазды және әскери айла-тәсіл жөнінде сегіз жүз өлең шығарды. Ерекше шешендігімен көзге түсті, «скифтік сөйлеу мәнері» деген мәтел оның осы қасиетіне байланысты қалыптасқан» деп, өте құнды ақпарат қалдырған. Асқан ұстамдылығы мен ақылдылығының арқасында оны әйгілі «жеті ғұламаның» бірі ретінде таныпты.

Терең ой, ұтқыр шешім, тапқыр сөз – бүгінгі шешендіктің басты атриуттары болса, бұлардың сөз өнеріндегі, шешендік сайыстардағы құндылығын біздің жыл санауымызға дейін бес ғасыр бұрын өмір сүрген Анақарыс ойшыл мен Тоқсары балгер дәлелдеп кетіпти.

– Эллада жерінде мені ақылым қорғап еді, ал өз еліме кеп мен қызғаныштың құрбаны болым (Плутархтың дерегі) – деген ұлы дала перзентінің орны белгісіз моласының басындағы сайғаққа, кейінгі ұрпақ соққан мұсін-ескерткіштің астына «Тіліңе, Құлқына, он екі Мүшене ие бол!» деген сөзі жазылды.

Қазақтың ауызша тараған, хатқа түсіп жазба түрінде бүгінге жеткен ескілік аңыз-әңгімелерінің, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдердің түп-төркіні

Анақарыстан жеткен даналық сөздермен мазмұндас. «Адамның бойындағы ең жақсы және ең жаман нәрсе деген не?» деген сұраққа Анақарыс: – Тіл, деп қысқа ғана, жедел жауап беріпті. Немесе, Афиналықтарға қаратып айтқан әйгілі сөздерінің бірінде: ...Скифтер сүйектен өткізіп айтқан сөзді келеке қылмайды, керісінше, жеріне жеткізіп айта алмаған сылдырып сөзді мақтамайды. Сөзде ақыл жоқ. Егерде жақсы ниетті, адад істі жеткізуге арналса, одан артық қасиетті құрал болмайды. Сыртынан күліп, ішінен күніреніп тұрып айтқан сөзінді ғана скифтер жаманатқа балайды. Мәселе сөзде емес, пиғылыңда – дейді. «Өнер алды – қызыл тіл» дейтін және шешен, ұтымды әрі көркем сөйлеуді барша өнердің алды санайтын қазақ халқының бұл асыл қасиетінің бастаулары көнеде жатқандығын көреміз.

ҮІ ғ. жазбаша хатқа түскен және түркілік этногездің ерте кезеңінен хабар беретін түркілердің алғашқы фольклорлық ескерткіші ашина тайпасының пайда болуы мен оның сол кезде құрылған тайпалық одаққа үстемдігін баяндайтын генеологиялық аңыз болып табылады. Мәселен, қазақтың Алаша хан туралы аңызы мен Найман ата туралы аңыздарының сюжеттік желісіндегі баяндаулар айырмашылығы болмаса, негізгі идея, түпкі ой көне түркілік аңызбен төркіндес. Сондай-ақ, ежелгі «Ергенекон» дастанындағы қөвшілікке қарата айтылатын «арнау» үлгісі кейінірек «Құлтегін», одан кейінірек «Қорқыт ата жырларында» жалғасын тауып, қазақтың батырлық жырларында («Ер Қосай», «Ер Тарғын», т.б.), біздің дәуірдегі жазба әдебиетте дәстүр болып, өзіндік көркемдік түр тапты.

Бүгінгі түркі халықтарының баршасына ортақ саналатын «Ислам дәуірінің әдебиеті» әлем әдебиеті тарихында да ерекше орын алады. Бұл дәуірдің әдеби-көркем, әлеуметшіл-философиялық өнері түркі халықтарының ғана емес, барша адамзаттың рухани дамуына өлшеусіз үлес қосты. Ұлы соғыстар мен жойқын жортуылдар әлі де болса дүркін-дүркін жүріп жатты. Сан мындаған халықтың қырылуы, тұтас мемлекеттердің жойылып кетуі сияқты адам қолымен жасалған ғаламдық катализмдер орын алғанменен, ғылым мен білім, мәдениет те қарыштап дамыды. Ислам дінінің тарауы қебінесе қантөгіссіз, бейбіт түрде болғандықтан ілім-білімнің жайылуы да кедергісіз жүрді. Араб тілі мен мәдениетінің үстемдігі жарты әлемге жүргізілгенмен, бірте-бірте түркі халықтары өз рухани бастауларына қайта үңіле бастады. Ғылыми еңбектер де, көркем туындылар мен тарихи жазбалар да түркі, сондай-ақ парсы тілінде жазылатын үрдіс қалыптасып, ол ұлан ғайыр территорияны мекен етіп отырған халықтардың барлығына түсінікті болды. Сондықтан да, хат танып, қаріп ажырата алатын қалың бұқараға мұндай қолжетімді асыл қазына баға жетпес азық болды. Сол замандарда негізінен түркі халықтары шоғырланған бүгінгі қазақ далсы мен Орта Азияда ғылым мен мәдениет ерекше қарқынмен дамыды. Белгілі түрік ғалымы Ф.Көпрулузаде сол кезең туралы «...түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында Қайта өрлеу – ренессанс дәуірі болды» [6, 36 б.] деп жазады.

Түркі халықтарының сол кезеңдегі адамзат өркениетіндегі рөлі туралы ғалым ете объективті баға берген. Өйткені ғылымның әр саласында еңбек еткен

Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбу Әли ибн Сина, Махмұд Қашқары, Жүсіп Хас Хаджип Баласағұн, Ахмет Иұғінеки, Қожа Ахмет Йассауи сияқты әнциклопедист ғалымдар мен сөз зергерлері, данышпан ойшылдар тарих сахнасына шыққан еді. Олар кенже қалып келген жаратылыстану ғылымын дамыта отырып, адамгершілік, гуманистік идеяларды да насиҳаттады. Бұған имандылық пен гуманистік қозқарастарды басшылыққа алған ислам дінінің де ықпалы зор болды. Ел билеудің жаңа жобалары мен халықтың рухани дамуын қамтамасыз ететін тың бағыттар қажеттілігі туды, әрі оның ислам дініне негізделген нормалар аясында болуы талап етілді. Бұл үрдісті барша адамзат өркениеті мойыннады. «The Islamist account of the rise of Islam is overwhelmingly basid on hadith, indeed on hadith as opposed to the Quran, reflecting the preference for tradition that prevailed among Muslims themselves until quite recently» (Ислам күнінің шығуы Хадиске байланысты, ал хадис Мұхаммед Пайғамбардың айтқан қасиетті сөздері, Құран - мұсылмандардың салтының, өзара қарым-қатынасы мен татулығының нышаны) [7].

Әл-Бирунидің «Хикметтері», әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», Ибн Синаның «Білім кітабы», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Ахмет Иұғінекидің «Ақиқат сыйы», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-туркі» т.б. сияқты жаунарлар осы қажеттіліктің өтеуіне туған еді. Замана талабы мен келер күннің үдесінен шыға алған бұл туындылар өзінен бұрынғы түркілік мәдениеттен сусындағы отырып, болашаққа да еңбек етті. «Бұлар ғылымның сан саласында қыруар жаңалықтар ашқан ғұламалар әрі өздері өмір сүрген дәуірдің аса көрнекті сөз зергерлері, ақындары болатын. Бүкіл түркі әлемінің осы бір тарихи бетбұрыс кезеңінде өмір сүрген ғұламалар мен шайырлардың әлеуметтік қозқарасы мен дүниетанымы ғылым мен әдебиеттің болашағын айқындалп бергендей еді» [1, 154 б.].

Қазақ әдебиетінің шығу тарихын қарастырғанда ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастығын негізге алған абзап. Көненің асыл мұрасын талдап, тану белгілі бір халықтың ғана емес, «Ежелгі дәуір әдебиеті мұраларына арналған зерттеулер ұлттық сөз өнері туындыларын және әлем өркениеті мұраларын өзара сабактастық, үндестік арасында қарастыра отырып, жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау әлемін жүйелейді [8, 132 б.].

Ұлы даланың өн бойында мындаған жылдар өмір сүрген тайпалық одактар, хандық мемлекеттердің барлығы түркілерге тән еді. Өз мекені – сары даланы жердің кіндігі санаған сақтар мен ғұндар да, көк түріктер де дүниенің төрт бұрышын түгел шолған, дүниетанымы табиғат аданың зандылықтарымен ерекше үйлесім тапқан ұлы өркениет иелері болатын. Санамызға адамзат өркениетінің негізін салған деп сіңіп қалған элладалықтарды даналығымен таң қалдырған Анақарыстың «Мениң киімім – скиф шекпені, аяқ киімім – екі аяғымның өз терісі, төсек-орным – қара жер, түскі асым да, ертеңгі асым да – сұт, ірімшік, қуырылған ет, ал сусыным – қара су ғана» [4, 101 б.] – деген сөзінде дарқан даланың данышпандығы мен даралығы жатыр.

Түркілер құрған мемлекеттің ең ірісі де, ең қуаттысы да – түрік қағанаты. Сақтар мен ғұндардан бізге жеткен әдеби жәдігерлерімен салыстырғанда көк

түріктердің мұрасы анағұрлым мол, әрі көркемдік деңгейі де жоғары. Уақытқа тоқтам жоқ. Мәңгі тұратында болған сол Ұлы қағанат та келмеске кеткен. Мәңгіліктің иесі – жаратқан құдай, тәңірі ғана. Көне түркі әдебиетіне тән шығармашылық континуумның белгілері шығарма авторының «мені», жоғары қаһармандық патетика, көпшілік алдындағы шешен сөйлеу пафосы сипаттарында келеді. Автор шығармашыл тұлға ретінде құлдықта жапа шеккен немесе опат болған халқын құтқару, азаттықта жеткізу жолындағы тарихи миссиясын түсіне отырып, қансыраған халықтың басын біріктіретін, осы жолда жанын қиоға даяр тұрған идеал-тұлғаны ұсынады. Көне түркі ескерткіштері мен ежелгі әдебиетте бұл – бабалар өсietіn ту еткен еркіндік идеалы.

Кейіннен бірнеше қағанаттар мен ұсақ мемлекеттік одақтарға ыдыраған Түрік қағанатының территориясында әйгілі Шыңғыс хан ұрпақтары құрған Алтын Орда мемлекеті пайда болды. Жарты әлемді жайлаған ұлы мемлекеттің де өсіп-өркендеу және құлдырап, ыдырау тарихы белгілі. Ақ Орда мен Көк Орда сияқты хандық билікке бағынған ұлыстарға бөлінген атақты Алтын Орданың территориясында кейінірек өз алдына дербес саясат жүргізген бірнеше хандықтар құрылды.

Нақты уақытын жылдармен бедерлеп тап басып айтпағанмен Ноғайлы дәуірінің әдебиеті деп Алтын Орданың ыдырау кезеңі мен Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі уақыт аралығындағы әдебиетті айтып жүрміз. Бұл шамамен XIY-XV ғасырлар арасын қамтиды. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек сол уақыттағы ноғайлар сары ноғай, қара ноғай, маңғыт және Кавказ ноғайлары болып төртке бөлінген екен. Бұлардың әрқайсының өзі мекен еткен территориясы болған, әрі олар түрлі хандықтар құрамында тіршілік еткен. Мәселен, Сары ноғайлар (оларды татарлар деп те атайды) ыдырап кеткен Алтын Орданың орнында қалыптасқан Қазан, Қырым, Астрахан және Қасым хандықтарын құрған. Қара ноғайлар немесе барабы татарлары әйгілі он сан ноғай хандығын құрды. Ал Маңғыт ноғайлар кіші жұқ қазақтарымен аралас-құралас Маңқыстау жерін мекен еткен. Кавказ ноғайлары болса кіші және үлкен Ноғай ордасының тайпалары құрамында болды. Төрт тарапқа бөлініп, әр түрлі хандықтар мен тайпалық бірлестіктер құрамында өмір сүрген ноғайлар бір замандарда «Ноғай ұлысы», «Ноғайлы жұрты», «Ноғай Ордасы» деген сияқты тарихта белгілі атауларға ие болған ордалы елдің өкілдері еді. Ноғайлы атауының пайда болуы мен осы атауға ие болған мемлекеттің тарихы туралы да түрлі деректер мен топшылаулар бар. XIII ғасырдың екінші жартысында маңғыттар Алтын Орданың уақытша билеушісі түмен басы Ноғай иелігінің құрамына кіреді. Осыдан барып «Ноғай Ордасы» ұғымы шыққан [9, 188-189 б.].

Бұрындары ноғайлы әдебиеті аталып келген туындылардың негізгі дені бүгінде қазақ әдебиетінің қорына еніп, оның төл туындыларына айналып кеткен. Мысалы, қазақтың ұлттық құндылықтары саналатын «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар Көсе» т.б. ертегі, аңыздар мен «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын»,

«Едіге», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының әдеби мұралары.

Ноғайлы дәуірі әдебиеті туралы алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда сөз еткен еді. Ол қазақтың батырлық эпосы Ноғай ордасы заманында туған деп тұжырым жасайды [10, 138 б.]. Ғалым «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ» сияқты жырларды ең бірінші болып хатқа түсіреді.

Қазақтың ескілік әдебиетін зерттеуге көп көңіл бөлген Сәкен Сейфуллин де өзінен ілгері зерттеушілер мен тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып, әпикалық аныздауларға «Ноғайлы дәуірінің туындылары» деп сипаттама берген [11, 138 б.].

Ол қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде туды» деген пікірін дәлелдеу үшін сол дәуір жайында тарихи деректер келтіреді. Аталған жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін бірнеше жырдан («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Жабай батыр» т.б.) сөзіне дәлел ретінде үзінділер алып, мәтіндердегі айғақтарға жүгінеді. Тағы бір ескеретін мәселе Сәкен Сейфуллин өз еңбегінде қазақтың эпостық жырлары тек «Ноғайлы дәуірінде» туған деген пікірін баса айтады [11, 161 б.]. С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының екінші бөлімі – «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» деп аталады. Бұған батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлар кірген де, олардың тарихи тектерін нақты деректермен дәлелдеп, көркемдік қасиетін айқындал, басқа ел әдебиетінің нұсқаларымен салыстырып отырған. Автор батырлар жырын зерттегендеге ең онтайлы принципті қолданған. Ол батырлар жырын негізінен хронологиялық тәртіппен зерттейді де, «ұлы батыр», «кіші батыр жыры» деп тексеріп жүргендердің зерттеу тәсілінің ғылыми негізі жоқ екендігін көрсетіп, «ұлken-кіші» деп ат қойып, айдар тағу дұрыс емес деп тұжырым жасайды. Батырлар жырының шығу жағдаяттарына тарихи деректерді мол келтіреді де, ноғайлы заманында шыққан батырлардың бәрін түгелдей қазақтікі деп иемденудің дұрыс болмайтындығын айрықша ескереді. Сонымен қатар «ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме, жырларды жақсылап оқып тексеріңіз, онаң соң қазақ аталған елдің тарихын тексеріңіз және қазақтың өзге ауыз әдебиетін тексеріңіз, әлгі кейбір тарихшылардың, кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме, жырлары жоқ, өзіміздікі деп жүргендері ноғай халқынің» дегені тек жалған сөз екенін көресіз» [12, 169 б.], – деп тауып, теріс көзқарастарға қарсы шығады.

Ол ауыз әдебиеті нұсқаларын, әсіресе батырлар жырын, лиро-эпостарды зерттеген уақытта оған әр түрлі таптың қоспасы қосылып, әр кезеңдің таңбасы басылып отыратындығын үнемі ескертіп отыруды өзіне міндет санаған. Сонымен қатар жырдың ерте-кеш жырлануын, яғни шығуын айқындаудың мәні зор екенін айтып, батырлар жырын зерттеп отырғанда: «қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескілерін алып қарасан, соғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырлардың, «ертек» түрлерінің молдығын көресің. Заманның неғұрлым ертедегісіне қарай бара берсең,

соғұрлым елдің шикі, надан кезіне таяна бересің. Батырлар әңгімелерінің неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң, соғұрлым ол әңгіменің «көреметтері» де аз бола береді. Шындыққа жақын бола береді және соғұрлым бертінгі заман батырларының жаратылыстары да «көреметсіз» бола береді» [12, 180-181 б.], – деген байқауларын ортаға салады. Қазақтың ескі әдеби нұсқаларын алғашқылардың бірі болып ғылыми жүйелеген С.Сейфуллин сияқты зерттеушілердің сол кезеңдердегі тұжырымдары мен қорытындылары кейінгі зерттеулердің іргелі арна табуына мүмкіндік бергені сөзсіз.

Бұл кезеңді кейбір зерттеушілер Дешті Қыпшақ немесе Алтын Орда дәуірінің әдебиеті деп атауды ұсынады. Алайда мұндай дәуірлеудің әлі де анықтай тұстары бар деп ойлаймыз. Өйткені, XI-XVI ғасырларды қамтитын «Дешті Қыпшақ» өте кең ұғым. Сондықтан ол этнологиялық негіздегі мемлекеттік бірлестіктен гөрі тарихи-географиялық ұғымға жақын. «Дешті Қыпшақ даласы», «Дешті Қыпшақ елі» т.б. деген сияқты атаулар да осыны мензейді. Сондай-ақ, Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген Құтыб, Хорезми, Сайф Сараи, Мұхаммед Салих сияқты шайырлар «Хұсрау-Шырын», «Мұхаббатнама», «Гұлистан бит-түрки», «Шайбанинаме» сынды көркем жазба мұралар қалдырганымен, олар ноғайлы дәуірінің этнологиялық санасы мен эпикалық дәстүрінен дараланып тұрғаны сөзсіз. Түркі халықтарының әдеби дәстүріне зор ықпал жасаған бұл жазба ескерткіштердің кейінгі ноғай әдебиетінде сақталмауы да көп нәрседен хабар береді, әрі оның тарихи, әлеуметтік және әдеби дәстүрлік себеп, салдарларын анықтау мақсаты тұр.

Зерттеушілер Ноғайлы дәуірінің әдебиеті фольклор және ауыз әдебиеті сияқты екі арнада дамыды дейді. Фольклор саласында «Мың бір тұн», «Калила мен Димна», «Тотынама» тағы да басқа сияқты көптеген ертегілер, ғұрып өлеңдері мен шығыс сюжеттеріне құрылған жаунарлар туып, кең тарады. Бұл туындылар кейіннен қазақтың авторлық ауыз әдебиетінде жаңаша түрленіп, нәзира үлгісімен әр түрлі нұсқада қайта жырланды. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Сайын» т.б. жеке батырлықты дәріптеген қаһармандық мазмұндағы классикалық эпостың түрлері де қайтадан әдеби жаңғыруға ұшырады. Аталған батырлық жыр үлгілері ноғайлы дәуірінде этнологиялық сананың, әрі патриоттық көңіл-күйдің қозғауышы күші ретінде қызмет етті. Көркемдік және мазмұндық-құрылымдық жағынан жаңғырып, толықтырылып, қайтадан эпикалық айналымға түсken бұл көркем құндылықтар өзінен кейін сол заманың (ноғайлы дәуірінің) өмірлік шындығын, тарихи оқиғаларын аса мол қамтыған эпостық жырлардың тууына ықпал етті. Бұл эпостық жырлар ұланғайыр Еуразия құрлығында болған тарихи оқиғаларға, онда да ұлы жорықтар мен жортүлдарға, ел мен жерді азат ету соғыстарына тікелей қатысты. Ноғайлы жырларында негізінен XIY-XVIII ғасырлардағы оқиғалар суреттеледі. Кей жырларда аталған кезеңнен бұрынғы уақыт батырларының да аты аталады. Сондықтан аталған жырлардың туу кезеңін сөз еткенде нақты тарихи кезеңді дөп басу қындық туғызыры сөзсіз. Зерттеушілер «Қырымның қырық батырын» қазақтың халық болып қалыптасу дәуірімен байланыстыра қарастырған (Н.Сауранбаев). «XVIII ғасырда жонғар соғысы басталғанда қазақ жыраулары

бұрын-соңды оқиғаларды жалғап, ескі сюжеттерді жаңаша жырлай бастайды. Бәлки ноғайлы эпосының өзі де осы кезеңде жырланса керек» [13, 72 б.] дейді Ә.Қоңыратбаев.

Ноғайлы жырларын шартты түрде екіге бөлуге болады. Біріншісі, «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты жырлар. Бұл жырлардың оқиғасы аталған жекелеген батырлардың ерлік іс-әрекеттеріне негізделген. Сонымен бірге, мұнда батырлардың жеке басын, олардың ерлік істерін шынға көтере дәріптеу кең етек алған. Екіншісі, бірнеше жырлардың топтамасынан тұратын және жеке-жеке батырлардың есімімен аталғанымен, жүйелі генеологиялық тізбекке құрылған жырлар. «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Нұрадин», «Мұсахан» т.б. жырлар тұтас алғанда «Қырымның қырық батыры» деп аталады. «Қырымның қырық батыры» туралы жырлар негізінен Қазақстанның батысында сақталып қалды. «...Жырдың көлемі «Илиада» мен «Одиссеядан» 2,5-3 есе үлкен. ...Мұрын жырау Сенгіrbайұлынан жазылып алынған» [14, 347 б.]. «Қырымның қырық батыры» жырларында заманында бір елдің құрамында болған қазақ, ноғай батырларының қызылбас, қалмақ сияқты сыртқы жаулардан, басқыншылардан ел мен жерді қорғау, ел тәуелсіздігі үшін жүргізген жанкешті ерліктері суреттеледі. «Қырық батыр» жырларында әсіресе, батыр өмірінің туғаннан өлгенге дейінгі әр кезеңін нақты суреттейтін өмірбаяндық және тұқым қуалап, үрім-бұтағының бәрі батыр болатын генеологиялық сипат басым» [15, 105-106 б.]. Биліктің атадан балаға мұраға қалатын иерархиялық түрі көне түркілік қағанаттарда да қалыптасып, сақталған. Бұл салттың бұлжымас қағидаға айналуы үшін билеушілер қара халыққа бұны жоғары құштердің талабы ретінде түсіндірген. Мысалы:

...Көкте Түрік Тәнірісі,
Түріктің киелі Жері, Суы
Былай депті:
«Түрік халқы жойылмасын» – дейді,
«Ел болсын» – дейді.
Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәнірі төбесіне ұстап

Жоғары көтерген екен... [16, 70 б.] деген жолдардан тақ мұрагерінің династиясын көк тәнірінің өзі қолдап, қағанның билігі мен теңдессіз қасиеті көктегі құдіретті күштің алқауында екенін білдіреді.

Ен даланы еркін жайлап, көшпелі өмір салтын ұстанған, күн көрістің басты құралы мал шаруашылығын кәсіп еткен «далалықтардың» дүниетанымығасырлар бойы өзгеріссіз қалып, адамзат өркениеті қанша дамып кетсе де өткеннің үлгісінің ізі өшпей сақталған. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Соңдықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүтінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады. Ғұндар заманынан сыр шертетін Бань

Гудан жеткен «Көк бөрі туралы аңыз әфсанадағы» олардың балалары «қойға мініп, садақпен құс, тышқан атады. Жеткіншектері түлкі, қоян аулайды. Жігіт-желендері садақ асынып, шетінен сайлауыт сарбаз болады. Олардың салты – кеңшілікте мал баға жүріп, ан, құс аулау; бұл олардың өмір-тіршілігі. Қысылтайң кезенде соғысқа сайланып, шабуыл-жорыққа шығу – сүйегіне сіңген әдеті» [4, 131 б.] деген деректердегі көшпелілердің өмір сұру салты мындаған жылдар бойы сақталған.

«Қобланды батыр» жырында батырдың бала күніндегі бейнесі:

...Өзі алты жасында
Кәмшат беркі басында,
Тобылғы торы ат астында,
Қаршығасы қолында,
Тазысы ерткен сонында.

...Күнде киік аулайды,
Кездессе жауын жаулайды... [17, 5 б.] деп жырланады. Ал, Қараман батыр жауға қарсы бірге аттануға шақырған кезде, ата-ана, ел-жүртімен қоштасып шыққан батырдың кейпі:

...Жиылған жүртпен қоштасып,
Қобландыдай батырың
Тайбурыл атқа мінеді,
Беліне семсер іледі,
Ақ сауытын киеді,

Ноғай беркін киеді... [17, 29 б.] деп келеді. Жырдың өн бойында батырдың өсіп-толысуы оның жауларын бірінен соң бірін женуімен ұласып отырады. «Қобланды батыр» жырындағы оқиға өрбүінің осы жүйесінің негізі «Құлтегін» жырында айқын көрінеді. Құлтегіннің жауларын бірінен соң бірін женғені мен оның ерлігін мадақтағанда құрғақ баяндау емес, оқиға желісі біртебірте үдей түседі де, батыр мінген тұлпарлардың түрі де, соғыста өзі өлтірген жауларының саны да градациялық тәсілмен ұлғая береді.

Мысалы: ...Құлтегін алып шалысты атын мініп

опыра шайқасты. Ол ат сонда құлады.

Ізгіл халқы қырылды.

...Бір жылда бес жолы біз соғыстық.

...Құлтегін Азбан атын мініп опыра шайқасты.

Алты ерін шаншыды.

Сол шабуылда жетінші ерін қылыштады.

Екінші рет Құшлығыда Едіздермен соғыстық.

Құлтегін Аз қарагерін мініп, опыра шайқасып, бір ерін шаншыды. Тоғыз ерін қоршап қырды.

Едіз халқы сонда қырылды.

Үшінші рет Болчуда оғыздармен соғыстық.

Құлтегін Азбан ағын мініп шапты, шаншыды.

Әскерін найзаладық. Елін алдық.

Төртінші рет біз Чуш басында соғыстық.

Түрік халқы қарсылықта тап болды. Жаман әлсіреді.
Жау қолының алғы шебіне Құлтегін (қолын) қарсы жіберді.
Тонраның бір алыбын, он ерін Тоңа тегіннің киелі кешеніне иіріп өлтірдік.
Бесінші (рет) Езгенті-қадазда оғызбенен соғыстық...

– деген жыр мәтініндегі соғыс оқиғалары Иоллығ-тегіннің көзімен көрген нақты тарихи дерек болса да батырлық эпос поэтикасына тән үлгі, тәсілмен жазылған.

Көнеден жеткен әдеби жәдігерлерде нақты дерек, суреттеу айқын. Ал Ноғайлы дәуіріндегі эпостық жырларда әсірелеу, көтере суреттеу, асыра баяндау басым болып келеді. Сол себепті де табиғатына тартқан әсершіл, қиялшыл далалықтардың пафосқа бейім көңіл-күйлерінің астарында, асқақ арман, үкілі үміт жатқаны анық.

Біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген ғұн тайпаларының тарихынан мәлімет беретін «Көк бөрі» дастанындағы әр түрлі аңыздардың барлығына ортақ бір түйін бар. Ол – көне түркілердің ата тегі «көк бөрі» деген түсінік. Бұл аңыздардың сюжеттік желісіндегі ұқсастық та осыны дәлелдейді.

«Бөрі» тотемі арғы, бергі әдебиет нұсқаларында киелі бейнеге айналып, ерлік пен өрліктің символына айналған.

«Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін суреттегендегі:

...Келген қалмақ жолықты
Тарғын сынды бөріге.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады

Талай қалмақ құлады [17, 136 б.] – деп, оны бөріге теңеп сипаттайды. Ел қорғаған батырдан ерекше күш пен қайратты, сонымен бірге бөріге тән айлакерлікті, қыыннан жол табар сұнғылалық пен әkkілікті талап ету қадым замандардан келе жатқан үрдіс болса керек. Сақ пен ғұндардың ауызша тараған аңыз, әфсаналары мен түркілік тайпалардың тасқа қашалған ескерткіштерінде кездесетін «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт құннен гөрі, «ат үстінде аламан» жаугершілік, жортуыл замандарда еңселі елден бір тайпа, тұтас тайпадан бір бала қалып, оны аң мен құстың асырап жеткізуі, өсіп-өніп, іргелі елге айналуы т.б. сияқты аңыз, жырлар желісі батырлық жырларда кең көрініс тапқан. Әдебиеттанушы А.Жақсылықов «История тюрков и прототюрков (хунну) неразрывно связана с историей древнего Китая, непрерывное развитие которого насчитывает пять тысяч лет, и это существование можно определить как непрерывное противоборство, борьбу за независимость степных, северных народов, попытки остановить экспансию ханьских народов на Север в пределы Сибири. Это противоборство весьма драматическое, отмечено и периодами мира, культурного взаимодействия; были эпохи доминирования кочевников, когда ослабевший Китай платил дань соседям, поддерживал выгодные отношения с помощью династийных браков, были эпохи, когда кочевники попадали в зависимость, империиnomадов распадались на государства союзов племен, целый ряд племен, целый ряд

тюркских, монгольских, тунгуских родов были поглощены и ассимилированы Китаем» – деп, көне заманның тарихына тоқтала келіп: «...В условиях постоянных напряженных отношений с оплоченным и монолитным Китаев, древними китайскими царствами, развившими высокую культуру, тюркские каганы также вынуждены были активизировать формы общеэтнической уонсолидации и самоосознания, а именно мифологемы, генеологическую память, историю предков, реализуемые через письменность, литературы и религию. Таким образом, судя по содержанию и идейной направленности некоторых памятников древнетюркской письменности, литература и письменность в Тюркюском Каганате помимо официальных функций выполняли еще роль консолидирующего, идеологически сплачивающего фактора» [18, 95-96 с.] дейді.

Әтностың немесе суперәтностиң қалыптасуының осындай алмағайып кезеңінде тарих сахнасына ерекше дарын иелері, өзгеден артық қасиеті бар тұлғалар шығады. Олар белгілі бір идея үшін жаңын қиында да дайын тұрады. Түрік қағанатында бұл рөлге алғашқы қағандар, батырлар мен қолбасшылар ие болған. Бұл тұлғалар өздерінің ерекше қасиеттерінің, алға қойған мақсатқа жету жолындағы жанқиярлығының, жеке бастарының ерен батырлығы мен ерлігінің арқасында халықты соңынан ерте алды. Оларға халықпен бірге өздерімен деңгейлес билік өкілдері мен әскери шонжарлар да қосылған.

Келер ұрпаққа өситет ретінде тасқа қашалып жазылған әдеби ескерткіштерде түркілердің құдайы Тәңірдің аты жиі аталады. Ескерткіш авторларының Тәңірге аса терең мән беруінің басты себебі елді ұйыстыру, бір мақсат жолында жұмылдыруда болса керек. Өйткені қарапайым халық үшін тәңір сөзінің сакральдылық, символдық әрі генетикалық мәнінің аса зор екенін жазу авторлары жақсы білген. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған...». Бұл Ұлы даладағы жаңа дәуірдің, түркі тайпаларының ұстемдігі мен олардың мемлекеті мен тілі дәуірінің басталғандығын паш ететін сол замандағы түркілердің ең үлкен жазба ескерткіші – қағандар әулетінің негізін салушы ұлы батыр Құлтегін жырының басы. Жыр мәтінінде болған тарихи оқиғалардың келелісін де, келеңсізін де бір ғана жаратушының дәргейіне қалдырған үлкен сенім, жаратқан Тәңірдің құдіретіне бас иген құдайшылдық сана жиі кездеседі. «Құлтегін» жырының мәтінінде «Тәңір» сөзі бірнеше рет кездеседі:

«Тәңірі қуат берген соң
Әкем қағанның әскери бөрідей бопты»...
«Тәңірі жарылқағандықтан,
Елдігін елсіретті,
Қағандығын қағансыратты...»

«Түркі оғыз бектері, халқы тындандар!
Төбеңнен тәңірі баспаса,
Астыңнан жер айырылмаса,
Түркі халқы, ел-жүртінды кім қорлайды?...»

«Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген тәңірі,
Ел берген тәңірі...»

«Сөйтіп тәңірі жарылқады...» [19, 12-18 б.]

Ал «Тоныкөк» жырында тәңірге байланысты:

«Тәңірі былай деген екен
Хан бердім,
Ханынды тастап, бағындың.
Бағынғаның үшін
Тәңірі өлімші етті...»

«Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-су
Женіс берген екен...»

«Тәңірі жарылқағандықтан,
Көп деп біз қорықпадық...» [19, 26, 35 б.] деген жолдар бар.

Ноғайлы жырларының Еуразия даласына Ислам діні әбден орныққан кезеңдерде дүниеге келгенін және бұл жырларды кейінгіге жеткізуші жыршы, жыраулардың тіпті XIX ғасырда өмір сүргенін ескерсек «тәңір» сөзінің аталған жырларда мұлдем аз кездесу себебін түсінеміз. «Парпария» жырында:

Тәңір берген қайратты
Аямайын деп еді [20, 84 б.].

«Нұрадын» жырында:

Тәңірім онғарса сапарды,
Алыс та болса баармыз,

Тәуекел етіп қаармыз [20, 99 б.] деген жолдар бар. Көне түркілік ескерткіштер мен Ноғайлы жырларындағы «тәңірге» сүйену психологиясы, «тәңір-құдайдың» атқаратын функциясы бір бірінен алшақтап кеткенге үқсайды. Екі кезеңнің де әдеби жәдігерлерінде жаратқанға сыйыну жиі кездеседі. «Құлтегін», «Тоныкөк» жырларында автор көк Тәңірге сыйыну, оның жарылқауына үміт арту арқылы түркі халықтарының рухани генетикалық бірлігін насиҳаттау мақсатын ұстанса, ноғайлы жырларында жеке батырлардың жеңіске үміттене отырып, жаратушыдан көмек сұрау психологиясы басым. Сондай-ақ, батырлық жырларда жоғарғы құштерге табыну «құдайға», «аллаға» жалбарыну сипатында келеді. Көне түркілік ескерткіштерге ортақ патриоттық идея ноғайлы жырларының да негізгі лейтмотивін құрайды.

Жаугершілік замандарда елді ұйыстырып, бір тудын астына жинап, бір басшының соңынан ерту үшін қолданылған ең тиімді тәсілдердің бірі – көпке қарата айтылған арнау, үндеу сөз болатын. Сөздің қадірін аса жоғары бағалайтын далалықтар жүйесін тапқан сөздің қай-қайсысын да бұйрықтай қабылдаған. «Тәңірі текті» қағандардың, билік сөздің иелері – «жабғылардың» (бас уәзір), так мұрагері – «тегіндердің» қара халық пен жауынгерлерге

қаратып айтқан үндеулері шешен сөздің ұлгісіндей. Мысалы, Ергенекон дастанындағы: «Уа, қасиетті Көк бөрі ананың ержүрек ұландары мен әuletі!» деген Бөрте Шенениң қауымына қаратып айтқан сөзі «Күлтегін» жырындағы:

...Түрік, оғыз бектері, халқы естіндер!

Жоғарыда Тәнірі баспаса, төменде жер айырылмаса,

Түрік халқы, елінді, төрінді кім құртады.

Ынтымақ! Түрік халқы, өкін!

Топтасқандығың үшін игі еткен еді.

Білікті қағаның еді. Бар еді... деген дидактикалық сарындағы арнаумен үндес. «Ежелгі түркі әдебиетінің мұндай дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып, жазба әдебиетте жалғаса түскенін «Қорқыт ата кітабынан» да көреміз. Мәселен, елді жау шауып, оны қорғау үшін хан сарайына оғыз батырлары жиналышп жатқан сэтте Қорқыт атаның айтатын ұзақ монологы бар. Ол «Тынданыз, хан ием, кімдер келген екен» деп басталады. Мұның өзі «Ергенекон» дастанындағы Бөрте Шенениң халыққа қарат айтқан сөзін еске салады. Өз еліне, халқына қамқор екі кеменгердің ой-пікірлері өзара астасып жатады» [21, 91 б.]

Көпшілікке қарат аұран тастау, жауга қарсы күресте бірлікке үндеу салты батырлық жырларда да дәстүрлік жалғасын тапты. Қараман батырдың Қазанмен соғысуға бара жатқандағы:

Мен – Сейілдің ұлы Қараман,

Қазанға кетіп барамын.

Жүрмеймісің, құрдасым,

Қол ағалық қыламын.

...Жұлдызың туған жоғары,

Білемін, Қоблан, данасың!

Дұға тиген ер едің,

Кезіңе келген дүшпанның,

Білемін, Қоблан, оңбасың! [17, 19 б.] деген сөзі Қобланды батырдың өзіне қаратып айтылса, ноғайлының батыры Ер Бөкшенің:

А, ноғайлым, ноғайлым,

Көкірексінген ноғайлым,

Көбенсінген ноғайлым,

Қайрат қылып қан таппай... деп келетін сөзі барша Ноғайлы жұртына арналып айтылады. Ал:

– Астана халқым ел деді,

Енді қайрат етейік

Етірек пен Қургенге,

Алла оңғарса сапарды

Сол жерге таман барамын.

Қызылбас деген байтақ ел,

Бер жағында мекендер

Ерсарыдай халықтың

Баян қылған дөңі еді.

...Індистың алдым қаласын,
Қызылбас деген халықтың
Көрейін-дағы шамасын –

деп, «Нұрадын» жырындағы батырдың халыққа қаратып айтқан сөзінің негізгі сарыны да осы мағыналас. Осы үлгідегі арнаулар батырлық жырларда көптеп кездеседі. Бұл тәсілдің жырдағы келешек орын алар оқиғаның, оның өтер мекені мен орнын, қатысатын кейіпкерлердің есімі мен санын, жалпы алғанда жыр сюжетіндегі келесі кезеңнің жалпы сұлбасын айқындауға тигізеге септігі мол. Ноғайлы жырларындағы жаңа қоныс иеленіп, бөтен елді жаулап алу идеясынан гөрі атамекен туған жерді жат жұрттан қорғау максаты басты мұрат ретінде айтылады. Бұған Нұрадынның:

...Тапсырып аққа кетемін
Көп ноғайдың баласын –

деп ел-жұртын бір аллаға аманаттауы дәлел.

Бұл айтылған арнау, ұндеулердің барлығында қол жеткен табыстар мен жеңістерге шаттану емес, керісінше сол жетістіктерден айырылып қалу қаупінен сақтануға, өткеннің кемшілігінен сабак алуға шақыру басым.

Көне түркілік жазба ескерткіштердің тарихи маңызы әлі толық бағасын алды дей алмаймыз. Сондай-ақ ғұл жазба жәдігерліктердің нақты хронологиялық деректердің қамтылған тарихи құжат деп кесіп айтуға да болмайды. Бүгінгі күні ең болмағанда сұлбасы айқындалған ежелгі дәуірдің кейбір тарихи оқиғаларының ғұл жырларға мүлде кірмей қалғандығы белгілі. Әдеби қасиеті қанша басым деп қарастырғанмен, көнеден жеткен рухани мұралардан көркемдік құндылықтармен қатар тарихи деректер іздептініміз анық. Өйткені сонау қадым замандарда туған ғұл мұралардың иесі – ежелгі атабабаларымыздың тіршілік қалыбын, құнделікті өмірін, шаруашылық кәсібі мен өнерін танымай тұрып, олардың дүниетанымын, эстетикалық көзқарастары мен руханиятын білу еш мүмкін емес.

Мысалы, көне түркілердің бүкіл адамзат өркениетін таң қалдырған мемлекет құру, ел басқару, көрші елдермен байланыс орнату, шаруашылық жүргізу сияқты ережелері күні кешеге дейін тек түркі тілдес елдерде ғана емес, әлемнің көптеген мемлекеттерінде қолданылып келген. Ежелгі бабаларымыздың әсіресе, ел басқару, билікті мұраға қалдыру ісіндегі ерекшеліктері назар аударапты. Осыған байланысты өзгеше бір тарихи гипотезаға баса назар аудару керек деп ойлаймыз. Орхон ескерткіштерін терең зерттеген Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный сынды ғалымдардың негізінен ескерткіштердің мәтініне, сондай-ақ көнеден жеткен қытай жазбаларына сүйене отырып жасаған ғылыми қорытындыларына қарағанда бірнеше тарихи шындық тасада қалғандығы байқалады. Ғұл мәселеге ғалым Ә.Қоңыратбаев айрықша мән береді. Ол: «716 жылы Түрік қағанатында ойламаған жерден үлкен бүліншілік туып, Могилан мен Құлтегін Қапаған хан тұқымын түгел қырып жіберген. Билік аға баласы емес, іні балаларына көшеді. Ғұл оқиға Орхон жазуларына түспеген. Жазуда Қапаған аты жоқ та, оның әкесінің есімі бар (Елтеріс). С.Г.Кляшторный мұның себебін ашпаған. Бірақ 690 жылы Түрік

қағанатын қайта орнатқандар Могилан емес, Төбехан мен Қапаған деген пікірі дұрыс. Бұл тұстағы Қапаған хан әрекетін аса биік бағалау керек. Оған Кляшторный дұрыс тоқталған. Кісілік қуған Могилан мен Құлтегін психологиясы қасында Қапаған ханның түркі тайпаларының бірлігін жасап, халықаралық саясат қолдануы ақылдылық болды. Елді жаугершілік жолмен тойындыратын бағыттан ол бас тартады. Могилан мен Құлтегін болса жаугершілік саясатын түркі тайпаларының өз арасында да қолданып, елді тоздырып жібереді. Орхонның үшінші жазуында Тонықөк: «Могиланды хан қойған мен едім. Бірақ өзі арық бұқа мен семіз бұқаны айыра алмаушы еді» десе, Л.Н.Гумилев Құлтегін рубака (баскесер) болды, ақылды білекке бағындырды дейді. Мұнысы кейінгі ноғайлы бірлігін жойған Едіге мінезіне ұқсас болды. Орхон жазуында Қапағанның әкесі Елтеріс пен анасы Елбике ұнамды пішінде көрсетілген. Құлтегін Ұмайдан аруақ иеленіп батыр болды делінгенімен, елдің қамын жеген Могилан емес, Қапаған болып шығады. Қазақта «Сұмырай хан» деген өртегі болса, мұнысы Могилан болуы да мүмкін. Орхон жазуында осы түрғыдан жаңаша түсінік беру қажет. Қапаған феодализмге бет бұрса, Могилан ұлыс саясатында қалғандай» [22, 42 б.] – деп, бұрын-соңды ғылыми айналымда болмаған пікір ұсынады. Ғалымның ноғайлышында Едіге биінің бұрынғы бабалар жолын ұстануының тарихи негіздерін ашып беруі, түркі қағандарының кейінгі әдебиет ұлгілеріндегі өні айналған кейіпкер түрінде келуін топшылауы негізсіз емес.

Тарихи жағдайлардың ешбір болжауға көнбейтін траекториямен шұғыл өзгеріп отыруы сол кезең қоғамының әлеуметтік, экономикалық танымын ғана емес, бүкіл рухани жан дүниесі мен эстетикалық әлеміне де орасан зор ықпал етті. Көркемдік ойлау машығы жан-жақты дамып, мындаған жылдарға созылған түркілік әдеби дәстүрі халқымыздың төл әдебиетінде де жалғасын тапты.

1.2 Позиялық туындылардағы көне түркілік ұстанымдар мен түрікшілдік мәселелер

Әдебиет тарихының көне бастауларынан бастап бүгінгі күнге дейінгі көркем мұраларды зерттеп, талдаудың ең озық тәсілі мен ғылыми ұстанымдарының бірі – әдеби жәдігерліктерді салыстыра қарастыру болып табылады. Ғылыми талдаудың бұл тәсілі түркі халықтарының бір бұтағы саналатын қазақ халқының адамзат дамуының әр кезеңіндегі қоғамдық-әлеуметтік және рухани жетістіктерін, оның әдеби мұраларын көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылықтары арқылы тануға мол мүмкіндік берері сөзсіз. Мындаған жылдарды қамтитын әдебиет тарихын көркемдік дәстүр түрғысынан қарастырып, зерттеу негізгі екі заңдылыққа бағынады. Бұл – біріншіден, қоғамның жалпы даму заңдылықтары болса, екіншіден, көркем өнердің, яғни көркем сөз өнерінің өзіне ғана тән ішкі даму заңдылықтары. Даму үрдісіне әсер ететін әр түрлі құбылыстар мен күштердің көптігіне қарамастан, әдебиет

тарихын саралауда аталған занғылықтарды басшылыққа алу объективті тұжырымдар жасауға қол жеткізеді.

Міне, осы тұста көркемдік дәстүр жалғастығы занғылықтарының маңызы ерекше арта түседі. Өйткені, бұл әдеби занғылықтардың өзіндік ішкі ерекшеліктері әлгі сыртқы пішіндердің қалай болса солай, жөн-жосықсыз өзгеріп кетуіне ырық бермейді. «Демек, дәстүр дегеніміздің өзі бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ұдайы ауысып отыратын, әрі сан ғасырлар бойы тарихи тұрғыдан әбден қалыптасқан әлеуметтік, көркемдік нормалар мен ұстанымдар болып табылады. Әрбір халықтың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің рухани негізі – осы дәстүрге байланысты болып келеді. Сол себепті көркемдік дәстүр жалғастығы тарихи жағынан әбден қалыптасқан нормалар мен ұстанымдарға негізделеді. Ал әрбір ұрпақ жасаған көркем туындалар рухани мұра ретінде келесі ұрпақтың еншісіне ауысып, жаңа қоғамдық жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен формасын жетілдіріп отырады» [22, 407 б.].

Соңғы уақыттағы әдебиеттану ғылымында әдеби жәдігерлерден тарихи шындықты іздеу тәсілі ғылымдағы осы бір келеңсіздіктің жолын кесу мақсатынан туды. Ғасырдан ғасырға ауызекі тарап жеткен жыраулар мен ақындар мұрасын зерттегендеге де осы бағытты ұстану тарихи әділеттілікті орнатуға септігін тигізері сөзсіз. Қазақтың ескілігі мен әдебиет тарихын алғашқылардың бірі болып ғылыми негізденген Шоқан Уәлиханов ауыз әдебиетінің нұсқаларына сүйене отырып халықтың көне тарихын, тұрмыс-салтын, көзқарасын, дүниетанымын зерттеген.

Әдеби мұраның тарихи маңызы туралы айта келіп, ол: «Егер Гомердің көркем жырлары мен жұрттың айтуымен Геродот жинаған аңыздардың аз да болса тарихи мәні бар десек, егерде өзгеріліп, мысал тәрізді бол кеткен аңыздардың негізінде оқиға, шындық жататын болса, қазақтың атабабаларының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алыш, ол халықтың осы күнгі мінез-құлқымен және олар жөніндегі тарихи нұсқаларымен салыстырсақ, онда аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек» [23, 236 б.] – дейді.

Бұл пікірімен ол ауыз әдебиетінің мұрасы – әр халықтың өзіндік бай, даналық пікірі, сол халықтың рухани өмірін көрсететін көркем өнер нұсқасы деген бірден-бір дұрыс қорытындыға келген.

Әдебиеттанушы Ж.Тілеповтің әдеби туындылардағы тарихтың іздері туралы: «...бұл тұрғыдан келгенде осы ортада өмір сүрген, оның қуанышы мен сүйінішіне ең алдымен, өкінетін де, сүйінетін де, жыраулар мен ақындар шығармасында сөз болар оқиғалар мен тарихи мағлұматтардың қадір-қасиеті тіптен, ерекше. Бәлкім, халқының мерейі үстем тұсын бұл адамдар көтеріп айтатын шығар, бақыты қайтқан кезеңін еңсесі түсіп отырып баяндайтын болар, бірақ, соған қарамастан осы мұралар өзіне айрықша назар аударуды керек етеді. Өйткені әр дәуір жыршысының өз заманының тарихи кескінін бейнелеуге әрекет еткен шығармасы, әрі белгілі бір ұлт әдебиетінің жасын межелеуге, әрі сол әдебиеттегі көтерілген мәселелерінің мән-мағынасын ашуға қызмет

көрсетіп қана қоймай, сол халықтың ұлт ретінде қалыптасу, ержетіп, есею кезеңдеріне де куәлік етеді» [24, 6 б.] – деген сөзінің ғылыми негізі салмақты.

Қазақ халқының тарихын, әдебиеті мен өнер тарихын қазақ мемлекеттігі құрылған кезеңнен бастап қарастырған кездер де болған. Бұл жолдан әлі де болса тайғысы келмейтіндер де баршылық. Дегенмен, еліміздің тарихын арыдан қарастыруды жөн санайтын ғалымдардың дерек, дәйектерінің басымдығы мен ғылыми маңызының жоғарылығы қазақ тарихының тым көнеде жатқандығын көрсетеді.

Қазақ тарихын жүздеген жылдарға тереңдеткен ғалым Тұрсынхан Зекенұлы қазақтың жоқ дегендеге екі жарым мың жылдық тарихы бар деп санайды. Өйткені, бүгінгі Қазақстан жерінде екі жарым мың жылдан бұрынғы уақытта-ақ мемлекет болған екен. Ұлы дала тарихын зерттеген әр түрлі батыстық та, шығыстық та ғалымдардың деректері бұған дәлел бола алады. Эрине, ол кезде қазақ халқы әлі қалыптаса қойған жоқ. «Бірақ, сол кездің өзінде біздің жерімізде мемлекет құру дәстүрі басталды. Неге десеніз, тарихшылар көне сақтардың мемлекетін, тіпті оны үлкен бір конфедерация түрінде, құлашын кеңге жайған үлкен мемлекет түрінде сипаттап жазады. Оның қол астына қаншама халықтар кірген. Территориялық ауқымы бүгінгі Қазақстан шегінен әлдеқайда кең болған. Міне, сол сақтардың мемлекеттілік дәстүрі біздің бүгінгі қазақ мемлекеттік дәстүріне негіз болғанын айтуымыз керек. Одан кейін де талай-талай елдер болды, біздің жерімізде түрлі этностар мен халықтар мемлекет құрды. Атап айттын болсақ, көне Үйсіндердің мемлекеті құрылды. Көне түріктердің, Түркештердің мемлекеті, Қарлұқ мемлекеті, Қимак мемлекеті, Қыпшақ мемлекеті және моңгол шапқыншылығы қарсаңында түрлі ірілі-ұсақ мемлекеттер болды. Бұл – тарихи процесс. Олай болудың жөні де бар. Өйткені басқа халықтардың тарихымен салыстырып қарайтын болсақ, олардың да мемлекеттік дәстүрі солай болған» [25].

Өз жазуы, еншілі әліпбі бар халық – биік мәдениетке қол жеткізген, өркениеттің жоғарғы сатыларына көтерілген ел болып саналады. «Күлтегін», «Тонықек», «Білге қаған» сияқты көркем дүниелерді өздерінің төлтума жазуында жазып, сол заманды осы шығармалар атауымен егіз ататқан көне түркілердің асқақ мәдениеті емес пе?! Бұл – қазақ мемлекеттілігінің бастау, негізі болып табылатын түркілік кезең. Ұлы Түркі қағанаты кезеңі. Біздің қалыптасып, дамуымызға негіз болған, қалыпты дәстүр мен өмірлік дүниетанымыздың орнығына, руханиятымыздың бауына ықпал еткен көне түріктердің ресми мемлекет құрған заманы. Ол замандар туралы біршама тарихи деректер болғанмен, көп нәрсе бұлдыр, көп дүние бұлышып. Бірақ, бір нәрсе айқын. Ол – «...сол кездің өзінде оның мемлекеттік дәстүрі, мемлекеттік шекарасы, заны, армиясы, бір сөзбен айтқанда, мемлекеттік машинасы болған. Өйтпегенде ол мемлекетпен, көне Түркі қағанатымен батыстағы – Византия, шығыстағы – қытайдың Таң империясы, Суй империясы санаспаған болар еді. Тибет мемлекеті, Корея, Жапония сияқты алып мемлекеттер түркі қағанатымен санаспаған болар еді. Сондықтан, көне Түркі кезеңі, ол біздің қазақ мемлекеттілігінің ең бір данқты кезеңі. Ол кезде біздің ата-бабаларымыз

батыста – Иранға, шығыста – Хинган тауларына дейінгі кеңістікте мемлекет құрған» [25].

Көне түріктер біздің ғана емес, жалпы исі түркі халықтарының этникалық қайнары болып саналады. Сондықтан да, жоғарыда айтқанымыздай, мемлекетке тән барлық атрибуттарға ие болған осы көне түркілерді өзіміздің, бүгінгі қазақ халқының ата-бабасы деп санауға толық хақымыз бар.

Ғылымда «Орхон-Енисей» жазулары немесе жазба ескерткіштері деген атауға ие болған, ежелгі түркі тайпалық бірлестіктердің мекен, тұрақтарында көне түркілік сына (европада «руна») жазуымен тасқа қашалып жазылған бұл әдеби ескерткіштер адамзат мәдениетінің өсіп-өркендеу тарихындағы ең бір жарқын жетістіктер болып саналады. Көне түркіліктердің сөз өнерінде аса жоғарғы өреге жеткіндігінің айғағы осы ескілік жәдігерлердің ой терендігі мен мазмұн байлығынан және саф алтындей таза көркемдік қасиеттерінен-ақ көрінеді деуге болады. Құлтегіндей ержүрек қолбасының, Тонықөктей білікті мемлекет қайраткерінің құрметіне қойылған алып құлпытастарға қашалған жазулардағы сол заман өлшемімен алып қарағанда адам таңқаларлықтай қанатты сөздер, ұтқыр тіркестер мен көркем бейнелер қазақ халқының тілдік қолданысында бүгінгі күнге дейін мазмұн-қалпын сақтаған.

Біздің жыл санауымызың YIII ғасырында әлемді тітіреткен түрік қағанаттары ыдырап, тарих сахнасынан аласталады. Тұтас түркі әлеміне жаңа дін, жаңа мәдениет – Араб, ислам мәдениеті ықпал ете бастайды. Қазіргі Қазақстан жері – Жетісу мен Сыр бойы өнірі түркі дүниесіндегі әдеби өмірдің орталығына айналады. Дала мәдениеті мен қала мәдениеті қатар дамып, өзіндік симбиоз немесе синтездік сипатқа ие түрде өркендейді. Дәл осы кезеңде бүкіл әлемге «екінші ұстаз» (Аристотельден кейінгі) деп танылған энциклопедист ғалым Әбунасыр әл-Фараби өсіп шықты.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде үлкен еңбек еткен жазушы-ғалым М.Мағауин: «Бұл дәуірде жасалған әдеби мұралардың дені өлкеде ешқашан толастамаған қырғын соғыстар кезінде жойылады, енді біразы уақыт шаңы астында із-түзсіз жоғалады. Ал біздің заманымызға жеткен үлгілердің ішіндегі ең көнесі, әрі көлемдісі – 1069 жылы жазылған атақты дидактикалық шығарма – «Құтадғу білік» – («Құтты білім»). ...Екінші бір елеулі ескерткіш – Түркістан қаласынан шыққан соғы ақын Қожа Ахмет Яссавидың (1166 жылы өлген) «Диуани хикмат» («Дана уағыздар топтамасы») атты өлеңдер жинағы. Қыпшақ диалектісінде жазылған Яссави өлеңдері өз кезінде сахарадағы көшпендерлер арасында кеңінен тарады» – дей келе, «Бұдан соңғы ғасырларда жасаған, қазақ әдебиеті тарихына белгілі мөлшерде қатысы бар ақын-жазушылардың ішінен Хакім-Ата (XII ғасыр) мен Ғали (XIII ғасыр), Дүрбек пен Сейф Сарайи (XIY ғасыр) есімдерін атауға болады. Махмұд Қашғари жазған түркі тілдерінің сөздігі «Диуани лұғат ат-түрік» (1074) және қыпшақ (құман) тілінің сөздігі «Кодекс куманикус» (1303) сияқты ескерткіштер де көне дәуірдегі қазақ поэзиясы, қазақ фольклоры туралы мол мағлұмат, құнды деректер береді» [26, 5-6 б.] – деп, көне түркілік әдебиеттің келесі бір кезеңі – «Ислам дәуірі әдебиеті» туралы жазады.

Түркілік әдебиеттің бұл кезеңі туралы қазақ әдебиеттануының негізін салушы А.Байтұрысынұлы да: «Бұрын қазактарда жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтын сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшешту, көркейту болады. Сөйтіп жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1. Діндар дәуір, 2. Ділмар дәуір. Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар – тілшең деген мағынадағы сөздер» [27, 262-263 б.] – деген құнды пікірін білдіреді.

Белгілі бір ұлттың туып, қалыптасуы мен мемлекеттілігінің пайда болуы екі басқа дүние. Қазақтың мемлекеттік дәстүрі ежелден-ақ болған еken. Ал, қазақ ұлттың қалыптасуын ХҮ ғасырдан бастап жүргеніміз белгілі. Сонда тұтас бір ұлт аяқ астынан қалай пайда болмақ? Сол себепті, бұл үрдісті қазақ ұлттың пайда болуы емес, ұлттың атының, яғни атауының біртұтастануы деп қарастыруымыз керек деп ойлаймын. Осы кезеңде ұлттымыз «қазақ» деген атпен тарих сахнасына шықты. Ал, қазақ ұлттың құрайтын тайпалар мен этностар бұған дейін де өмір сүріп, тіршілік еткені аян.

Қазақ халқының төл әдебиетінің қалыптасу тарихын жыраулар поэзиясынан бастап жүрміз. Алтын Орданың мұрагер жұрты бірнеше ірлі-ұсақ хандықтар құрып, өз алдына дербес саясат жүргізді. Белгілі территориялық шегі, жеке билік құрылымы мен әскері болғанмен де, тұбі бір туыстас халықтардың рухани, мәдени құндылықтары әлі де болса айқын ұлттық сипат алмаған болатын. Оның үстіне көшпенді өмір салты сахараның рухани өмірінің өзіндік ерекшелікпен дамуына ықпал етпей тұрмады. Халықтың рухани өмірі мен танымында жетекші орынға ие болған поэзия барша түркі жұртының, оның ішінде қазақ әдебиетінің де бірнеше ғасыр бойы ең басты жанры қызметін атқарды.

Өз алдына дербес мемлекет болып, ұлттық идея қалыптастыра бастаған қазақ елінің әдебиеті орта жолдан жаңа, тың сорап тауып, ә дегеннен-ақ өресі кемел, көркемдігі келісті арнаға бет бұрды. «Қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің алғашқы өкілдері, өз кезінде бүкіл Дәшті-Қыпшаққа даңқы кеткен Асан Қайғы, Қодан тайшы, Қазтуған жыраулар мұрасын біз жаңаңың басы ғана емес, көненің жалғасы деп те қарауға тиіспіз. Бұлардың біздің заманымызға жеткен шығармаларынан Әбілқайыр ұлысындағы бүліншілік, қазақтар көтеріле көшіп, тәуелсіз ту көтерген қылы кезең көрінісі бедер тапқан. Сонымен қатар, халықтың өз кезіндегі елеулі тарихи оқиғаларға берген бағасы да танылғандай. Елге үйтқы, ер-азamatқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындал кетті» [26, 8 б.].

Келешек әдебиеттің көркемдік даму бағытын айқындал, бедерлеп кеткен ақын-жыраулар кімді үлгі тұтты? Әдебиет зандалықтарын арнайы оқып-үйренбесе де, кімдердің мектебінен үйренді, қандай дәстүрлерді қолай көрді?

Әр дәуір әдебиетінің өзіне лайық үні бар, өзіне ғана тән күйі бар. Адамзат баласының атам заманнан бері ілгерілеп, өсу жолы қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатқан үрдіс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүние, тіршілікті образ арқылы тану, оны көркем баяндау мен суреттеу өнері де

үзіліссіз дамып, толассыз жаңарып келе жатқан құбылыс. Көркем әдебиет адамзаттың қоғамдық санасының бір түрі ретінде қай заманда болмасын, сол дәуір адамдарының бір-біріне деген қарым-қатынасын, дүниетанымын, ойармандары мен өмірлік мұраттарын танытады. Әдебиет пен көркеменердің әр түрлі тарихи кезеңдердегі дамуы – сол кезең әдебиетінің өзінен бұрынғы әдеби үлгі мен көркемдік қағидаларды жаңартуымен, кейде тіпті ескі канондарды түбекейлі өзгертуімен, сөйтіп өзінің дәуірлі суреткерлік функциясын заман талабына сай атқара білуімен іске асады деп ойлаймыз.

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлық ұзақ та, әрі өнімді өсіп, жетілу тарихына көз салсақ, осы үрдістің еш бұзылмай, үнемі жалғасып келгенін байқаймыз. Көнетүркілік жәдігерліктер мен орта ғасырдағы ортатүркілік әдебиет нұсқалары мен фольклор ұлттық әдебиеттің қалыптасуында негізгі фактор болды. Бірнеше ғасырлық мәдени даму үрдісі ұлттық поэтикалық дәстүрлердің негізін қалады, эстетикалық құндылықтардың маңызын, дүниетаным қағидаларын, сонымен бірге жалпы шығармашылықтың (акындық, жыршылық, шешендік) басты белгілерін айқындады. Сондықтан да, өз алдына мемлекеттілігін қалыптастырып, хандық құрған қазақ халқының рухани эстетикалық кеңістігінде басты қаһарман рөліне жыраулар шықты. Өйткені жырау ұлт болып қалыптасу, мемлекет құру, ішкі, сыртқы жаулармен күресу жолында тек идеологиялық көсем міндетін ғана емес, сонымен бірге хан ақылшысы уәзір, қол бастаушы батыр қызметін де атқарды. Сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен қоғамдық құрылымдардың күрделілігі соншалық, жыраулық функция қоғамдық-әлеуметтік факторға ие болды. Түрлі көшпелі тайпалар мен рулық одақтар арасындағы күрделі қарым-қатынас жүйесіндегі жыраулардың рөлі олардың рухани-эстетикалық әрі саяси үрдістерді реттеушілік және ортақ арнаға бағыттаушылық қызметінен де көрінеді. Жыраулардың қазақ қоғамындағы ерекше қызметін көптеген ғалымдар атап өткен. Олардың халықтың рухани-эстетикалық әлемінде өзгеше феномен екендігіне өз еңбектерінде Ә.Марғұлан [28, 73 б.], С.Мұқанов [29, 379 б.], Х.Сүйіншәлиев [30, 7-8 б.], Е.Ысмайловтар [31, 41б.] жан-жақты баға берген.

«Таким образом, жырау были не только певцами и сказителями, но и носителями религиозно-психологического сознания традиционного типа, они главные наследники и продолжатель древних, реликтовых стилей и принципов творчества. Так, например, архаистические стили горлового и челюстного пения, присущие древним тюркским и монгольским певцам и сказителям, помимо регионов Алтая, Монголии, Туркмении, были сохранены и в Казахстане преимущественно акынами-жырау – выходцами из Кызылординской области. С этой точки зрения акыны-жырау – посредники не только в сакральном аспекте, но и между прошлым и современностью, они авторитетные носители старой культуры в ее духовной и мировидческой целостности, чье сознание не подверглось эрозии под влиянием технической цивилизации» [18, 147 б.] деген ғалым тұжырымы ғылыми негізсіз емес. Жыраулар ескілікті замандарда дала зандарының білгірі ретінде қазының (соттын) қызметін атқарған. Ру аралық, тайпа аралық қарым-қатынастардың

барлық қыр-сыры мен құпияларын жетік білетін жыраулар бұл міндеттерін өте шебер атқарған. Ақын-жыраулар дәстурлі мәдениетті синкретті мазмұнда сақтаушылар ғана емес, олар патриархалдық моральдық-этикалық құндылықтарды белсенді насиҳаттаушылар, адамгершілік нормаларды қорғаушылар. Олар ескі заманның батырлары мен қолбасшыларының мінсіз образын жасап, жырға қосушылар. Сонымен бірге олардың өз бойынан да ерекше қасиет, асқақ абырой мен мұндалап тұрар еді де, кейінгі халық олар туралы әр түрлі аңыздар айтты.

Мұның бәрі жыраулардың ру-тайпа көсемдері, ұлы хандар мен сұлтандардың ықпалды кеңесшілері, өткір тілді шешен, суырып салма импровизаторлар, халық даналығының, философиясы мен эстетикасының білгірі ретінде ұлттық этногенездің тарихи үрдісінің бастауында тұрған тұлғалар екендігін танытады. Тұркі халықтарының тарихында ерекше орын алатын тұлға Қорқыт ата болса, қазақ тарихында Асан Қайғы мен Бұхар жыраудың орны ерекше. Сөз ұстаған, ел бастаған жыраулардың ішінде Асан Қайғы мен Бұхар жыраудың халықтың мемлекеттік тәуелсіздігі жолында қазақ рулары мен тайпаларының бірігуіне тигізген ықпалы зор болды. Олар туған халқының келешегі мен тағдырындағы өз рөлдерінің тарихи маңызын түсінгендігі соншалық, саяси әрі шығармашылық қызметтерін түгелдей дерлік мемлекеттік істерге ғана жұмылдырған. Баяндыр ханының аяғында отырып, ел билігі мен мемлекет істерімен қоса адам қалыбы, жақсы, жаман мінез, ата мен бала қарым-қатынасы т.б. сияқты көптеген мәселелердің түйінін тарқатудың жолын көрсететін Қорқыт атаның дидактикалық мазмұндағы сөз саптаулары жыраулар шығармаларынан да көрініс тапты. Пайғамбар замандасы Қорқыт мәңгі өлмес мекен іздесе, Қазақ мемлекеттілігінің басында тұрған Асан Қайғы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған «Жерұйықты» іздеген. Екеуінің де көлігі, ұзақ жолдағы серігі желмен жарысқан Желмая.

Қорқыт атаның заманы – тұркі дүниесіне ислам дінінің толық болмаса да біртіндеп ене бастаған заман. Алайда, исламның түркілік салт-санамен кірігіп, синкреттілік сипат ала бастауы да осы кезеңмен тұспа-тұс. Қорқыт ата жырындағы пайғамбарды дәріптеп, аллаға сыйынумен қатар, көк тәніріне жалбарыну да жиі кездеседі. Жырда:

«Дәде Қорқыт сөйлейді: Алла демейінше іс өнбес, қадір тәнірі демейінше ер байымас. ...тәкаппарлық еткенді тәнірі сүймес» [33, 3 б.]. Немесе:

«...Ауыз ашып айттар болсам, аспандағы тәнірі көрікті. Тәнірінің досы, дін басы Мұхаммед көрікті... Жазылып, тізіліп көктен келген тәнірі ілімі – құран көрікті... Жұмла әлемнен жоғары тұрған баршадан бөлек Алла тәнірі көрікті. Өзгеден биік тұрған тәнірім медет берсін, хан ием. ...Қоңсы хақы тәнірі хақы деуші еді» [33, 4-5 б.] деген тіркестер Қорқыт атаның Баяндыр ханға қарата айтқан сөзінде беріледі.

Ислам діні толық еніп, ел билеуші шонжарлар мен ақсүйектер ғана емес қалың бұқара да ата дін деп таныған заманда Доспамбеттің:

Айнала бұлақ басы Тен,
Азаулының Стамбулдан несі кем,

Азаулының Аймадет Ер Доспамбет Ағаның
Хан ұлынан несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәнірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менің несібем! [26, 32 б.],

Шалкиіздің:

...Жалаңаш барып жауга ти,
Тәнірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дур! [26, 36 б.],

немесе Би Темірге:

Еділден аққан сызышық
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді –
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теніз етсе тәнірі етті;
Тебінгінің астынан
Ала балта сұрысып,
Тепсінісіп келгенде
Тең атаның ұлы едің,
Дәреженді артық етсе тәнірі етті!! –

дегені, сондай-ақ:

Жығылғанды тұрғызсан,
Жылағанды уатсан,
Қисайғанды түзетсен,
Тәнірінің үйі – бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдында жасапты! [26, 41-42 б.], –

деген жолдарда «тәнірі» сөзі алла, құдай сөздерінің орнына қолданылады.

Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы, басты лейтмотиві – тәуелсіз мемлекет құру, сол арманға жету жолында елдікті, батырлықты дәріптеу. Әдебиет тарихынан белгілі барлық ақын-жыраулар шығармаларындағы ел бірлігі мен консолидациялық үрдістің санадан туған фактор екендігін де ұмытпауымыз керек. Ұлттық бірлік пен ұйымшылдыққа, сондай-ақ руаралық дау-дамайлар мен келеңсіздіктерден құтылуға шақыру – жыраулар шығармашылығының өзегі болды. Бұл тақырып, оның идеялық негізі рулар мен жүздердің көп ғасырлық патриархалды туыстығының тереңге кеткен тамыры негізінде халық бол бірігу сезімін танытады, әрі дәуірден дәуірге жалғаса отырып, жыраулар шығармашылығында үздіксіз дамығаны көрінеді. Әр ғасырда өмір сүрген жыраулардың поэзиясында бабалар армандаған ежелгі қоныс «Атамекен», «Жер-Су» басты тақырып, негізгі сарын бола отырып, әр дәуірде ерекше екпінмен, өзгеше күймен жырланады. Қошпендердің «Алтын ғасырының» символына баланады. Сондықтан да, ойшыл, дана жырау үшін қошпендердің алтын ғасыры келмеске кеткен өткен күннің елесі. Өз дәуірінің көркем бейнесін тудырушы жыраудың поэтикалық түйсігінде бақытты мекен, тендессіз өлке – Жиделі-Байсын өткенде қалған, ал келер күнде үміт аз, көмескі

сәуле, бұлышыр бейне. Жыраулардың толғау, термелеріндегі келешекке күмәнмен қарау, өткенді аңсау, бүгінгінің қолда барын қастерлеу идеясы өзін-өзі сақтау, сыртқы күштерден қорғану, мемлекет, ұлт ретінде иммунитет қалыптастыру сезімінен туғанға ұқсайды. Көшпендердің жарты әлемді уысында ұстаган соңғы ұлы империясы Алтын Орданың күйрекенін өз көзімен көрген жыраулардың көшпендерлер өркениетінің күні бітіп бара жатқанын көрегендікпен сезе білуі таңдандырады. Жыраулар поэзиясындағы үмітсіздік темпоралдылық ұлы империяның ыдырауымен келмеске кеткен көшпендерлер әлеміндегі тұтастықтың, эстетикалық мәдениеттің алып құрылышының көрінісі, селдір бейнесі сияқты болды. Асан Қайғының көшпендерлер дүниетанымының философиялық ережесі іспеттес:

Күйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер!?
Шыбын шықса жаз болып, таздар қайтіп күн көрер,
Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер!?

– [26, 24 б.], –
деген толғауының поэтикалық маңызы мен дәуірлік, ұлттық құндылығы астасып жатыр. Бұл толғауда үмітсіздіктің күйі шарасыздыққа тіреліп, жүрек сыздатар мұңмен астарланса, әйгілі «Бұл заманда не ғаріп?» толғауында ойшыл жырау:

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сез ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп...

– [26, 25 б.], –

деп, елдің, елдіктің темірқазығы, тіреуі болар ұстynosы не екендігін айтады. Батыс елдеріндегі техникалық өркениеттің етек жайып, садақ пен қылышты бұйым көрмейтін жаңа қарумен жарақтанған буржуазиялық мемлекеттердің Шығыс елдеріне бағытталған колониялдық экспансиясы әлі де көшпелі немесе жартылай көшпелі елдерде алдын ала үрей туғызып, бұл үрдіс қоғамдық-әлеуметтік резонанс қана туғызып қоймай, әдебиетте де кең көрініс тапты. Аудармашы, зерттеуші Қ.Жанабаевтың: «В поэзии поздних жырау очень сильны мотивы бренности бытия, темы разочарования, характерные для кризисной поры ломки родоплеменных отношений. Иногда эти горестные ламентации об идеальной жизни, а давно ушедших и теперь невозвратных прекрасных временах, о былом могуществе и единстве сменяются ожесточением и активной попыткой вернуть прежние времена и законы. Эта тоска по невозвратному прошлому пронизывает многие произведения жырау и акынов» [33, 8 б.], – деген пікірі замана шындығымен көмкерілген. Жыраулық поэзиядағы бұл құбылыс әсіресе Асан Қайғының толғауларында терең жырланды. Оның әз Жәнібек ханға қаратып айтқан:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсін,
Айтқаныма көнбейсін – деп басталатын арнау толғауы сол дәуірдің тарихи шындығын көрсетеді. Оның ел келешегін болжай отырып ханға:

...Тіл алсаң іздең қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?
...Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қылы, қылы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің!
Кош-аман бол, Жәнібек,
Енді мені көрмейсің! [26, 24 б.], –

деген үзілді-кесілді сөзі ел қамын жеген дананың бүгінгі күннің қалыбынан, келер күннің райынан шошынған, ел билеген ханың қамсыз, қарекетсіз тірлігінен түңілген күйін танытады. Суда жүрген ақ шортаның көк тіреген қарағайдың басын шалуы астарлы мағынадағы түсініктен гөрі ежелгі діни аныз, жер бетін топан су басқан Нұх пайғамбар заманынан елес бергендей. Осы бір жыр жолдарынан інжіл мен құрандағы мифтік оқиғамен Асан Қайғының семантикалық байланыстағы образы, ойшыл жыраудың дамыған мифтік поэтикалық ой-пікірі барын байқаймыз. Мифологемдер көркем метафора, болжал мен долбардың образдық құралының күрделі функционалды жүйесіне енген. Жырау бүгінгі күнін қызықтап, судың да сұрауы барын, дүниенің қызығы бүгінгі молшылық дәуренмен бітпейтінін ұмытып кеткен ханға ескерту жасай отырып, тіршіліктің жалғандығын дәлелдейтін халықтың терең архаикалық діни философиясының дәстүрлі тұжырымдар жүйесіне сүйенеді. Құлтегіннің қазасына қайғырған байырғы бабалар:

...Әзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған –

деп, тәңіріге тәубе етеді де:

Қайғырғаным соншама, Көзге (ыстық) жас
келер,
Көңілге ауыр шер келер –

дейді. Ежелгі түркілердің қазаға қайғыра отырып, бес күн жалғанының қалыбына мойынсұнуы жыраулық толғауларда да жалғасады. Шалқиіз жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» деген толғауынан тіршіліктің мәнін, жарық дүниенің қадірін білудің қаншалықты ауыр екендігін, әрі өмірдің ымырасыз таластан тұратынын байқаймыз. Доспамбет жыраудың жарық дүниемен қоштасарда ел мен жерге, бала-шағасына айтқан:

Озушылар, озмаңыз,
Озсаңыз бізім бетке бармаңыз!
Бізім бетке барсаңыз,
Есақай, Қосай екі ұл
Алдыңызға жыр құшақтай, жылай шықса не айтарсыз?!

Оларға айтарыңыз сол болсын,

Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамыз тосатып,
Келе жата дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып соған түсті дегейсіз!... [27, 34 б], –
деген қоштасу сөзінде де осы сарын айқын көрініп тұр.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрлық сипатын, көркемдігі мен образ жасалудағы әдіс-тәсілдерді тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеушілердің пікірі әр түрлі. Мысалы, әдебиеттанушы И.Стеблева аталған ескерткіштердің барлығын поэзиялық шығармаға жатқызады. Оның бұл пікірін М.Жолдасбеков те қолдайды. Алайда олардың барлығына ортақ тұжырым – тасқа жазылған ескерткіштердің әдеби туынды екендігі. Көне түркілік жазба дастандарды тереңірек зерттеген әдебиетші Т.Еңсегенұлы осы мәселелерге жан-жақты тоқтала келіп: «Әрине, И.Стеблеваның жасаған ғылыми қорытындысы негізінен дұрыс, бірақ, Орхон бойындағы көне түркілердің биік қабырға тастарға түсірген жазбаларының бәрін тұтасымен поэзиялық шығарма және мола басына қойылған жоқтау жыр дегеніне қосылуға болмайды» [34, 65 б.] – деген өзіндік пікірін келтіреді де: «Күлтегін жазба ескерткішіндегі жыр-дастандарда шығармаға көрік беретін көркемдік өрнектер молынан кездеседі. Ең бастысы мұнда шығарманың негізгі өзегі, орталық жалғыз қазығы болып табылатын, яғни шығарманың көркем дүние екенін айғақтап, бірден танытатын образдар бар. Образ екі мағынада қолданылады. Біріншіден, көркем шығармада образ адам болмысы арқылы жасалынады. Екіншіден, көркем шығармада образ бейнелеу құралдары: теңеу, эпитет, метафора, гипербола, психологиялық параллелизм тағы басқа көркемдік өрнектер арқылы қалыптасады, яғни бұл сөз образы. Күлтегін жазба ескерткішінде көркем образ жасаудың осы аталған екі түрі де бар.

Дәлел келтірейік, Күлтегін жазба ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі он екінші ретпен орналасқан циклдан:

Әкем қағанның әскери бөрідей болыпты,
Жаулары қойдай болыпты, –

деген жыр жолдарын оқуға болады. Осында Білге қағанның әкесі Елтеріс қағанның жасақтаған әскерінің күш-қуаты мен айбынын ең мықты, жасқануды білмейтін, қарсыласын жайратпай тынбайтын бөрі бейнесі арқылы көз алдымызға айқын келтіреді. Ал дұшпан жакты бөріге қарсы тұра алмай, жемтігіне айналатын қойға теңеп көрсеткен. Осы арада Күлтегін жазба ескерткіші реалистік шығарма екені өзінен-өзі танылып тұр» [34, 142 б.] – деп, көне жырлардың тарихи маңызы мен көркемдік қуатына тоқталады.

Көне түркілік жырлардағы аты аталған адамдар, болған оқиғалар нақты уақытпен дәйектеліп, шыншыл деректерге негізделгендейтін тарихи маңызы аса жоғары екені сөзсіз. Есте жоқ есі заманда өмір сүрген бабалар тарихын қалпына келтіруде бұл ескерткіштердің басты деректік рөл атқарғанын ілгеріде айтқанбыз. Сонымен бірге, көне түркі жәдігерліктерінде тарихи хроника аса

дәлдікпен, келтірілген оқиғаларға тікелей қатысушы автордың өз аузымен берілген. Ал, жыраулар поэзиясында осы тарихилық үрдіс сақталмаған, негізінен ел ішінде тараған аңыз бен фольклор басым деген пікірге қосыла алмаймыз. Көшпендейлерге тән берік жады мындаған жылдық дәстүрді толық болмаса да, ең керектілерін сақтай алған. Доспамбет жыраудың «Азау, Азау дегениң, Әл-Ғұсман паша жұрты екен», «Азаулының Аймадет Ер Доспамбет агадан», «Қарағайлы көдік бойында, Қамшым қалды ойында», «Алғаным Әли ағаның қызы еді, ...Қосақай, Қосай, Ер Досайдың анасы», «...Кет-Бұғадай билерден, Қеңес сұрар күн қайда», «...Ер Мамайдың алдында, Шанид кештім, өкінбен!» деген, Шалкиіз жыраудың «Арық хан! Менің ием Темір іс етсе, ...Алтынды Бақшасарай, Қырымға, Әзізленген сұltан жаңың шалт етер!...», «Тіленшіұлы Шалкиіз, Иесі би Темірдің тұсында, Бұлтқа жете жазды бұ мүйіз», «...Орманбет би өлген күн, Он сан ноғай бұлғен күн», XYIII ғасырда өмір сүрген Тәтіқара ақынның «Қамыстың басы майда, тұбі сайда», «Кебеже қарын, кең құрсақ, Артық туған Абылай» деген, немесе тағы да Абылайға қаратып айтқан:

...Кеше тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмембет ағана
Қызметші жүрген ұл еді-ау,
Үйсін Төле билердің
Түйесін бақсан теріс аяқ құл еді-ау!
Дәл жиырмаға келгенде
Ақсұнқар құстай тұледі... [26, 71 б.], –

деп, тарихи тұлғаларды атап, оларға қатысты өмірлік деректерді нақты болған оқиғалармен байланыстыра отырып суреттеуі қазақ халқының ескі тарихын қалпына келтіруге сеп болғаны анық. Аталған ақын-жыраулар шығармаларындағы тарихи деректердің жиырмасыншы, жиырма бірінші ғасырларда Ресей мен Қытай сияқты мемлекеттерден табылған тарихи құжаттармен сәйкес келуі ұлт тарихын түгендегеуде бұл рухани қазынамыздың зор маңызға ие екендігін көрсетеді.

Көне түркі ескерткіштерінен бастау алып, батырлық жырларға ұласқан қазақтың қаһармандық поэзиясы ақын-жыраулар шығармашылығында одан сайын көркемдігі артып, тілдік қолданысы кеңейіп, образ сомдаудағы әдістәсілдер күрделене түсті. Көне ескерткіштердегі бір-бірінен туындалп, жалғасып жатқан оқиғалар циклы, батырлардың іс-әрекеті мен жорық амалдары нақты, әрі ықшам суреттелсе, ноғайлы жырларында асыра суреттеу, гипербола көбірек алды. Ал, қазақ хандығы хандығы құрылып, дербес мемлекет ретінде өмір сүрген XY-XVIII ғасырларда жасаған ақын-жыраулар шығармалары өзінің құрылысы, баяндау тәсілі жағынан көне түркілік әдеби ескерткіштердің қалыбын қайта алғанға ұқсайды. «Құлтегін» жырының сюжеті қатаң тәртіпке бағынып, хроникалық реттілікті сақтаған жүйеге құрылған. Зерттеуші ғалымдар реттік жүйені сақтау үшін таңбалаган әр цикл белгілі бір оқиғаның бас-аяғын, аяқталған ойды, атқарылған істі білдіреді. Т.Еңсегенұлы жырдың көркемдік

ерекшеліктеріне тоқтала келіп: «Тағы бір ерекшелік, Құлтегін жазба ескерткішіндегі санмен белгіленген әрбір жыр бөлігі бір біткен, атқарылған істі, айтпақ болған келелі ойды білдіреді. Мысалға, Білге қағанның әкесі Елтерістің түркі қағандығын құруда әуелі әскер жасақтап, елді біріктіргенін екінші жазба бөлімнің он үшінші ретпен орналастырылған циклда:

Қол саны жеті жүз ерге жетті.
Жасағы жеті жүз ер болғанда,
Ол елдігінен айырылған халықты,
Қағанынан айырылған халықты,
Құл болған, күн болған халықты,
Түркі болмысынан айырылған халықты,
Менің ата-бабам орнатқан зандылық бойынша
Оларды тәртіпке келтірді.
Қалыптасқан міндеттерді орындауды талап етті.
Ол Теліс, Тардұш бөлігі халықтарын
Қайта қалыптастырды, –

деп баяндайды. Осы жыр бөлігінде Елтеріс қағанның әр жаққа, көрші елдерге бытырай тарап, күн, құл болған түркілердің басын қосып, жеті жүз ер азаматтардан жасақ құрып, сосын елдігінен, қағанынан, түркі болмысынан айырылып, күшті мемлекеттің езгісіне ұшыраған халықты жинап, оларды ежелден бекем қалыптасқан көне түркі дәстүрі, заңы бойынша тәртіпке келтіріп, алға қойған нақты міндеттерді орындауды талап етіп, нәтижесінде, түркілерді өз алдына ел еткені түгел баяндалған» – деп, жырдың сюжеттік, композициялық құрылымына тоқталады да «Бұл жыр бөлігі келелі оқиғаны түгел қамтыған, басы, аяғы, нәтижесі бар, мағынасы түсінікті, түркі қағандығын орнатудағы атқарылған жұмыстарды мәлімдеген маңызы зор шағын көлемді шығарма деуге болады. Демек, осы жазба бөлігі жеке тұрып Елтерістің түркі қағандығын қалай орнатқанын тұтастықта жария етіп тұр.

Сонымен, осы жыр бөлігі қосымша түсіндіруді мүлде қажет етпейді, толымды жасалынған жыр циклы. Құлтегін ескерткішіндегі әрбір жазба циклы осылай жасалынып, бір-бірімен ұзбей жалғасып, толымды жыр – эпопея болып қалыптасқан. Осы ерекшелік көне түркі руна жазба жырларының басым көбіне ортақ. Әмір шындығы арқау етілген шығарма мынадай шынайылығымен көрікті, құнды мұраға айналады» [34, 144-145 б.] – дейді. Құлтегін жырының құрылышы мен баяндау тәсіліндегі осы ерекшелік жыраулық толғауларда, әсіресе арнауларда барынша кең өріс алады. Абылай ханның замандасы Үмбетей жыраудың «Бөгембай өліміне», «Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту» жырларындағы Бөгембай батыр мен Абылай хан образдары олардың әмір жолы мен ерекше қабілеттерін рет-ретімен баяндау тәсілі арқылы жасалады. Жырау Бөгембайдай батырды жоқтай отырып:

Уа, Алатаудай Ақшадан
Асып тудың, Бөгембай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгембай!

...Құбыла көшкен байтақтың
Ордасындей Бөгембай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындей Бөгембай!
Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгембай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп тұлқі алған
Білегі жуан бүркіттің
Тегеуірініндей Бөгембай –

деп, батырдың ерекше жаратылысы мен болмысын айтады да:

Баян Аула, Қызылтау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңрақ, Қой Маңрақ,
Арасы толған көп қалмақ;
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақ Шәуліге қос тігіп
Ауыр қол жидырып алдырдың;
Қалмаққа ойран салдырдың,
Қабанбай мен Бөгембай
Арғын менен найманға
Қоныс қылып қалдырдың! [26, 76 б.] –

деп, Бөгембай батырдың тарихтағы ең басты ерлігін сөзге тиек етеді. Қол жинап, жасак еткен, жауын ойран етіп, еліне қоныс тауып, басын біріктірген батырдың бейнесі көне түркілік жырдағы батыр-қағанның мың жылдан кейінгі қайта түлеген прообразының көшірмесі іспетті. Ұл шығармада бақылық болған батыр образы тікелей суреттелсе, «Бөгембай өлімін Абылай ханға естіртуінде» жырау Абылай ханның бейнесін сомдайды. Құлтегін жырындағы оқиға желісінің реттілігі, бас қаһарманның іс-эрекеті мен өмір деректері бірте-бірте дамып отыратыны, Үмбетей жырында Абылай ханның жас күнінен бастап тарихи тұлғаға айналғанға дейінгі өмірі, ханның өмірінде маңызды рөл ойнаған тарихи тұлғалар мен әйгілі оқиғалар санамалап берілетіні түркі поэзиясындағы әдеби дәстүрдің мындаған жылдар бойы негізгі жүйесінен ауытқымағанын көрсетеді.

Түркілік дүниетанымның асыл ұлгісі саналатын «Құтты біліктे» араздық, жаулық, өшпендерділік туралы сан қырлы толғамдар бар. Мысалы:

Кім даңқты, асыл текті, жаны – нар:
Құллі жұрты жау боп талар, жабылар.

Жақсы адамның қарап тұрсан, жауы көп,
Жаман – өлік, өліктердің жауы жоқ.

Қалың дүшпан кімге тиісіп, таласа –
Сол өнерлі, ер болғаны тамаша!

Ердің аты шығар жаумен тіресіп,
Жаусыз жанның аты естілмес, білесің! деген жыр жолдарын нақ
өмірдің өзінен туған, шындық логикасымен жазылған толғаныс демеске лаж
жоқ.

Түркі дүниесінің рухани асылына айналған ұлы туындыдағы осы
толғаныстар араға бірнеше ғасыр салып жыраулар шығармашылығында қайта
түлеп, түрленді.

Шалқиіз жыраудың «Би Темірге айтқан» толғауындағы:

Аспанды бұлт құрсайды –
Күн жауарға ұқсайды,
Көлдерде қулар шулайды –
Көкшәуліден ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды,
Көп ішінде бір жалғыз
Көп мұңдайып жылайды –
Күйбендескен көп жаман
Сөзі тигенге ұқсайды! – деген;

Ақтамберді жыраудың:

Мінезді болса алғаның,
Одан артық жар бар ма,
Екі жаман қосылса,
Күнде жанжал, күнде шу,
Ұяларлық ар бар ма.
Білімді туған жақсыға
Залал қылмас мың қарға,
Жаман туған жігітке
Рахатты күн бар ма.
Оз мінін білген жігіттің

Тәлімінде мін бар ма – деген сөздері мен жоғарыдағы көне түркілік
толғамдардың айтар ойы, берер тәлімі айнымастың егіз. «Өткен дәуірді
ескерсек, Құлтегін, Тонықек ескерткіштеріндегі ескірмес, өршіл, өшпес, өнегелі
көсем рух тарих тығырықтарында тұншығып қалмай, жыраулар поэзиясында
буырқанып жанартаудай атылды, поэзиямыздың көркемдік тәжірибесін
өлшеусіз молайтты, орта ғасырлардағы әлем поэзиясында таразыға тартып
тексерер теңдесі жоқ қазынаға айналды, халықтың жігерін жанып, өмірге деген
құштарлық отын жандырды, өзіне деген сенімі мен өзіне деген құрметін
артирырды, әр адамның намысын оятып, қайратын еселеді, өз қадірі мен қасиетін
білуге, байыптаң бағалауға құштарланырды, қаншама арпалыста күйресе де,
қайта қайраттанып өршуге, өлмей-өшпей, өмір үшін құрес отын үнемі тұтата
беретін, ең қуатты, тарихи маңызы орасан зор ұлттық әлеуетке айналды»
[35,156 б.].

Әдебиеттің халықтық сипаты, ұлттық құнары мен елдік ерекшелігі осындай ұлы дәстүр, саналы салттардан жаралып, қалыптасады еken. Сонау есте жоқ ерте замандардағы Құлтегін, Тонықөктер мен Құтты біліктер сияқты рухани құндылықтардан бал жинап, нәр алған түркілік көркем ойлау дәстүрі кейін келе қазақтай тұтас ұлт әдебиетінің рухани, эстетикалық өзегіне айналды.

1.3 Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері

Қай қоғамда болмасын әдебиеттің көтерер жүті ауыр. Өйткені ол – қоғам айнасы. Ал кез келген қоғам әлеуметтің, яғни сол қоғамда өмір сүруші адамдар тобының мұдделері мен қажеттіліктерінің жиынтығын құрайды. Адамзаттық өркениет дамыған сайын мұdde мен қажеттіліктің материалдық сипаттан гөрі рухани көрініс тапқаны белгілі. Бір замандарда өмірінің мәні мен мағынасы азық тауып жеудің қамымен өлшенген адам баласы келе-келе тіршілікте одан да өзге қызық, жан жадыратар, көңіл көншітер азық барын пайымдады. Рухани азықтың дәмін татты. Таңдайына жағып, жүрегіне сәуле болып құйылған бұл нұрдың құдіретін танып, енді өзі де сол құбылысты жасап, түрлендіруші қабілетіне ие болды. Дүлей табиғаттың тылсым күшін басыбайлы мойындал, одан тек рахым қутуді ғана білген пенденің бойында қарсы тұру рухы пайда болды. Көз қарықтырап Қүнге тіке қарап, ағыстарға қарсы жүзуден ләzzat алуға болатынын, Көктегі Тәңірінің алқауымен жердегі тіршілігін өз қалауынша сүре алатынын, табиғаттың құпиясын ашып, өзі тектес адам баласына құл болмай, тілекті тек жаратушыдан ғана тілеу керектігін андады.

Адам баласының бойындағы ерікке, бостандыққа деген ұмтылыс сезімі қашан, қайда пайда болғаны бір жаратушыға ғана аян. Алайда, біздің заманымызға дейін және біздің заманымыздан бері деп уақыт өлшемін енгізіп, бір кездердегі тайпалар мен тайпалық одақтардың, ұлттар мен ұлыстардың, одан кейінгі мемлекеттер мен алып империялардың тарихын жүйелеген жаңа заман іліміндегі басты тақырып – тәуелсіздік тақырыбы болды. Бұл тақырып әсіресе, ұлт әдебиетінде терең, әрі жан-жақты көтерілді. Себебі, тәуелсіздік ұғымы ұлт және мемлекет деген ұғымдармен астасып жатқан тарихи құбылыс дей аламыз. Саяси, философиялық термин ретінде ұлт пен мемлекеттің нақты анықтамасы бар. «Ұлт – қоғамды ұйымдастырудың анағұрлым кең тараған бірлігі. Негізінде XX-XXI ғасырлар ғаламдық деңгейдегі саяси ұйымдасудың негізгі бірлігі болып табылатын ұлттық мемлекетке сәйкес келуі керек. Ұлт мемлекетті қажетті заңдылықпен қамтамасыз етеді және тек ұлттық мемлекеттер халықаралық қатынастардың толыққанды субъектілері ретінде өмір сүре алады деген пікір қалыптасқан. Ұлттық емес мемлекеттер толыққанды болып есептелмейді. Олар не ұлттыққа айналуы керек, не өмір сүруін тоқтатуы керек», «Мемлекет – белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін, қоғам табиғатынан туындастын ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан

жүйесі, саяси билік ұйымы...» [36]. Ал әдеби мәселе ретінде бұл ұғымдар Тәуелсіздік тақырыбымен тікелей байланысты.

«Адамзат баласы жаралғалы бері өзінің бас еркіндігі, елінің тәуелсіздігі үшін жан аямай күресіп келеді. Қоғамдық санада орын алған құлдық қамытын үзіп шығуға ұмтылу, азаттықтың адам жанына, ақыл-санасына күш-жігер беретін рухани құндылығын сезінуге талпыну үшін жасалған жанқияр күрестерден біз тәуелсіздіктің тәтті дәмі мен оның құнды бағасын білеміз» - деген ғалым С.Ержанованаң пікірі: «Азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестер һәм олар туыннатқан тарихи оқиғалар – бүгінгі егеменді еліміздің қара шаңырағының рухани уығының бір парасы болатын поэзиялық шығармалардың даму, қалыптасу, өрлеу жолдарына әсері бар ма және тәуелсіз ақындар шығармашылығына қандай өзгерістер мен ерекшеліктер алыш келді...» [37, 4 б.] деген сауалға, тәуелсіздіктің ұлттың рухани өміріндегі қайта жаңғыру құбылысы ретіндегі маңызын айқындау мақсатына ұласады.

Казак әдебиетінің жүздеген жылдарды қамтитын бай тарихының өне бойында тәуелсіздікті аңсаған рухты елдің асқақ арманы, жалынды жыры, отты сөздері бірде тасқа қашалған дастан, бірде ауыздан ауызға көшкен жыр, бірде үрпақтан үрпаққа қалған нақыл, толғау түрінде көрінеді. Қайсы бір кезең, қай дәуір, қандай заман болмасын оның өз жыршысы мен жаршысы болары сөзсіз. Академик С.Қасқабасов айтқандай: «...олар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмір сияқты моральдық, этикалық, фәлсафалық проблемаларды көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырады» [38, 64 б.]. Ғалым айтқан суреткерге тән осы белгілер қазақ әдебиетінің әр кезең авторларына ортақ қасиеттер деуімізге болады. Өзі өмір сүріп отырған замана тынысын, өз дәуіріндегі жақсылық пен жамандықты, ақ пен қараны, достық пен дүшпандықты, мейірім мен қатігездікті шенdestіре талғап, адам мен қоғам, жаратылыс пен табиғаттың болмыстарын жан-жақты әрі терең тани отырып, оны бар шындығын аша жырлау тәуелсіздік кезең ақындарына да бұйырған бақыт. Сондай-ақ, бұл кезең суреткерлері кеңес дәуіріндегі алдыңғы толқын шығармашылық иелеріндей айтар сөзін абайлап, астарлап, немесе мүлде айта алмау сияқты қорқыныш, үрейден құтылған еді. Тұтас қоғамда әлеуметтік сипат алған жариялышық көркем әдебиеттің де еркін тыныстап, ашып айтып, жария жазуына ықпал етті. Шығармашылық әлеміне еркін ойлау құбылысы қайта оралды. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ поэзиясының теориялық, көркемдік қырларын жан-жақты зерттеген әдебиеттанушы ғалым С.Ержанова: «Алдыңғы толқын ағалар өздерінің бұрынғы жариялышық сипатындағы жарқын дауыстарын жалғастыра отырып, тәуелсіздік қуанышын қабылдаса, соңғы толқын інілер жаңағалықтың жаршысы ретінде іліп алыш, жаңаша үлгідегі поэзиялық туындылар сыйлағанын көреміз» – деп, тәуелсіздіктің алғашқы уақытындағы әдеби өмірдегі, ұлттық поэзиядағы көркемдік бағыттар арнасын айқындаі келіп: «Кейбіреулері негізгі айқындаушы стиль ретінде қалыптаса алмаса да поэзиялық шығармалардың даму барысында еркін ойлаудың шынымен-ақ

шығармашылықта орын алғанын көруге болады: поэзиялық шығармаларда кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында орын алған жариялышы сипат жалғасын тапты; нәзік лириканы бойына сіңірген жыраулық дәстүрдің жаңғыруы көрінді; көне түркілердің сарының жеткізетін түркішіл желі дүниеге келді; ұлттық танымын еуропалық ұлгімен көмкере білген шығармашылық иелері әдебиет алаңына шықты.

Әрине аталған жіктеулер нақтылығының дәлдіктен алыстау болғанымен, жалпы алғанда тәуелсіздік жылдарындағы поэзияның сарапталу желілерін нақтылығын талдап көрсетпегенмен, олардың даму салаларын бағдарлауға мүмкіндік береді» [37, 23 б.] деген қорытынды жасайды. Шындығында, ғалым саралаған әдеби кезең мен шығармашылық даму ерекшеліктерінің тәуелсіздік кезеңінде ғана пайда болып, жаңа сипатты ұлттық әдеби үрдістің дамуына алғышарт болғаны тарихи шындық. Тәуелсіздіктің қазақ ұлттының рухани әлеміндегі орасан зор маңызы бар құбылыс екендігі қазақ әдебиетінде, әсіресе поэзияда басты тақырып ретінде жырланып, ерекше шабыт тудырғандығынан көрінеді. Ол социалистік реализм әдебиетіндей бір жақты науқаншылыққа ұрынған жоқ. Рас, жалпылық сипат алғандығымен көркемдік жағынан талғап, таңдау ісінде қыындықтар болды. Үлкен де, кіші де, көсем де, шешен де бір соқпай кетпейтін тәуелсіздік тақырыбы әдеби құбылыс ретінде маңызы солғында маңызы солғында да түрмәк, күн өткен сайын жаңа түр, өзгеше мазмұн тауып құлпыра тусты. Бұл бағытта әдебиетіміздің аға буын өкілдері Ә.Тәжібаев, Х.Ергали, Ф.Қайырбеков, Қ.Мырзалиев, Т.Молдагалиев, Қ.Шаңғытбаев С.Иманасов, О.Аскар, А.Бактыгереева, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, Т.Медетбек, Н.Оразалин, К.Ахметова, Иран-Ғайып, И.Сапарбаев т.б. сынды ақындарымыз сабырлы да салиқалы жырларымен азаматтық лириканың ұлгісін көрсетсе, азаттықтың ақ таңын армандай көрген Н.Айтұлы, С.Аксұңқарұлы, Қ.Бегманов, Т.Әбдікәкімов, С.Нұржанов, Т.Медетбек, Ж.Әскербекқызы сияқты орта және жас буын сөз зергерлері буырқанып, тасыған аса өршіл рухтағы жырларымен ұлттық поэзияның бітім-болмысына ерекше жаңалық енгізді.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары тәуелсіздік алған ширек ғасыр уақыттан бері ұлттық әдеби үрдіс түрлі ізденістерге иек арта отырып, өткеннің асылын талғап таңдай келе, өзіндік бағыт табуға ұмтылыстар жасады. Социалистік реализм шенберіне әзер сыйып жүрген аға буын ақындарымыз шылбыр үзіп шығандамаса да рухани еркіндікте ғана туатын шынайы шығармашылыққа ден қойды. Ұлттың ұстыны болуға жарайтын кез келген құбылыс пен тұлға бейнесін жасауға деген құлшыныстан тарихи тақырыптың ауқымы кеңі түсті. Көзден кетіп көмескі тартқан көне заманың тарихи шындығын көркем жырға арқау ету дәстүрімен бүгінгі күннің ақиқат белгісін тануға талпынған суреткерлер тәуелсіздіктің ең алғашқы ұраншылары болды. Олар тәуелсіздік таңының нұр шапағын жан жүрегімен сезіне отырып, ел басына қонған бақтың баяндылығын, тұғырдың беріктігін, келер күннің сәулелі болуын бірде өршіл рухты асau жырмен жырласа, бірде неше алуан түстер палитрасына шомылған нәзік лиризммен берді. Өйткені: «Поэзия қай дәуірде де, қай заманда да адам көніл-күйінің буырқанған, босаңсыған, қайрат

шақырған, қамыққан, қайтадан рухтанған өмірлік мұраттарға ұмтылған сэттерінің бәрінің де көркем шежіресі, бейнелі суреті, мың құбылған әуені. Өлеңнің бір тармағында яки бір шумағында ел тағдырына қатысты қара сөзбен айтып жеткізе алмайтын қуатты сөз бас құрайтыны содан» [39, 13 б.] екені белгілі. Адамзат баласы қадым замандарда-ақ мойындаған поэзияның құдіретті дауысы қазақ халқының тәуелсіз рухымен қаншалықты үйлесе алды?! Қалам ұстап, сөз айтқан ұлкен-кіші жаппай еркін елдің ерлігін жырлауға бет бұрғанда әдебиеттің көркемдік денгейі қандай дәрежеде болды. Асқақ пафосқа құрылып, одалық сипаты басым арнау-алқаулар ұлттық поэзияны көркейтуге сеп бола алады ма?! Мұндай сауалдардың тууы занды. Себебі, бар тіршілік қарекеті алдын ала кесіліп-пішіліп қойған қоғамдық қалыптан не істеп, не қойсаң да өзің билетін еркін өмірге бірден ауыса салу санаға салмақ болмай қоймайтыны белгілі. Айтар сөзін андатып, жүрер соқпағын сызып бергенге үйренген құлдық психологияның шектеулі шенберден шыға алмай, бұйығы да қамсыз тірлігін аңсаған сэттері болғаны да рас. Қаймана халық құнқөрістің қамын күйттеп кеткенде, ел сөзін ұстап, қоғам айнасы болуды мақсат тұтқан сөз зергерлерінің жапанды жалғыз қалғандай жол таппайabdирауы да уақыт шындығы.

Дегенмен тыңдан түрен салып, соныдан жол іздеу талпынысы сол кезеңдегі ақындардың көпшілігінің кейінгі суреткерлік тұлғасын айқындағаны сөзсіз. Бұгінгі қазақ поэзиясының белді өкілі, ақын Тыныштықбек Әбдікәмұлының тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы шығармашылық ізденісі қазақ поэзиясының тәуелсіз ел сөзін сөйлеуші мінбері функциясын қалай атқарғандығының да көрсеткіші бола алады. Оның жырларынан көркемдіктің әсем кестесімен үйлесім тапқан нәзік лирикамен қоса ұлт руханиятына сүбелі үлес болған терең танымдық табиғатты тануға болады. Көркемдік бояуы қанық, образдары кесек ойлы, сөздері нақты әрі өткір келетін ақын жаңаша ойлаудың табалдырығын енді аттаған тәуелсіз әдебиетке екпіндей келіп, еңсели мінез танытты. Ақынның:

Сезетінді сезбейтіндей жылым іш,
Естімestей құр құлақ.
Басынамыз бірімізді біріміз,
Басымыздан ұрғылап.
Ұят құшқан үміт бар ма үкілі?
Сен де – таза, ол да – аппақ?...
Арманнатқан әнімізге түкіріп,
Азамызды ардақтап,
Әбігерміз.
(Келешегім кеше гөр!...)
Кеудемізді соғамыз!
Жыртып алып, жат астына төсеген –
Өзіміздің жағамыз!...
Бұл тірліктің нендей ғана заны бар?...
Қалдыра пар ма сезім із?
Жылап тұрып мұң шағамыз соңынан

Өзімізге өзіміз [40, 43 б.] –

деген сөзі оның өз заманының шындығын жасырмай, ашып айтудан шыққан жан айқайы. «...Соңғы кездері әдебиетші қауым жиі сөз етіп жүрген модернистік ойлау жүйесінің негізгі дәлелі болатын өлең. Бұл буында модернистік үлгі бар екенін Б.Майтанов та айтып өткен.

Негізінен алғанда модернизмді тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдебиет ағымынан табу үрдіске айналып барады. Себебі аталмыш ағым біздің әдеби арнамызды анықтауға мүмкіндік беріп, шығармашылық иесінің негізгі ойорамын тануға жол ашады» деген С.Ержанова ақынның осы өлеңін талдай отырып: «Жоғарыдағы өлеңінде ақынның жауыздық пен адамдықтың арасындағы өмір құресін суреттеуі көрінеді. Ақынның лирикалық мені өз атынан сөйлегенмен жалпыадамзаттық мәселені айтуға тырысады. Өлеңнің алғашқы екі тармағы жеке түрде басталғанымен алғашқы шумақтың соңғы екі жолы көп адамдардың қимыл-әрекетіне «бірін-бірі ұрғылауына» ұласады. Үміті үзілген лирикалық кейіпкер ме, жоқ әлде адамзат атаулы ма, ол жағы белгісіздеу. Ақынның суреттеу объектісіне қатыстылығы жағынан алғанда қоғамда орын алған бассыздыққа деген ақынның шошына қарағаны байқалады. Келесі шумақтан жоғарыдағы «ұрғылаудан» туындаған істің салдары көрініс тапқан. Қоғамдағы пенделік қарым-қатынас философиясының негізгі орамы жыртқыштық инстинктті оятатынын көрсетеді. Алайда кінәліні қайдан іздейміз, себебі «сен де – таза, ол да – аппақ?...». Бұл жолда қоғамға тән психология бар – бәріне кінәліні алыстан іздеу.

Келесі шумақтың алғашқы тармағында ақын «келешегім кеше гөр!» деген сөзді айтады. Өзіне өзі айтады. Келешектің алдында күнәлі болған қоғам үшін кешірім сұраған ақынның азаматтық тұлғасы, өнердің қоғамды ізгілендіру мұраты айқын байқалады. Ол жолдардың жақшага алынуы да келешектің көрінбейтінін меңзесе, әрбір адамның өз ішінен өз істеген ісіне ертең жауап беретінін білдіріп кетеді. Бірақ оны ешкімге мойындағысы келмейді, жай ішінен күбірлеп айтады» [37, 27-28 б.] деген тың байлам жасайды. Өмір шындығы. Көркем шындық. Ақын өлең соңында лирикалық кейіпкерді тобырдан бөліп алмай, керісінше қалың дүрмекке қосып жібереді. Қоғамның шын келбетін танытатын «кеудемсөқтық» пен «жаға жыртысудың» кез келген пенде баласына жат еместігін, саналы адамға оның соңы өкіну мен опыну ғана екенін автор созбақтамай қысқа баяндайды.

Бір ақын заман келбетін айқындал, жақсы-жаманды саралауға ұмтылса, енді бірі ұлттық дүниетаным сырларына үңіліп, өткеннің сұлбасын тапқысы келеді. Табиғат-Ананың ыстық құшағына еніп, бүгінгі күнінің бұлдыры да болса өткен белгісі барын айтады. Қазақ поэзиясындағы романтизмді Мағжан дәстүрінде жалғастырудың озық үлгісін танытқан ақын Нұрлан Мәуkenұлының:

Бақалы көлге түскенмін,
Балдырылы суын ішкенмін.
Бойлауығын жұлғанмын,
Балығына ау құрғанмын.
Тарғыл бір тауға шыққанмын,

Тасының сырын ұққанмын.
Қынасын жиып жургенмін,
Сары даланы кезгенмін,
Жаңғырық болып құлгенмін.
Бөкен боп белде безгенмін.
Ерменнің дәмін алғанмын,
Елжіреп жүрек қалғанмын [41, 121 б.] –

деген өлең жолдары қыыннан қыстырған немесе ырғақ қуалаған сөздердің жадағай үйқасы емес, қайта оқырманды тұмса табиғаттың қойнауына сұғына еніп, ырыс-несібесін тамсана еміп, жүрек елжіретер күйге жетелейтін көркем сөз беру сезімнің үйлесімі. Туған даланың табиғат ерекшеліктерін соншалық сағынышпен суреттеген ақын бірде суға түсіп, балық ауласа, бірде тауға шығып, таспен сырласады. Сары даланы жаңғырта құліп, ерменді белдің бөкені кейпін сағынады. Дамыған заманың бір де бір белгісін араластырмай, еш қоспасыз көшпелі өмірдің бейнесін сөзбен де, сезіммен де суреттеген ақынның ішкі ойында өткенді сағыну, келмеске кеткен күндерді аңсау, өзін өзі іздеу аңсары жатқанын байқаймыз. Ежелде өткен Сыпыра мен Қазтуған жырауларша толғай жырлаған ақынның стилі мен идеясында көне түркілік әдебиеттегі романтизм жоққа тән. Әдеби дәстүрге адалдығы мен көркем ойлау үрдісіндегі сара жолды тап басып танитындығы ақынның өзіндік түр іздеудегі синкретті ойлау ерекшелігін танытса керек. «Дәстүр жалғастығы – әдебиет, соның ішінде поэзия үшін де, дамудың тамырдай магистральды арқауларының бірі» [42, 14 б.].

Адамзат баласына тиесілі құндылық атаулының бір парасы уақыт талабына ілесе алмай көштен қалып жатса, енді бір парасы жаңаша түлеп, өзінше түр тауып құлпыра дамып отыратын зандылық бар. Қоғам дамыған сайын, сол қоғамның өмірлік мәнін айқындайтын құндылықтар да дамиды. Қоғамды түзіп, заманды жасайтын адам болғандықтан, бұл үрдістер тікелей адам санасы мен дүниетанымының өзгеріп, өсіп отыруымен байланысты. Ал, бұл үдерістің әдебиетке тікелей қатысы бар. Ол қоғамның аяқ алысынан ешуақытта қалып көрген емес. Керінше, кейде озық ойлы, дегдар суреткерлер танымынан туған көркем ойдың өз уақыт өлшемінен озып кететінін де білеміз. Әдебиеттің қоғамдық ой-санадан озық кетіп, алда келер болашақтың қалыбын айқындаپ, сәуегей, көріпкел міндеттін атқаратыны да бар. Бұл суреткердің, яғни ақынның сана кеңістігінің ауқымдылығын көрсететін ерекше феномен десек те болады. Бұл – өткен заман мен бүгінгі күннің рухани әлемін жалғастыруши, бұрынғы мен келешектің арасын нәзік сәуле арқылы жалғастыруши функциясын атқаратын ерекше талайлы ақындар тағдыры. Яғни, уақыт пен үрпақтар арасындағы сабактастықты сақтаушы, жаратушының ерекше үйлесімдегі сұлу әлемінің желісінен қол үзбей, уақыт өткен сайын жаңаруга, түлеуге ұмтылу.

Осы айтып отырған жалпы үдерісті әдебиеттану ғылымында дәстүр мен жаңашылдық деп атайды. Әдеби дәстүр мен жаңашылдық мәселесі ұлттық әдебиеттануда айтарлықтай дәрежеде зерттеліп, бұл бағыттағы жетістіктер

әдебиет тарихы мәселелері мен әдеби поэтиканың жаңа қағидаттарын пайымдауда мол мүмкіндіктер берді. Көркем әдебиеттің бірде тасы өрге домалай дамып, бірде тоқыраған көптеген ғасырлық тарихын зерттеуші әдебиетші ғалымдар дәстүр мен жаңашылдықтың әдеби дамудағы басты фактор екендігін жан-жақты тұжырымдады. Кез келген тарихи дәуірдің, заманың өзіне тән тарихи ерекшелігі болатыны секілді, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ақындардың өз дәуіріне, қоғамына сай өзіндік үні мен лирикалық, поэтикалық сазы болады. Яғни, шығармашылық субъектісі рухының зияткерлік туындылары тақырыптық, дүниетанымдық және идеялық жағынан өз уақытына сай, заманға лайық, сол қоғамдық үрдістердің талаптарына жауап береді. Міне, осы ерекшеліктері арқылы поэзияның құдіретті де киелі дауысы адамзат санасына өзінің барлық әсем сазын сініріп жатады.

Өзіне дейінгінің асылын саралап, өзінде бар өзгешелігімен көмкеріп, уақыт өте келе мулде жаңа түр туғызу дарындарға тән құбылыс. «Алдына міндет қойып, үлкен идеяны нысана еткен ақынның таптауырын дәстүрді місе тұттайтындығын, дәстүршілдіктің арнасында қалып қоймайтындығын айтуға болар еді. Себебі жаңа мазмұн өзімен жаңа түр ала келетіндігі мәлім. Ойдың жаңалығы көркемдік түрдің жаңалығын, оның құрамдас бөліктері ырғактық, үйқастық, өлең құрылымы, өлшем-өрнектерінің өзгешелігін дүниеге әкеледі» [43, 108 б.]. Дәстүр мен жаңашылдық екі түрлі категория саналғанмен, олардың арасындағы байланыс өте берік, әрі желісі үзілмейтін тұтастық бар. Дәстүр мен жаңашылдық туралы ғылыми тұжырымдар дау-дамайсыз бір арнаға құйылады. «Дәстүр жалғастығы деп – тұтас идеялық-эстетикалық дәрежесінің көтеріліп, жанрлық, тақырыптық алқабының кеңеюін, шеберлігінің шындалуын айтамыз» [44, 9 б.]. Дәстүр әрдайым жаңашылдыққа келіп тіреледі, жаңашылдық өзгеше формаға еніп, дәстүрдің қойнауынан шығады да, қайталай дәстүрге айналады» [44, 52 б.], «Әр кезеңдегі жаңашыл қадамдар дәстүр сүрлеуін ұзарта түспек» [44, 279 б.]. Міне, дәстүр мен жаңашылдық туралы ғылыми пікірлер жүйесі осындай. Жалпы кез келген шығармашылық иесінің өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрге сүйенері белгілі. Ал дәстүрге сүйену дегеніміздің өзі бұрыннан қалыптасқан пішіндік, әдіс-тәсілдік ерекшеліктерді сақтай отырып, жаңа идеялық-көркемдік мазмұнға қол жеткізу болмақ. Бұл бұлжымас ақиқат. Шығармашылық иесінің дәстүрге адалдығы мен жаңашылдық қасиетін бағалағанда да біздер оның сол бұрыннан бар қалыпты дәстүрді қаншалықты дәрежеде жаңғыртып, дамыта алғандығына назар аударамыз. Суреткердің шеберлігі мен дарыны көбіне көп өз стилі мен бағытын тапқанға дейінгі әдеби дәстүрге үстей алған жаңа мазмұн сонылығымен танылады. Таптаурын болған ескі сүрлеуден шыға алмай, көне дәстүрге өз тарапынан қосар зәредей жаңашылдығы жоқ жазарман ағайынның қалам құші мен көркемдік қуаты дарынсыздықпен ғана өлшенбек. Ұлттық әдебиетімізде терең қалыптасып, өзінің көркемдік-эстетикалық қызметін мұлтіксіз атқарып келе жатқан «жыраулық дәстүр», «Абай дәстүрі», «Мағжан дәстүрі» сияқты мектептердің маңызы да сол әдебиет дамуына тигізген әсері мен ықпалында жатыр.

Қазақ әдебиетіндегі түркілік сарынның зерттелу тарихын саралағанда діни-сопылық ағымның ықпалы, дидактикалық сарын, діндегі адамгершілік сарын тұрғысында көптеген тұжырымдар бар екені көрінді. Сондай-ақ бұл үрдісті дәстүр және жаңашылдық аясында қарастырудың да озық тәжірибесі қалыптасты.

Көнедегі сақтар мен ғұндардың, ер түріктің дабыралы, даңқты құндерін жырлап, бүгінгі күнге тәубе етудің алғышарты ретінде ұсынған жырлар тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы есенгіреген аз ғана уақыттың орнын толтырар рухани азық қызметін атқарған сияқты. Қазақ лирикасын самғау көкке көтерген Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев сынды саяси тақырыптан аулағырақ қоныстанған жыр сандактары да осы кезеңнің тарихи келбетін бір сөз етпей кетпепті. Қадыр ақын «Қайсыбірін айтайын, қайсыбірін?!» деген толғауында уақыт шындығы мен замана келбетінен көрген суретке бар жан тәнімен қарсылық танытып, бұрынғы өткен Асан қайғының зарлы күйін кешеді. «Батысқа талғаусыз еліктеуден туған тіршіліктегі сорақылықтарға ұлттық мұдде тұрғысынан жаны ауырып, ашынудан ақын жаны бұрқақ боп атқылайды. Ойлы жырдың сандалкері уақыттың тұтіні түзелуден үміттене бастаған шақта да заманның тақсіретін алға тартып, Шортанбай, Мұраттардай қүніренеді. Суреттегі өмір көріністерін өтірікке шығару қын еді.

Ақын тарихи ретроспекция тәсілін пайдалана отырып, ата-бабамыз қолдың күші, найзаның ұшымен бүгінгіге мирас еткен, диқанның тері, батырдың қаны сіңген асыл топырақ – туған жерді ашкөзденген сыртқы алпауыттардан сақтау үшін шырқырайды» [45, 10 б.]. Рас, тәнірдің сыйындай боп көктен түскендей болған тәуелсіздіктің қадірі мен қасиетін, мәні мен мазмұнын барша қазақ бір кісідегі түсіне қалды дей алмаймыз. Тәуелсіздіктің тәтті үнімен бірге нарықтық қоғамның запырандай ағыны дауысы да қатар шықты. Ел сен соққандай күй кешті. Қолдағы бардың қадірі кете бастады. Ата-бабасынан бері естіп, көрмеген түрлі құбылыстар мен әрекеттер келіп, жаңа заман осы екен деген тұрлаусыз ойдың жетегінде кеткен тобырдың тірлігінен шошынған құндер туды. Еркіндікті есерлікпен алмастырған үлкен-кішінің қалыбынан алғаш түңілген де осы жаны нәзік лириктер болды.

Жайдары өмір неліктен жүгін жиды?
Даладай кең даналық ренжиidl.
Өктем-өктем сөйлейді өтірігің,
Кеменгерлік міңгірлеп,
Күмілжиді [46] – деген ақын өз ойын іркілместен ашық айтады.

Оз сөзінің ел құлағына жетеріне зәредей қумәні жоқ ақжүрек лирик келер үрпаққа тәуелсіздіктің алғашқы бедеріндегі қалың елдің күйінен айқын белгі қалдырығысы келгендей:

Жаңа заман тірлігі жана қызды,
Жаңа салтқа үйретті даламызды.
Іргесімен сенімді зәулім үйлер,
Тұрмесімен «сенімді» қала біздің [46] –
деп толғайды.

Ал нәзік жырымен барша жүртүн әлдилеген, өзін қоршаған орта мен адамдардан тек қана адалдық пен сұлулықты ғана танитын Тұманбай ақынның уақыт шындығын көргенде жаны алас ұрып, жүргегі қарс айырылғанын:

Арақ па еken терегінің жапырағын солдырған,
Әйбат бала еді ғой ол арман қуған, жол қуған.
Қалай, қайтіп қасиетін осы байғұс жоғалтқан,
Тағдыр неге шаңқай тұсте арманына оқ атқан.
Жастық, мастық деп жүргенде масайрап бір өзінше,
Аштық деген, шынымен-ақ, шалды ма еken балақтан [47] –

деген әрі мұнды, әрі зарлы сөзімен жеткізеді. Бір қарағанда қоғамның күнделікті тіршілігінде еш елеусіз өтіп жатқан көрініс сияқты болғанымен, жаңа ғасыр басталар тұста өмірдегі орнын жоғалтып, немесе басындағы бақытын тепкен осындаі бір бейшара кейіпті жастардың көше-көшениң бұлтарыс-қалтарысын көптең жайлап кеткені көз алдымызды. Еңбек сауып, адал ас ішудің орнына, сауыс-сауыс бол көшеде қайыр түлеп, одан түскен аз ғана тиынға харам су алып ішкен азған адамның кейпінен жиіркенішті не болмақ. Ел тағдыры кімнің қолына түспек. Ертеңгі күннің қамын кім ойламақ?! Осы бір мұң мен күйзеліс, реніш сезімі бар ақынның шығармашылығын жайлап алды дей алмаймыз, әрине. Дегенмен, халық сөзін сөйлеуші қоғамның айнасы қызметін әлі де болса азаматтық адалдықпен сезінетін аға ұрпақ суреткерлерді аз ойландырмаған тақырып болды дей аламыз.

Ел тәуелсіздігінің баянды байсал тауып, ел іргесін жинап, етегін жабуға кірісken жаңа ғасырдың алғашқы онжылдықтарында әдебиеттегі негізгі тақырыптардың да ауқымы кеңейіп, бір ұлт деңгейінен асып жалпыадамзаттық, тіпті ғаламдық мәселелер де тілге тиек бола бастады. Алайда, қанша дәрежеде ғаламдық мәселе дегенімізben, оның барлығы қазақ елінің мұдде, мұраты аясындағы ойларға келіп тоқайласты. Солай болуы занды да еді. Өйткені: «Тәуелсіздік дәүіріндегі қазақ поэзиясын толғандырған ең келелі мәселелердің бірі ұлт тарихы мен болашағы екені дау тудырмайды. Бұл тақырыпты арнайы жырлау шарт емес еді. Бәрі түсінікті сияқты жағдайда нәшіне келтіріп айтам деп жадағай қалыптан шыға алмай қалу қаупі әрдайым жойылмайды. Біз кім не туралы жазса да өлең болмысынан ұлттық рухтың қашанда сезіліп тұруына мегзейміз.

Соңғы жиырма жылдағы қазақ әдебиеті тәуелсіздік ауасымен тыныстағандықтан әрбір ақын, жазушы шығармашылығында ой бедерлеу, сезім ұштау түрлерінде бұрынғы уақытпен салыстыра алмастай өзгеше еркіндік қанат жайғаны анық. Бұл ұлттық сана мен рухтың ертеректегі жасырын ұясынан шығып, бой жазып, нағыз харекеттік күш-қуатқа ие болуы» [45, 16 б.] деген әдебиеттанушы Б.Майтановтың пікірі сол уақыт кезеңіндегі поэзиядағы ұлттық рухтың сананы оятудағы маңызын ашып көрсетеді.

Қазіргі кезеңдегі поэзияның тақырып шенберін, авторлық идея мен көркемдік шешімдердің ерекшеліктерін саралау нәтижесі ұлттық поэзияның бүгінгі үрдісін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл үрдістің тұтас табиғатын пайымдау жан-жақты, әрі терең талдау жасауды қажет етеді. Дегенмен де, біз өз

тарапымыздан қаастырған авторлар шығармашылығындағы ұлттық идеяның көрінісін тарихи кезеңдер аясында зерделеуді жөн көрдік. Жоғарыда айтқанымыздай тәуелсіздіктің баяндылығына көзі жетіп, өз сөздерінің ұлт руханиятын дәріптеуде әлі де болса салмағы кемімегенін байыптаған сөз зергерлері түрлі көркемдік әдіс-тәсілдер қолдана отырып, уақыт пен әлеуметтік, тарихи кеңістіктең тарихи шындық пен көркемдік шындықты шендестьре жырлауға ат басын бүрдес. Мысалы, өзіндік стилімен ерекшеленетін ақын С.Иманасов өзінің «Қазақ» деген өлеңінде:

Қазақ дейтін халық бар піл еңсели,
Кілең батыр шетінен, кілең сері, –
Қарсы келіп қалғанда қас жауыңың
Қалтырайды қарадай тілерсегі.

Оны барып отыз қол түменді алған,
Болғандары баһадүр, кілең бағлан.
Үні жеткен жерлерге үкім айтып,
Жүріп өткен жерлерде...
Бір ел қалған! [48, 11 б.] –

деп, жеке қаһарманды дәріптеу дәстүрін ұстанады. Бұл – түркі әдебиетінде ежелден қалыптасқан дәстүр. Басты поэтикалық нысанның ерекше тұлғасы асыра дәріптеліп, кейде тіпті қисынның ауылынан аулақ кетсе де, табиғи бейнеллігін бір сәтке де жоғалтпайтын көне дәстүр. Әйтпесе, қазақ халқы тап бір өлендегідей ерекше фантастикалық қасиет дарыған ертегінің өкілі емес екені оқырманға бәсенеден белгілі. Шығармада нақты уақыт айтылмайды. Бірақ, тарихи тұспал, уақыт кеңістігі әр сөзден, әр тіркестен сезіліп тұр. Қазақтың ерекше қасиеті де солардың астарында үндесіп келеді. Автордың өз еркінен тыс уақыт керуенінің сонау бағзы замандарына, сақтар мен ғұндардың, көне түріктердің ұлы даланы дүбірлетіп атой салған дәуірлеріне қарай аяқ басасың. Ұлттың ұстынын танытатын асыл қасиеттердің қалыптасып, өзіндік тұр табуының уақтылы еншісін айғақтайсың. Бұның барлығынан ең артық ерекшелік, бұл өленде басынан талай зобалаңды өткеріп, еңсесін әлі тіктеј алмай тұрған жұртты қайрау, өзін өзі жану, кісілігі мен ірлігін жырлаудың көнеден келе жатқан эпикалық дәстүрі көрініс тапқан дей аламыз. Автордың мадақтау мен сынау тәсілін қатар қолдана отырып тұган халқының өзіне тән мінез ерекшелігі мен қадір-қасиетін саралауы – өткен замандағы келмеске кеткен күндерді сарғая сағыну сезімінен де хабар береді.

Шығармашылық жолының бір иінінде элегиялық сарынға шым батып, күйреп тұспесе де, күйзелгенін танытатын, енді бір иінінде жолайрықта сүрлеу таппай адасқаққа ұрынғандай жадау күй кешіп, езілетін, енді бірде атабабаның асыл тегіне иек артып, арқаланып, күші тасып, ерекше бір тылсым қуатқа ие болғандай жырлайтын ақын – Жанат Әскербекқызы. Ақын шығармаларымен жақын таныс оқырман оның көк түріктердің дүниетанымы мен ойлау ерекшелігін, тұрмыс-салты мен тіршілік-қарекетін әбден зерттеп, зерделеп алғандай сезімде болары сөзсіз. Өйткені, оның жырларындағы көк

түріктердің бейнесі көз алдында менмұндалап, өздерінің тіршілік, ойлау әлеміне еркісіз тартып әкетеді. Ақын:

Көктүркінің ұланы неге болмадым,
Берілі туды көтеріп,
Берідей жауға тиетін
Шығышығы торғай көз сауыт киетін.

Көк бөрі болып ұраным,
Көк көлді көктей өтер ем
Асау көк болып пырағым,
Балқан-тауға да жетер ем,
Төсегінен тұңғылған
Адам жүрер жерлерге
Көк байрақ тігіп кетер ем...
Көктүркінің аруы болып тумадым,
Ұмай – анаға сыйынып,
Ерлерге сәлем қылар ем
Басымды жерге жеткізе иіліп,
қажет те болса
қолыма садақ алмас па ем,
жауатын бұлттай түйіліп [49, 45 б.] –

деп, бабалар заманын аңсай отырып асыл арманын айтады. Көктүркінің арда ұланы болып жауға беріше тиетін, тым болмаса сол көктүріктің аруы болып туып, асқақ ерлерді ардақтап, қажет болса садақ алып жауға да шабар едім дейтін өлеңнің екінші бөлігінде ой қисынын сабақтай келіп басқа арнаға түседі де:

Көк байрақ қылып көтерер едім арымды,
«Көк бөрі тегім қолда» деп,
қамалмас едім
қайраттан ада сорға көп,
...Көк түсті дәуір сағым боп кеткен, қайтейін,
Күніреніп тұрмын
көк бөрінің қаңқасы қалған орга кеп.
Күніреніп атар Шығыстан,
көк бөрідейін таң ұлып,
киесі болып ұғысқан
адамнан көрді-ау қатыгездік пен тағылық...
Көңілім қалды...
көне ғасырға аттанам,
Көгілдір шәйі жамылып... [49, 46 б.] –

деп, бүгінгі тірлікten баз кешіп, өткен күннің елесінен бақыт іздейді. Жанат Эскербекқызының осы өлеңнің табиғатын тануда лирикадағы хронотоп (Б.Майтанов «мекеншақ» деп алады) мәселесі бой көтереді. Б.Майтановтың: «Лиризм – ақынның күнде айтыла бермейтін ішкі мұнцын ашық талқыға

ұсынуында. Драматизм осы тілек, көңілдің расымен де жүзеге асу мүмкіндігінің ақиқаттығы немесе сол сезімдік концептінің яки жорамал, яки шын, яки жорта құрделенуімен тамырлас. Адресат бұған әдеби ойын ретінде қарайды. Өйткені ақын өзінің материалдық мекеншағынан жылжымаған. Ал онейрикалық мекеншақ алыс қияндарға көшіп кетуге ынтызар субъектіні бедерлейді» [50, 288 б.] деген ғылыми тұжырымына сүйенсек, автордың уақыт пен кеңістік аражігін нақты ажырата отырып, бұғынгінің ақиқат-шындығын өткеннің «болған-елесіне» айырбастағысы келетіні нақты айқындалады. Қазақ әдебиеттануында әлі де болса «мекеншактық» ұғымнан «хронотоп» терминінде көбірек қолданылып жүрген бұл эстетикалық құбылысты алғаш психологияда А.А.Ухтомский енгізген де, әдебиеттанудағы өміршендігі М.М.Бахтиннің еңбектерінің арқасында іске асқан [51]. Уақыт пен мекен мәселесінің көркем шығармадағы маңызы автордың өзіндік «мені» мен лирикалық қаһарманның талап-тілегін айқындауда да көрінеді. Ал, онейрикалық хронотопқа келсек, ол: «...пространство сновидений, мечтаний, миражей, галлюцинированных картин, вызванных воображением или особым состоянием героя» [52, 376 с.] – деген анықтамамен түсіндіріледі. Яғни, әдеби қаһарманның уақыт пен кеңістік аясындағы әрекетінің оның санасындағы белгілі бір өзгерістердің болуымен байланысы бар деген сөз. Онейрикалық хронотоптың бірнеше түрлері бар. Мысалы, түс көру, сағымға ілесу, армандау, көзге көріну немесе елестеу сияқты. Жанат Әскербекқызының лирикалық кейіпкері психологиялық ерекшеліктерімен көрінбей-ақ, арман жетегімен басқа уақытқа кеткісі келеді. Мүмкін армандаған ісі сол жақта іске асар.

Сонымен бірге бұл шығармада «бөрі» символы толық көрініс тапқан. Ежелгі түркілер қоғамының танымынан терең орын алған «бөрі» тотемінің қазақ әдебиетінің барлық тарихи кезеңдерінде белгі беруінің өзі көп нәрсені ұқтырғандай. Біріншіден, «бөрі», «көк бөрі» өздерін түркі жұртына жатқызатын барлық халықтар мен этностардың «тұп атасы». Екіншіден, «бөрі» ерліктің, өрліктің символы болса, үшіншіден, түркілік бірліктің айқын белгісі. Арқалы ақын Сүйінбайдың:

Бөрілі байрак астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен!

...Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым [53, 35 б.] –

деп жырлауының тарихи негізі осында жатыр. Қазақ ұғымындағы «көк бөрі» этнонимінің пайда болуы туралы әдебиеттанушы ғалым Б.Қанарабаев: «...Оның түпкі негізі жоғарыда айтқанымыздай көк тәңірінің көк бөрінің ішін жарып шығуынан ортақ атауға ие болған. Оның көк түріктермен байланыстыра айтылатыны сол. Ал көне түріктердің өздерін неге «көк түрік» атағандары тәңірегінде В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.Банг, А.Н.Бернштам, неміс ғалымы А.Фон Габен сынды ғалымдар пікір айтып, оны көк сөзімен байланыстырады. Олардың бірі оны «көк» сөзінің түр-түстік мағынасына сәйкестендірсе, енді бірі аспанның өзіне, көк тәңіріне қатысты «небесные тюрки», кейде этностар бірлігінің ерекшелігі мен тектілігіне, таза қандылығымен де байланыстырады. Енді біреулер «көк түрік этнонимі» еркін, ешкімге бағынбайтын түріктер десе, Ф.С.Фасеев көк сөзін «көк орай шалғын», «көк майса жайылым» деген ұғымнан шыққан дейді. Ал қайсы бірі «көк» сөзін бағыт-бағдар мағынасында қолданса, біреулері Түркі қағанатындағы тайпалардың жиынтығы деген пікірлер айтады» [54, 41 б.] – дейді. Археологтардың қазба жұмыстары нәтижесінде тапқан деректері бойынша да көне ата-бабаларымыз жанды мақлұқат атаулыдан тек бөріні ғана жоғары санағаны дәлелденді. Түрік мемлекеттері тарих сахнасынан кеткеннен кейін бөрілі байрақ өз алдына дербес мемлекет құрып түрған Түркия мемлекетінде ғана болған еken. Оның өзі кейінірек ислам дінінің ықпалымен бұл атрибуттан айырылып тынған. Осыдан келіп «бөрі» тотемінің мәні арта түсті. Өйткені, көк бөрілік ұғым күшін жойды. Ежелгі түркілердің бас біріктіру, ұжымдық психологиясы мен идеологиясын танытатын ежелгі ұғым тарих санаында ғана қала берді. Нелер қыын-қыстау кездерде бас біріктірудің ең озық үлгісін көк бөрілерден алған көне түркілік идеяның да астары осында жатыр еді. Ж.Әскербекқызының көне түркі әлемі циклымен жазылған поэмасының:

Бастыны жүгіндірдік,
Тізеліні шөктірдік.
Тоңғанды жылындырық,
Өштіні – жоқ қылдық.

О, түрік-сір жұрты!
Басымнан бақ тайды ма,
...Өртенеді өзек,
Жақыным жаттай мына,
Ажал түр оғын желкеме кезеп.

Күніреніп, назаланды ма,
Төбемде Көк Тәңірі,
Құтқарар азадан мына

Құдіреттің жоқ па әмірі... [55, 193 б.] – деп басталуында да символдық астар жатқандай. Туындының алғашқы жолдарынан-ақ ақынның көне түркілер сарынының сара соқпағынан айнымағаны танылады. Іргелі поэмалың «Бұрынғы әуен» деп аталатын бөлімі «Білге қағаның бақұлдасуы»,

«Күлтегіннің қаһары», «Тоныкөктің толғауы», «Иоллығ-тегіннің аманаты» атты тараулардан тұрады. Білге қағанның ішкі жан толғанысын танытатын монолог тәсілімен жырланған «бакұлдасуда» автор көне түркілік заманның сөйлеу, ойлау стилінен хабар беретіндегі өзгеше сарын желісін сақтаған. Шығармадағы ырғақтық, құрылымдық ерекшеліктер де сақталған. Сөз қайталаулардың өзінен де ақынның қалыпты сарынды сақтап, ауытқымауға ұмтылғанын байқаймыз. Эпикалық дәстүр үлгісінде асқақтықты тамсана сауал қою арқылы дәріптейді.

Көк түркілердің
Дәуірі қандай,
Даңқын, айбарын,
Тау ұғынардай.
Кетеуі кетіп,
Мұжілер ме екен,
Мен ішкен удан,
Сауығып алмай.

Көк түркілердің
Арыны қандай,
Үнінде құдірет
Сарыны бардай,
Есінен танып,
Егілер ме екен,
Сүркия дұшпан
Ұсынған зәрдің
Сарқыншағынан
Арылып алмай [55, 194-195 б.].

Ақынның көркемдік ізденистерінің бірі поэмалық құрылымындағы жыраулық поэзияның элементтерінің өте сәтті қолданылуы. Жыраулық әдебиеттің дәстүрі бойынша ағыл-тегіл екпінді сөз шумақтарын төгіп-төгіп, нақылдап кетеді. Ақын сарынды шумақтық қайырымдарға түсіре білген. Сол арқылы сарынға лирикалық саз қосуға деген ұмтылышын да көреміз.

Төбеңе тұтқан
Білгең едім ғой,
Қағанатыммен
Іргелі едім ғой,
Қолынды бастап,
Жолынды бастап
Жүрген едім ғой,
Жұртым!

Алтай асуын
Асқанмын талай,
Ертіс кешуін
Кешкенмін талай,

Ажалдан мынау
Жасқандым қалай,
Өмірден мынау
Сескендім қалай [55, 193 б.].

Елім-жұрттың деген перзенттің, халық мұддесін қорғаған қағанның жан тебіренің көрінетін шығарманың құндылығы қашанда жоғары. Қаһарлы қағанның дүниенің өткіншілігін сезініп, жалғаның опасыздығын мойында жатқан шағы. Өз дәуренің өткеніне қиналмайды, артында қалар ел-жұрттың амандығын тілейді. «Жалпы көне түркілер жырларында – Күлтегіннің үлкен және кіші жазуларында, Тонықөк жырында қағанның алатын орыны ерекше аталып көрсетіледі. Қаған Тәнірінің мейірі түсіп, құллі жұрт төбесіне көтерген адам. Оған халықтың құрметі де ерекше болуға туіс. Ел, халық тағдыры білікті қағанның қолында. Күлтегін жырында айтылатын білге қағанның мына сөздері арқылы оның ел үшін сіңірген еңбегін көруге болады:

Түркі халқы үшін,
Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Інім Күлтегінмен бірге
Екі шадпен бірге
Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым» [56, 46-47 б.].

Көне түркі жазба жырларында авторлық баяндау тәсілі қолданылған. Ал ақын шығармаларында кейіпкерлер сөйлейді. Білге, Тонықөк, Күлтегін өз ауыздарымен толғанып, өз сөздерімен күйін шертеді. Ақын жырлардың көркемдік ерекшелігін сақтай отырып, көркемдік қуаты зор шығарма тудыра білген. Поэманың сөз қолданысында көне жазбаларда берілген кейбір тіркестерді де ұтымды пайдаланған.

«Күлтегіннің қаһары» бөлімінде жырланатын батырдың ерлігіне назар салсақ, жырдағы аттардың, жерлердің атаулары да толық сақталған. Бұл бөлімнің жазылуында аздаған ерекшеліктер бар. Монолог түріндегі туынды қазақы қара өлең ұлғісінде шумактарға бөліне жазылған. Білге қағаның монологында берілетін жырлардың құрылымдық ерекшелігін біз Күлтегіннің ішкі сырынан байқай қоймаймыз. Алайда тастағы таңбалар сарынының толығымен сақталып қалғанын айтуға болады.

Алып шалшы атқа міндім,
Көк сұңғіні жарақ қылдым.
Он жасымда толғаныспен,
Ұлы ерлікке талап қылдым [55, 196 б.], –

деп басталатын поэма Күлтегіннің ерлігін дәріптеу сипатында жалғасын таба береді. Біз Күлтегін жырында да батырдың ерлігін дәріптеудің берілетінін байқаймыз. Мүмкін аталған шығарма кейіннен кейбір батырлар жырының туындауына себепші де болған шығар. Жырда Күлтегін бейнесі жоғары дәріптелген. Оның әрбір ерлігі егжей-тегжейлі суреттеліп, баяндалған.

Алып шалшы атқа мініп,
Шабуылға ұмтылды.

Екі ерін найзамен шанышты.
Қарлықтарды қырдық, алдық.

Жанат Әскербекқызының ақындық дүниетанымы ұлттық таныммен соның ішінде ұлттық әдебиетіміздің қайнары ауыз әдебиетімен, көне жазбалармен тығыз байланысты екенін көреміз. Қазақ халқының ел болып қалыптасу идеясын көтерген поэмалың бірінші тарауы көне жазбаларға арналса, келесі тарауында қазақ хандығы дәүіріндегі оқиға суреттелген. Ұлт-азаттық идеологияны көтерген туындының көркемдік құндылығы өте жоғары.

Тонықөктің толғауы ретінде берілетін келесі бөлімде жыраулық ұлгідегі сөз саптау бар. Жалпы Төнықек «қазактың жыраулық дәстүріндегі Бұқар жырауды, Қорқыт атаны, «Оғыз қаған жырындағы» Ұлық түрікті еске түсіреді» [57, 21 б.]. «Ол – Білге қаған кезінде төбе би болған, Білге қағанға қызын берген қайын атасы. Алтайдағы қара Ертісті жайлаған қарлықтардың Сәбек тайпасынан шыққан. Жасында Тауғаш елінде тәрбиеленген» [57, 46 б.]. Жанат ақынның туындысында Тонықөктің монологы былай берілген:

Кердең де кердең
басқан құн,
Кеудеміз жаудан
асқан құн,
Қағаным таққа
мінгенде
Қай дүшпанымнан
жасқандым?!

Қызыл да тілді
жебелеп,
Алқалы топтан
асқанмын.
Қылыштай сөзбен
қын тылышп,
Тауды да бұзып,
тас жардым [55, 198 б.].

Тонықек қағандарға ақыл беруші дана ретінде көрінеді. Қазақ тарихында ханға сөзін өткізген ақылман қаншама қария болған. Алма Қыраубайқызының пікірі бойынша Тонықек: «...сол кездегі түркі қағанатының саяси-әлеуметтік және әскери ісінің барлығын қолынан өткізген дана абыз» [57, 22 б.]. Жанат ақын да оның осы ерекшелігін көрсету үшін жыраулық дәстүрде толғауын өрген. Толғауының сонында келтірілетін:

Жерімізге тыныштық,
Жерімізге ырыс-құт,
Тұрақтап қала ма деген
Тәнірге қояр сұрағымыз еді... [55, 200 б.], –
деген жолдар да ақынның оның абыз ретіндегі бейнесін толық танып-түсінуінен туындаста керек.

Бұрынғы әуенниң соңғы бөлімі Иоллығ-тегіннің аманаты ретінде берілген. Шығарманың құрылымдық желісі бойынша жоғарыда келтірілген монологтардың барлығының авторы ретінде Иоллығ-тегіннің көрінуі байқалады. Бұл туралы жырда «Бұл жазуды жаздырғанның аты Иоллығ тегін» деп көрсетілсе, Жанат Әскербекқызының шығармасында:

Мәңгіліктің
Қағанаты – жыр,
Шықпасын деумен
Жаманат бір,
Шежіре шерттім
Тас қеудесіне,
... Иоллығ-тегіннің
Аманаты бұл [55, 203 б.], –

деп айтылған.

Шығарманың өн-бойында Иоллығ-тегіннің ішкі тебіренісі көрініс алған. Келер үрпаққа аманат ретінде бабалар сезін қалдырған тұлғаның жан-дүниесін автор шығармасында түсіндіруге тырысқан. Жалпы алғанда Ж. Әскербекқызы өз туындысында бабалар сезінің асыл қасиеттерін сақтай білген. Сол арқылы көркемдік қуаты зор, жаңа сипатты шығарма жазып шығарған. Осындай нышандардың лирикалық шығармалардағы сипатын жас ақын А. Теміrbайдың «Көк бөрінің қайғысы немесе қазақ рухы» атты өлеңінен де байқаймыз. Көк бөріні символ ретінде ала отырып, мәнісін ұғуға талпынады. Тіпті, өзінше байлам жасайтыны да бар:

Көк Тәнірге сыйынып,
Көктен күткен тілегін,
Көк бөрінің үрпағы,
Көк байрақты ұлы елім!...
Көк бөрінің мінезі қандарында бар ма әлі,
... Бұрын жерік анамыз жепті қасқыр жүрегін.
Жанарында жарқ еткен найзагайлы намысы,
Қазаки рух бейнесі- тұздің текті тағысы!
Түсімде, сол Көк бөрі ұлиды жер тырмалап,
Жанында оның... көмусіз қалған Алаш арысы!...[58, 178 б.]

Уақыт пен кеңістіктің әлеуметтік сипаты айқын көрініс тапқан жыр жолдары. Көк аспанның астын мекендей, көк бөріден жарапып, көк байрақты ту еткен, көктегі Тәніріне тәу еткен текті туған арда қазақтың рух бейнесі мен көмусіз қалған арысын жоқтаған азалы жыр. Тағы байқайтынымыз жоғарыдағы Жанат ақыннан көрінген онейрикалық хронотоптың түс көру-жорамал түрі меммұндалап тұр. Бүгінгі уақыт шындығын ұғынудың ауырлығы соншалық автор түсінде өткен өмірге қадам жасап, сол кезеңің де тарихи шындығын ашып айтады.

Тәуелсіздік таңын салиқалы сабырмен қарсы алған аға буын ақын О. Асқардың «Ұлы кие» шығармасы да қазақтың бүгінгі үрпағының асыл текті

генофонды түркінің қанында, асыл қасиеті көк түріктің рухында деген идеямен беріледі.

«Қызыл қанымды төктім,
Қара терімді төктім»
Арасында жауған оқтың,
Ортасында қалың өрттің,
Қашаған қара тасқа
Дұғасындағы бұл жыры
Күлтегін, Тонықөктің [59, 62 б.] –

деген отты жырдың әр жолында тарихи шындықтың бедері ашылады. Тасқа қашалған тарихи жырдан алынған өлең жолдары шығарманың негізгі мазмұны мен пішінін құрайтын лейтмотив қызметін атқарада да, реминисценция тәсілі сәтті қолданылады. Халыққа рух беріп, ұлттық идеяны айқындауда ең бір өрелі шара болған Күлтегін жырының көшірмесінің Елордаға әкеліну тарихына арналып жазылған бұл өлеңнің көркемдік-идеялық, қала берді қоғамдық-әлеуметтік құндылығы туралы: «...Интертекстегі ерлік рух, қаһармандық пафос – алыс дәуірлерді тұтастыратын этногенетикалық күш. Басым түрде 7-8 буынды жыр үлгісін сақтауға ұмтылыстың өзінде түпнұсқа салмағын арттыру бар. Алайда, шығармада 6,5,4,3 буынды тармақтар орын алған. Бұл өлеңдегі басты идеялық концепт бостандық аurasына сай құрылым еркіндігін тандаумен тамырлас. Әрі көне мұрада мұндай ерекшеліктер мол. Мәтіннің шумактарға бөлінбеуі сана тасқынын бедерлемек. Ұйқастар да әркелкі: қара өлең ұйқасы, шұбыртпалы үйқас; жол, екі жол, үш жол, төрт жол арапатып келетін дыбыс үйлесімі ортақ екпін, ырғақ қуатын жоғалтпайды. Мәтін ескерткіштегі жазу түрпатын елестететін симметриялық қатынас сақталған. Қаламгер көпшілік атынан бір дауыспен сөйлейді. Бәрібір полифония жыр құдіретін арттырады. Ежелгі қуатты түрік мемлекетінің тәуелсіздігі мен бүгінгі Қазақстанның егемендігін салыстыру, ұқсастық табу автор мекеншағында уақыт пен кеңістік аяларын тығыздастыру, кең көлемдегі жинақтау арқылы жүзеге асады» [45, 28 б.] – деген ғалым тұжырымы дәл жасалған.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясының дамуына ерекше үлес қосып келе жатқан ақындардың бірегейі – Темірхан Медетбеков. Ақынның «Көк түріктер сарыны» атты кітабы оқырман тарапынан жақсы бағасын алыш, әдеби ортада өзіндік үнімен еленген дүние болды. Әрине, бес саусақ бірдей емес. Тың шешім, оқыс эксперимент деп қабылдай алмағандар да болды. «Өнердің қай саласында болмасын, ықылым заманнан бері дәстүрлі үлгіні бұзып, жаңашылдыққа ұмтылу, бетбұрыс жасау реформаторға өз кезінде абырой әкеле бермеген. Шын жаңалықтың оңай қабылданбайтыны» [60, 78 б.] рас. Бұл кітаптың алғашқы бөлімі сонау ғасырлар қойнауында қалған көне түріктердің ер жүрек рухын тірілтумен бірге сол қуатты сарын арқылы бүгінгі күннің күрделі құбылыстарын жырлауды мақсат еткен. Ақынның өзі ашына жырлағандай:

Бастар жарылып, қарындар ақтарылып жатқан –
Дүниенің!

Өкпе-бауырын жеп құзғындар үшіп жатыр...
Қаңғыбас ит біткен сол дүниенің қанын жалап, ішіп
жатыр.

Тойынғаны соншама – лобылып – құсып жатыр...[61]

Намысынды жанитын өткір ойларға толы жырларды оқи отырып, ақын жанының қайратты да қайсар екеніне көз жеткізесін.

Жалпы, қай қаламгердің де дүниеге көзқарасы, саяси-әлеуметтік бағыты оның шығармашылығының кілті, оның бұл көзқарасы болашақ шығармашылығы туралы идеясының да өлшеуіші. Оның идеясы, сол идеядан туған мазмұн творчествосы жазушының немесе ақынның қоғамдық идеалын, азаматтық келбетін білдірмей қала алмайды. Қазақ халқының ежелгі түркілік бірлестіктер мен Қазақ хандығы замандарынан бері қалыптасқан тарихи көзқарастарын лирикалық өлеңдерінің арқауы еткен ақындардың идеялық мақсаттары орынды еді. Қазақ ұлтының өзін-өзі тануын, рухани оянысын, мәдениеттің барлық салаларында өзін-өзі жетілдіре дамуын, ұлттық айқындалу, тұлғалану мәселелерін, әсіресе, жиырмасыншы ғасырдың басында жырлаған А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Сейфуллин сияқты ақындардың бұл ойлары азаттық, бостандық туралы идеялармен ұштасып жатады. Олардың өлеңдеріндегі саяси-әлеуметтік сарын сол кезеңдегі қазақ жұртшылығына үлкен серпіліс әкелгені анық. Қоғамдық өмірдегі болып жатқан өзгерістерді, ең алдымен, саяси лирикадан іздеуіміз тегін емес. Өйткені идеялық, әлеуметтік тенденция лириканың басқа салаларына қарағанда саяси лирикада әлдеқайда ашық, айқын. Жалпы, аталған лириканың мақсаты – адамдардың қоғамдық дүниетанымына ықпал ету. Оның елдікті, ұлттық келбет-тұлғаны сақтауды жырлауы арқылы халықтың ұлттық намыс сезімдеріне қозғау салары ақықат. Сондықтан бүгін өзіміз сөз етіп отырған Темірхан Медетбековтың саяси-әлеуметтік сарындағы жырларының идеясы да – өзі туып-өскен атамекенін, атабабаның дәстүрлерін, ана тілін, дінін сақтауды әрбір азаматтың ой-санасында қалыптастыруға ықпал ету, қазақтың ұлттық рухани түрғыдан жетілуіне, ұлт ретіндегі намысының оянуына қозғау салу. Бұл «Көк түріктер сарыны» кітабының өн-бойынан айқын аңғарылып тұрады. Мұның бәрі – ақынның сөз саптауы, сөз қолдануы арқылы ашылып, айқындалып жататын әрекеттер.

Ақынның аласұрған жан дүниесіне қарап отырсақ, оның лирикалық қаһарманында тыныш өмірдің болуы мүмкін емес. Өйткені заманың объективті шындығы осындей. Соның арқасында ол тартымды, оның жүрегі бүкіл адамзат басынан өткен қындықтардың бәріне ауырады, ішкі жан дүниесі ашу-ызаға толы, екіншіден, өз халқының жетістігіне балаша қуанады, олардың алдындағы жауапкершілікті жақсы сезеді, соған жүгінеді.

Аталған кітаптың әр шумағы қатігез уақыттың қатал шындығын қаз-қалпында жеткізуге тырысқан. Ақын жырлары бірде Махамбеттің, бірде Шалқиң бен Доспамбеттің толғауларын, отты сөздерін елестетіп, ықтыра сөйлесе, енді бірде Орхон мен Енисей бойындағы қада тастардағы жазулардай намысынды қарып, қазымырланып сөйлейді. Ақын халық көңіліне шемен бол қатқан шер мен ашу-ызаны өз жан сезімі, ақыл-парасат, ой-арманымен

тұтастыра жырлайды. Автордың өзі айтқандай: «Халықтың көз жасы сіңген сөздер еш уақытта да боркемік, ез болмайды. Өйткені, қандай да бір халық та боркемік, ез емес! Халықтың қасіретті көз жасына иленген сөзде қаны қайнаған ыза мен намыс жаныған кек қана болады» [62, 82 б.]. Мұндай азаматтық пафосқа толы жырларды тебіренбей, толқымай оку мүмкін емес.

Мениң кеше аяғыма қара тас байладап қойды.
Алшаңдал журе алмадым.
Төбеге шығып туымды тіге алмадым
Мениң кеше аузымды буып қойды,
Айтарымды айтқызбай, таспамен тігіп қойды.
Мениң кеше көзімді таңып қойды.
Көрсөң көзімді жоямын деп, қасыма табыт қойды.
Соның бәрін көрдім, соның бәріне көндім.

Бұл ретте лирикалық қаһарманның ой-мұддесі оның жан күйзелісінің, өзімен өзінің іштей құрнесуінің көркем көрінісі секілді әсер етеді. Жалпы көркем туынды ақынның көрген-білгенінің, естіген-жиганының, оқыған-тоқығанының композициялық жүйеге түскен жиынтығы емес, өмір туралы философиялық ойының концепциясы болуға тиіс. Сондықтан да: «Жинақтау мен даралау, немесе кеңірек айтқанда, өмір шындығынан өнер шындығын жасау – аса күрделі творчестволық процесс» [63]. Ақынның бұл ерекшелігі, яғни лирикалық қаһарман характерін ішкі тартыс-тайталас барысында ашуы, ішкі драматизмнің байлығы өлең стилінде психологиялық иірімдердің басым болуына қолайлы жағдай жасап тұр.

Іә, мұндай бодан жылдардың олқылықтары мен озбырлықтары жайлы қан қайнатар толғаулар аталған кітапта жетіп артылады. Ә.Кекілбаевтың бұл кітап жайлы: «Қарсы алдында – көкірегінде тірілей қол сұғып, кірш еткізіп жұлып алып, аппақ қарға ауната лақтырып тастаған қан-қан жүректей күрең қошқыл кітап жатыр...Ақырғы бетті қайта-қайта қарағыштап, қинала жапқанмын. Күрең қошқыл кітап әлі де болса әлденелерді айрықша айтқысы келіп, әлде бір гәптерді баса ұқтырғысы кеп, өз-өзінен тыптырып жатқандай. Тіпті қолды-аяққа тұрмай, тулап баққандай. Неткен өжет өлеңдер мен долы жырлар еді» [63] деуі көп нәрсені ұқтырса керек. Осындай үлкен көкейкесті тақырып пен проблеманы көркемдік тұрғыдан бейнелеу барысында әрбір қаламгердің өзіндік дара сапа-сипаты және оның шеберлігі мен талантының қыры айқын танылатыны анық. Көк түріктер сарыны Темірхан Медетбековтың ақындық шеберлігінің сан түрлі қырларын, қарым-қабілетін толық ашқан туынды деп айта аламыз.

Жоғарыда аталған ақындардың шығармаларына үңіле отырып, көктүріктер сарынының ғасырлар арасынан қалайша жетіп жатқанына құлақ түреміз. Көркемдік және рухани сабактастық негізінен қарасақ, көктүріктер сарыны мен жыраулар толғауларының арасындағы байланысты көреміз. Ең бірінші байқалатын ерекшелік олардың спецификасы, яғни көшпенді елдің дәстүрлі поэзиясы болатындығында жатыр. Әдебиетіміздің екі түрлі саласы болып есептелетін көне түркі жазбалары мен жыраулар әдебиетінің ортақ идеялық

негізі олардың азаттық сүйген, тәуелсіздік тілеген һәм ұлт тағдырын ойлаған ділінде жатыр.

Қазақ әдебиетінің бастау арналары тарихи деректер мен әдеби жәдігерліктер негізінде айқындалып, қазақтың көркем ой тарихының негіздері мен тамыры тым теренде жатқаны ғылыми дәлелденді. Оның генезисі мен архетиптік негіздері адамзат тарихы мен өркениетіне орасан зор өзгерістер әкелген орта ғасырларда (қайта өрлеу, ренессанс) ғана емес, көне түркілік дәуірде, тіпті біздің жыл санауымыздан да бұрынғы кезеңдерде жатқаны айқындалды.

Бүгінгі қазақтың төл әдеби нұсқаларына жататын көптеген туындылардың шыққан тегі, діні мен тілі бір түркі халықтарына ортақ рухани құндылықтар екендігіне сүйене отырып, қазақ поэзиясының нәр алар бастау бұлақтары айқындалды. Біздің жыл санауымызға дейін өмір сүрген ежелгі сақтар мен ғұндардың аныз, әфсаналарының олардан кейін тарих сахнасына шыққан көк түріктердің көркем ойлау жүйесі мен рухани жадына тигізген әсері талданды. Түркі жұртына ортақ далалық, көшпенделік психологиялық өнердің, оның ішінде сөз өнерінің дамуына ықпалы қарастырылды.

Бір замандарда Түрік қағанаты, Алтын Орда сияқты алып империялардың құрамында болып, кейін өз алдына дербес мемлекеттер құрған көптеген туыстас түркі халықтарына ортақ әдеби мұралардың қазақтың ұлттық әдебиетінің қалыптасуындағы маңызы мен мәні деректер арқылы дәйектелді. Ноғайлы дәуірінің эпикалық жырларындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының әдеби, тарихи алғышарттары айқындалды. Тасқа жазылған көне ескерткіштердің құрылымдық, мазмұндық сипаттарының ноғайлы жырларында көрініс табуындағы әдеби дәстүрдің рөлі мен маңызы сараланды. Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі көркемдік және айшықтау тәсілдерінің батырлар жырында, жыраулар поэзиясында қайта жаңғыра көрінуінің эпикалық дәстүрмен байланыстырылды да қарастырылды.

Ноғайлы жырларындағы көне түркілік сарындар негізінен жеке батырды, ел билеушісін дәріптеу, оның өзгеден артық туысы мен асыл қасиеттерін, батырлығын суреттеуге құрылады. «Қырымның қырық батырындағы» хронологиялық жүйемен өрбитін оқиғалар тізбегінің, сондай-ақ отбасылық иерархиялық дәстүр сипатының тасқа жазылған көне түркі жырларындағы баяндалған оқиғалар желісі мен билік ауысу үлгісімен үндестігі ғасырлар тізбегімен жалғасып жеткен дәстүр. Түркі халықтарына ортақ өмірлік салт-дәстүрлер мен жол-жоралғылардың да көне ескерткіштер мен ноғайлы жырларында ұқсас келуі тарихи сабактастырылған дәлелі. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Сондықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады.

Өз алдына дербес мемлекет болып, ұлттық идея қалыптастыра бастаған қазақ елінің әдебиеті ортақ жолдан жаңа, тың сорап тауып, ә дегеннен-ақ өресі кемел, көркемдігі келісті арнаға бет бұрды. «Қазақ атымен аталатын дербес

әдебиеттің алғашқы өкілдері, өз кезінде бүкіл Дәшті-Қыпшаққа даңқы кеткен Асан Қайғы, Қодан тайшы, Қазтуған жыраулар мұрасын біз жаңаңың басы ғана емес, көненің жалғасы деп те қарауға тиіспіз. Бұлардың біздің заманымызға жеткен шығармаларынан Әбілқайыр ұлысындағы бүліншілік, қазақтар көтеріле көшіп, тәуелсіз ту көтерген қылыш кезең көрінісі бедер тапқан. Сонымен қатар, халықтың өз кезіндегі елеулі тарихи оқиғаларға берген бағасы да танылғандай. Елге үйтқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындал кетті».

Келешек әдебиеттің көркемдік даму бағытын айқындал, бедерлеп кеткен ақын-жыраулар кімді үлгі тұтты? Әдебиет заңдылықтарын арнағы оқып-үйренбесе де, кімдердің мектебіне сүйенді, қандай дәстүрлерді қолай көрді? Міне, осы мәселелер әдеби даму заңдылықтары аясында қарастырыла отырып, XIY-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясындағы көне түркілік ықпалдастық негіздері айқындалды. Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялардың көркемдік дәстүр жалғастырымен сабактастырын зерделеп, жыраулар толғауларындағы дәстүр жалғастыры поэзиялық нақты мысалдар арқылы саралап көрсетілді.

Сондықтан көне түркілік сарындардың қазақ әдебиетінің енді ғана туып, қалыптасу дәуірлеріндегі әдеби нұсқаларға тигізген ықпалы, батырлар жырлары мен жыраулар поэзиясындағы халықтық армандардың көне жазба жырлар мазмұнымен ұқсастығы талданып, сараланды.

ХХ-XXI ғасырлардағы ұлттық поэзияның дамып, өсіп-өну үдерісін саралай келе қазақ әдебиетінің осы дәуірлер поэзиясында бейнеленген түркілік дүниетаным мен образдардың әдеби-тарихи, танымдық мәндерін ашу көзделді. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындардың жаңаша сипат табуының әдеби-тарихи себептері айқындалып, бүгінгі қазақ поэзиясындағы көне түркілік әдеби дәстүрлерді жаңғыртқан жаңа ізденіс үлгілері сараланды.

Тәуелсіздіктің қазақ ұлтының рухани әлеміндегі орасан зор маңызы бар құбылыс екендігі қазақ әдебиетінде, әсіресе поэзияда басты тақырып ретінде жырланып, ерекше шабыт тудырғандығынан көрінеді. Ол социалистік реализм әдебиетіндегі бір жақты науқаншылыққа ұрынған жоқ. Рас, жалпылық сипат алғандырымен көркемдік жағынан талғап, таңдау ісінде қыындықтар болды. Үлкен де, кіші де, көсем де, шешен де бір соқпай кетпейтін тәуелсіздік тақырыбы әдеби құбылыс ретінде маңызы солғында мақ тұрмақ, күн өткен сайын жаңа тұр, өзгеше мазмұн тауып құлпыра түсті. Бұл бағытта әдебиетіміздің аға буын өкілдері Ә.Тәжібаев, Х.Ергали, Ғ.Қайырбеков, Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Қ.Шаңғытбаев С.Иманасов, О.Аскар, А.Бақтыгереева, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, Т.Медетбек, Н.Оразалин, К.Ахметова, Иран-Ғайып, И.Сапарбаев т.б. сынды ақындарымыз сабырлы да салиқалы жырларымен азаматтық лириканың үлгісін көрсетсе, азаттықтың ак таңын армандағы қөрген Н.Айтұлы, С.Ақсұнқарұлы, Қ.Бегманов, Т.Әбдікәкімов, С.Нұржанов, Т.Медетбек, Ж.Әскербеккызы сияқты орта және жас буын сөз

зергерлері буырқанып, тасыған аса өршіл рухтағы жырларымен ұлттық поэзияның бітім-болмысына ерекше жаңалық енгізді.

Сонымен бірге бұл тарауда қазақ поэзиясындағы түркілік сарын көріністерінің бейнелік, символдық сипаттары айқындалып, көркемдік дәстүр жалғастығы мен түркілік сарындардың әдеби-тағылымдық ерекшеліктері танылды.

2 ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ФЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері

Қазіргі таңда жоғары мектепте қазақ әдебиетін оқытуудың басты мақсаты – заманына лайықты, бәсекеге қабілетті, білікті де білімді, оқытуудың жаңа технологияларымен жан-жақты қаруланған маман даярлау. Өйткені, ғасырлар тоғысында «білім беру» ұғымына деген көзқарас әлемдік деңгейде түбегейлі өзгерді. Сол себепті қазіргі кезге дейін тек педагогикалық категория ретінде танылған бұл ұғым өзінің кең мағынасында әлеуметтік қоғамда басты құбылыс ретінде қарастырылуда. Әдіскер-ғалым Б.Смановтың сөзімен айтар болсақ, «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі – қоғамдық-саяси ойдың, философия, әдебиеттану, тіл білімі, эстетика, педагогика, психология ғылымдарының дамуымен өзара сабактаса байланысқан қолданбалы ғылым. Ал, қазіргі қоғамда кез келген ғылым саласының дербес өмір сүруі үшін мынадай үш түрлі шартқа жауап беруі қажет:

1. Басқа ғылым салаларынан ерекшеленетін өзіндік жеке-дара зерттеу нысаны болуы;
2. Аталған ғылымның зерттелуіне қоғамдық сұраныс пен қажеттіліктің болуы;
3. Тек осы ғылымның өзіне ғана тән ғылыми-әдістемелік жүйесі болуы тиіс» [64, 10 б.]. Міне, осы түркідан келгенде, қазіргі кезеңде әдебиетті оқыту әдістемесі әдебиеттану, психология, педагогика, философия, тіл білімі, тарих, т.б. ғылымдарымен сабактаса, ұштаса отырып, олардың нәтижелері мен ой-тұжырымдарын арқау ету арқылы арнаулы ғылым саласы ретінде өз міндеттерін шешуде. Мұндай көзқарастар мен ұстанымдар қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің зерттеу нысанын, әдіс-тәсілдерін, қызметін, мән-маңызын, мақсат-міндеттерін айқындауға тұрткі болады. Яғни, әдебиетті оқыту әдістемесі тарихи-педагогикалық үрдіс ретінде өзінің қалыптасу, даму кезеңдерін бастан кешіреді. Сол себепті қазіргі таңда білім беру, тәрбиелеу мәселерімен тек педагогика ғылымы ғана айналыспайды, сонымен қатар философия, әлеуметтану, психология, экономика, мәдениеттану, тағы сол сияқты басқа да әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар аталған мәселені әр қырынан алғып зерттеуде. «Ғылым тарихы мен философиясы» оку құралының авторларының айтқанында, «...білім – тарихи өзгермелі, ақиқат салыстырмалы құбылыс...», ал «білімді қорытып шығарудың әдіс-тәсілдері бір білімнің ақиқаттығынан екінші білімнің ақиқаттығын негіздеуді ғана қамтамасыз етпейді, сондай-ақ оларды бір-бірімен байланыстырып, бір жүйеге, системаға келтіреді» [65, 28 б.]. Бұл әлемде байланыссыз дүние жоқ. Қоғамдағы бар ғылымдар бір-бірімен тығыз байланысты.

Білім мен тәрбиенің бүкіл даму тарихында оған белгілі бір философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар тікелей әсер етіп отырды. Философия пайда

болғаннан бері дүниенің жаратылуы, ондағы адамның орны, оның әлемді танып-білуі ең басты мәселе болды. Біздің ата-бабаларымыздан ұрпақтан-ұрпаққа шашаусыз жеткен асыл мұрамыз, яғни өмірлік тәжірибеде шындалып, мәдениет пен өркениетте сақталған терең білім мен тәрбиеміз соны дәлелдейді. Ал қазіргі білім берудің негізгі мақсаты – тек білім алушылардың бойында білім, білік дағдыларды ғана қалыптастыру емес, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік қоғамда өз орнын белгілеу үшін оның өзіне және ортаға қажетті дербес қабілеттерін дамыту, өзін қоршаған ортамен үйлесімді турде эмоционалды, ақыл-ой, адамгершілік, рухани-құндылық, еріктік, т.б. жағынан шындау.

Оқыту үдерісі барысында жеке тұлға ұлттық мәдени құндылықтарды, әдеби асыл мұраларды, терең теориялық білімдерді меңгереді. Соған сәйкес білім берудің әрбір даму кезеңіне тән заманауи үлгі ретінде танылатын өзіндік теориялық, әдіснамалық ерекшеліктері болады. Қазіргі білім беру философиясы да соған негізделеді. Өйткені білім беру философиясы әлеуметтік қоғамды толғандыратын көптеген сауалдарға жауап іздейді. Мәселен, қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаның алатын орны қандай? Қазіргі қоғамдағы білім берудің әлеуметтік рөлінің мәні неде? Білім беру саласының болашақта бағыт-бағдары қандай болуы керек? т.б. Осындағы сауалдарға жауап беруде ғылым ретінде философияның мәні ерекше. Себебі, философиялық тұжырымдар мен пікірлер әр ғылым саласының бастапқы кезеңінде-ақ өз жемісін береді.

Философия – ерте замандардан бері дамып, қалыптасқан, бағыт-бағдары айқындалған көне ғылымдардың бірі. «Философия» – грек тілінен аударғанда, «филео» - «жақсы көру», «софия» - «ақылдылық» деген мағынаны білдіреді. Ол адамзат қоғамы мен ойлау табиғаты дамуының ең негізгі зандылықтарын анықтайтын ғылым ретінде қарастырылады. Оның негізгі зандары мен зандылықтары қоршаған ортадағы көптеген құбылыстарды зерттеуде, танып білуде, түсіндіруде қолданылады. Осыған байланысты қазіргі кезеңде білім беру саласындағы көптеген мәселелерді философиялық тұрғыдан түсіндіру, талдау және таразылау көзқарастары қалыптасқан.

Педагогикада білім беру философиясын жан-жақты зерттеген ғалымдар В.В. Краевский, Б.Л.Вульфсон, В.В.Кумарин, Б.С. Гершунский т.б. өз зерттеулерінде оны негізінен үш қырынан алып қарастырады:

1. Қолданбалы философия ретінде, яғни білім беру саласының даму зандылықтарын негіздеу үшін жалпы философиялық қағидаларды қолдану жеткілікті деп есептелінеді.

2. Білім беру философиясының мазмұны педагогика ғылымының теориялық-әдіснамалық мәселелерімен сәйкестендіріледі.

3. Дербес ғылыми білімдер саласы, оның негізін тек білім беруге қатысты жалпы философиялық ілімдер ғана емес, білім берудің барлық аспектілерінің қызыметтерін қамтитын жеке шынайы даму зандылықтары құрайды.

Б.С. Гершунский пікірінше, білім беру философиясын бірнеше тоғысқан ғылымдардың интеграциясында қарастыруды ұсынады. Ғалым былай дейді: «даже на уровне только одного (ценностного) блока, отражающего лишь один

из существенных аспектов категории "образование", вполне очевидна необходимость философско-образовательного синтеза знаний разных наук для наиболее полного понимания и обоснования роли и места образования, его прогрессивного развития в интересах государства, общества, человека» [66, 39 б.]. Сондықтан ол өз еңбегінде аталған ұғымды 4 аспектіде қарастыруға болатынын атап көрсетеді:

- білім беру құндылық ретінде;
- білім беру жүйе ретінде;
- білім беру үдеріс ретінде;
- білім беру нәтиже ретінде.

Ғалымның еңбегінің негізінде білім беру философиясын мемлекетік құндылық, қоғамдық құндылық, жеке тұлғалық құндылық ретінде зерделеу оқыту мен тәрбиелеуде он нәтижесін береді деп толық айтуға болады.

Әлеуметтік қоғамның сұранысы мен талабына сай Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына жыл сайын өзгерістер мен түзетулер енгізіліп, жетілдіріліп отырады. Соған сай білім беру жүйесінің мақсат-міндеттері айқындалып, тұжырымдамалық идеясы анықталады. Мәселен, 2016 жылғы заңынан 11-бабында білім беру жүйесінің басты міндеттері ретінде мынандай мәселелер аталады: ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шындауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту; белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциясы [67]. Сонымен қатар қазіргі білім беру үрдісінің жаңа парадигмасы да айқындалып, білімнің құндылығын арттыру да басты орынға қойылып отыр. Сол себепті қазіргі таңда әрбір оқу пәні білім алушыға тек қана теориялық білім беріп қоймай, сонымен бірге оның заман талабына сай әлеуеті жоғары тұлға болып қалыптасуына тұрткі болуы қажет. Әсіресе, ұлттық құндылықтар мен рухани-мәдени қажеттіліктерге негізделген гуманитарлық пәндерді оқытуда осындай көзқарастарды ұстану қажет.

Жоғары мектепте «5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында оқытылатын пәндердің ішінде міндетті компонент ретінде «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» мен «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» пәндері жетекші рөл атқарады. Аталған пәндер студенттің жеке тұлғалық қабілеттерінің шындалуына зор ықпал етеді. Көркем әдебиетті оқу арқылы білім алушының көкжиегі кеңейеді, халқының әр кезеңдегі тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан ақпарат алады.

Қазақ философиясында әдебиеттің адамзат өміріндегі мәні туралы әртүрлі тұжырымдар бар. Ежелгі қазақ философтары мен би-шешендерінің ұлағатты нақылдарында сөз құдіреті туралы пікірлер қаншама. Бұл тұжырымдарда әдеби-философиялық ойлар мен оқу-тәрбие мәселелері тығыз байланысты

болуы да осы себептен. Шығыстың атақты философы, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің ұлан-ғайыр еңбектері, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ибн Сина, Әбу-райхан әл-Бируни, Фирдауси, Низами, Қожа Ахмет Яссави сынды көрнекті ойшылдарымыздың тәлімдік тағылымдары мен даналық ой-пікірлерінде пәлсафалық, әдеби-мәдени, әлеуметтік-қоғамдық, тәлім-тәрбиелік, психологиялық-педагогикалық идеялардың барлығы өз үйлесімін тапқан.

Сан ғасырлар бойы қалыптасып дамыған қазақ поэзиясының көркемдік негізі түркі өркениетінен бастау алады. Түркі халықтарының көне дәуірдегі жазба ескерткіштеріндегі атамекенді, тілді, салт-дәстүрлерді ардақтау сияқты тарихи сананың көрінісі өз алдына мемлекет құрып, ұлт болып ұйысқан қазақтың да қоғамдық, әлеуметтік түрмисында із қалдыра отырып, мәдени, рухани жадының өзіне ғана тән ерекшеліктерімен дамуына ықпал етті.

Тарихта белгілі болғанындағы ежелгі сақ пен ғұн сынды тайпалар VI-VII ғасырларда Түрік қағанатын құрып, бүгінгі түркі халықтарына ортақ діл, тіл, дін сияқты рухани құндылықтармен қоса этнографиялық, фольклорлық мұралар қазынасын қалыптастыруды. Бұл үрдіс уақыт өте келе бірегей түркілік дүниетанымның қалыптасуына негіз болды. Түркітанушы ғалым Л.Н. Гумилевтің: «Түрік мемлекеттігінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін орта теңіз мәдениеті мен қыыр шығыс мәдениеті бір бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Түріктердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институты тарихының күрделі түрлері қайран қалдырады: ...әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады» [68, 41 б.], - деген нақты деректерге негізделген пікірі осы тарихи-мәдени даму құбылысын толық дәйектей түседі.

Соңғы жылдардағы әдебиеттану ғылымындағы әдеби дәстүр жалғастыры, көркемдік ойлау тұтастыры түрғысынан типологиялық, поэтикалық зерттеулер арнасын түркілік мұраларға бұрып, контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдерге жүгіне отырып тұтастай талдаулар жасау үрдісі өз жемісін беруде. Әр түрлі тарихи зобаландар мен аласапыран дәуірлерді басынан өткеріп, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, дүниетанымы тамырлас түбі бір түркі халықтары бір бірінен айтарлықтай алыстап кеткенімен, олардың этностық қалыптасуының бір екендігіне айғақ, дәлел болатын ерекшеліктер бар. Оның біріншісі – ортақ тіл. Бұл әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін мәселе болғанымен, ғылыми дәлелденген тұжырым. Екіншісі, бүгінгі түркі халықтарының этникалық негізінің бірлігіне айғақ бола алатын әдеби, фольклорлық мұралар. Сол себепті қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуда қазақ әдебиетінің шығу тарихын теренцірек қарастырып, ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастырын жан-жақты талдаған жөн. Көненің асыл мұрасын талдап, тану арқылы біз тек бір халықтың ғана емес, ұлттық сөз өнері мен әлем өркениетіндегі мұралар арасындағы өзара

сабактастық, үндестікті зерделейміз және де жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау жүйесі жайлы мағлұмат аламыз.

Адамзат өркениетінің өн бойында алмасып келіп отырған қоғамдық формациялардың әрқайсының өзіндік құндылықтары, өзіне ғана тән даму ерекшеліктері бар. Белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік кезеңдегі әдебиеттің дамып, қалыптасуына әдеби дәстүр жалғастығы тікелей әсер етеді. Себебі, нақ сол кезеңге жататын көркем сөз өнерінің үлкенді, кішілі үлгілерінің өзінде таразыға салынып, сүзгіден өткен, әрі тарихи қалыптасқан салт пен дәстүр бар. Дегенмен, әдеби шығармалар, көркем сөз үлгілері заман талabyна сай, оқырман сұранысы мен талabyна орай, сондай-ақ, сөз зергерінің дүниетанымы мен шеберлік деңгейіне қарай сыртқы пішінін өзгертіп, құбылып отыруы мүмкін.

Бұл күнге дейінгі адамзаттың дүнияуи тіршілігінің тарихы сан қылыш. Әлемдік геосаяси ахуалдар сан мәрте түбекейлі өзгерістерге ұшырап отырған. Бір замандарда атынан ат үріккен алым мемлекеттердің бүгінде жұрнағы да қалмаған. Тұтас тайпалар мен ұрықты ұлыстар бытырай шашырап, қайсыбірі жаңа ұл болып біріксе, кейбірі басқа халықтардың құрамына сіңісіп, байырғы атынан айырылды. Өзгеше қалыпты, өзіндік ғұрыпты жаңа елдер мен мемлекеттер пайда болды. Алайда, жаратылыстың ерекше құдіреті саналатын бірегей жад, гендік түрғыдан сақталу қабілет феномені осылардың өткен тарихын, бұрынғы тіршілігінің түп негізін ұмыттырмады. Қайта, керісінше бұрыннан бар рухани байлықтарын қайта жаңғыртып, өзгеше рең, ерекше турде дамып, қалыптасуына ұмтылыс жасады. Бұл – ғасырлар бойы үзіліссіз жүріп отырған тарихи-әлеуметтік процесс еді.

Қазақ халқының рухани әлемі де бағзы замандардан бері үздіксіз дамып, толығып отырған құндылық. Белгілі бір халықтың туып, қалыптасу, өсіп-өркендеу тарихы, осы жолдағы жүріп өткен тар жол, тайғақ кешулері, басқа бір елдерді жаулап, ұstemдік жасауы мен тіршілігінің кетеуі кетіліп, құлдырап, өзгелерге бодан болуы сияқты тарихи өмірінен берілетін мәліметтерді тек қана тарихи жылнамалар мен деректерден іздеу аздық етеді. Өйткені, әр түрлі өнер түрлерінің, әсіресе сөз өнері сияқты халықтың жады мен зердесін, етек жинап, ес тоқтатқан естиярлығын таразылайтын рухани қазыналардың да берер мәліметі ұшан- теңіз.

Көне тарихи ескерткіштер мен ақын-жыраулар шығармашылығын қазақтың дәстүрлі этномәдениетімен тығыз байланыста этнографиялық, эстетикалық, этнологиялық, философиялық, фольклорлық жағынан қарастыру үрдісі кейінгі зерттеулердің нысанына айналуда. Өйткені, бұл жәдігерлер мен қазақ ақын-жырауларының шығармашылығы көптеген аспектілер бойынша вербалды-эстетикалық дәстүрлер аясынан асып, тарихи тұлға маңызына (жыраулардың көпшілігі белгілі бір ру, тайпаның көсемі болып келетін) ие болып, метафизикалық сакралды практика өкіліне (жырау – келешекті болжайтын әулие) және адамдар мен әруақ, рухтардың арасын жалғайтын медиаторлық, магиялық, емшілік қасиеті бар ерекше жанға айналды. Ал дауылпаз сөз зергерлері қазақ халқының эстетикалық танымын, дүниеге көзқарасын айна қатесіз қайталап, өздерінің философиялық толғамдарын осы

даналық асыл ойлармен астарлап отырған. Сондықтан да ұлттық әдебиеттің асыл мұрасы халық даналығынан, халықтың төл философиясы мен эстетикалық қазынасынан нәр алғаны сөзсіз.

Асан Қайғының:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызырып,
Мастанып, қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!

Немесе:

...Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жүрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Женәмін деп біреуді
Өтірік сөзбен қостама.

Шалқиіз жыраудың:

...Атандың ұлы жақсыға
Малыңды бер де басың қос,
Бір күні болар керегі.
...Бар күшінді сынамай
Балуандармен күреспе.
Таң болсың әлемге,
Сөз боларсың күлемге.

Немесе:

Алып, алып, ал сақын,
Андып жүрген дүспандан жүз сақын,
Күле кіріп, күніреніп

Шықкан достан мың сақын! – деген сияқты дидактикалық сарындағы нақылдар поэзиялық пішінге көшірілген халықтың өз сөзі емес пе?! Сондай-ақ, бұл жолдардан көне түркілік заман тіршілігін толғаган «Құтты біліктегі» адамгершілік философиясының сарынын байқаймыз. Мысалы,

Жамандықты қусаң – азап шегесің,
Жамандыққа – жақсылық қыл: женесің!

Ұлық, бектік келсе, ұстанып жақсы атты,
Кісі алдында кішілікті мақсат қыл.

Тән семіртер нәр ауыздан сінеді.
Жан семіртер сөз құлақтан кіреді...

— деген жыр жолдарын ұлы поэманың кез келген бетінен талғап, таңдамай-ақ келтіріп отырмыз. Осы бәйіттердің түпқазық ойларының бәрі де халық санаасындағы түйінді тұжырымдардың, ел аузындағы қанатты сөз, ұшқыр ойлардың өзегінен тамыр тартқандығы айқын танылыш түр. «Келтірген мысалдардағы сабырлылық, қанағатшылдық, ішімдікке, зинақорлыққа қарсылық, тағы басқалардың қай-қайсысы да халықтың ұзақ жылдар бойы тұрмыс философиясынан түзіліп, ортағасырлардың өзінде-ақ қағидаға айналған қорытындылар» [69, 104 б.]. Бұдан шығатын түйін, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындардың бастау-негізін оқытуда әлеуметтік қоғам дамуындағы сөз өнерінің құдіретін, оның философиялық, психологиялық және педагогикалық негіздерін басшылыққа алу өте маңызды. Бұл мәселенің шығу төркінін көне жәдігерліктерден, ақын-жыраулар поэзиясынан, кейінгі ғасырда жырымен сусыннатқан ақындар шығармашылығынан тапқан абзал.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды студенттерге талдатқанда, әр кезеңдегі тарихи жағдайлар мен философиялық ой-тұжырымдарды ескеру өте қажет. Қазіргі ғылымдар интеграциясының тиімділігін саралаған философ С. Мырзалы өз зерттеуінде былай деп жазады: «ХХ ғасырдағы ғылым мен техниканың дамуына байланысты философияның әдістемелік қызметінің мәні де өсуде. Бір жағынан, жаңа ғылым салалары пайда болып жатса, екінші жағынан, әртүрлі ғылым салаларын жақыннататын «шекаралық пәндер» дүниеге келіп жатыр. Қазір адамзаттың алдында неше түрлі экологиялық, демографиялық, урбанизациялық, ғарыштық, т.с.с. мәселелер түр. Оларды шешу үшін әртүрлі жеке ғылымдардың басын біріктіріп, үлкен ғылыми бағдарламаларды жасау керек. ал мұның өзі белгілі философиялық көзқарастың, әдістемелік принциптердің негізінде жүзеге аспақ» [70, 38 б.].

Негізінен философия ғылымдардың атасы ретінде барлық салалармен тығыз байланысты. Ол адам мен табиғат арасындағы қатынасты, адамның дүниетанымын қарастыrsa, педагогика ғылымы адамның тәрбие арқылы қоршаған ортаға бейімделуін зерттейді, ал әдебиет сөз өнерінің құдіретін зерделейді. Сондықтан аталған пәндердің интеграциясы білім беру үдерісіндегі ілімдер, идеялар арқылы аталған мәселені зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде нақтыланады. Қазақ әдебиетінің бұл ғылымдармен байланысы ең ұзақ мерзімді және ең нәтижелі байланыс деуге болады, себебі көптеген жағдайларда көркем әдебиетте айтылған ойлар тікелей философиялық идеялардың тууына, педагогикалық теориялар мен тұжырымдардың пайда болуына әсер етті, сол секілді педагогикалық ізденістердің даму бағыттарын айқындалады.

Сабак барысында студенттің ой-өрісін, ақыл-парасатын дамыту, сол секілді шығармашылық қабілетін шындау мақсатында оқытушы тарапынан

көптеген оқу материалдары, тапсырмалар ұсынылады. Студент мәтін бойынша өзінің түйген ой-пікірін, дәрістен алған теориялық мағлұматтары мен мәліметтерін, түсінік-тұжырымдарын тапсырма орындау барысында белгілі бір жүйеге келтіріп, оны рет-ретімен орындайды. Тапсырманы орындау арқылы оны өмірлік тәжірибесінде пайдалана алғындағы дағды қалыптасады, бойындағы қабілеттің жан-жақты дамытады. Мәселен, А.Теміrbайдың «Көк бөрінің қайғысы немесе қазақ рухы» атты өлеңдегі ақынның философиялық ой-түйіндерін талдату үшін студенттке алдымен, әдебиеттегі символ туралы түсінігін сұрау арқылы аталған ұғымға ассоциаграмма құрғызып, кейін «көк бөрінің қайғысы» символ ретінде алуының мәнісі туралы символдық үлгі құратуға болады.

Ақын уақыт пен кеңістіктің әлеуметтік сипаты айқын көрініс тапқан жыр жолдарында былай байлам жасайтыны да бар:

Көк Тәңірге сыйынып,
 Көкten күткен тілегін,
 Көк бөрінің ұрпағы,
 Көк байрақты ұлы елім!...
 Көк бөрінің міnezі қандарында бар ма әлі,
 ... Бұрын жерік анамыз жепті қасқыр жүрегін.
 Жанарында жарқ еткен найзағайлы намысы,
 Қазақи рух бейнесі- түздің текті тағысы!
 Түсімде, сол Көк бөрі ұлиды жер тырмалап,
 Жанында оның... көмусіз қалған Алаш арысы!...[71, 178 б].

Студент ақын жырынан кейін көк аспанның астын мекендей, көк бөріден жаралып, көк байрақты ту еткен, көктегі Тәңіріне тәу еткен текті туған арда қазақтың рух бейнесін өзінің түсінігі бойынша топтастырады. Мұны оқытуудың жаңа технологиясында «Топтастыру әдісі» яғни ойды жинақтау стратегиясы деп атайды.

1 – Сызба. Ақын шығармасы бойынша символдық үлгі.

Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстардың тарихи жолындағыдан қазақ халқының тарихи даму жолында әлемді танып-білудің, зерттеудің өзіндік ерекшеліктері, түркілік пәлсафа негіздерін танытатын ой-тұжырымдар жеткілікті. Мәселе, сол рухани-мәдени құндылықтарды танып-біліп, тәжірибеде жүзеге асыру болып табылады. Бұл қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін дұрыс бағдарлауға әкеледі.

Түйіндең келгенде, білім берудің мәнін әдіскер-ғалымдар өз енбектерінде үш қырынан қарастырады. Соның бірі әлеуметтік, яғни философиялық жағынан қарастыру дегеніміз – білім алушының табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын игеру; екіншісі, педагогикалық қырынан қарастырылуы дегеніміз – білім алушының интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен дағдыларды меңгеруі; ал үшіншісі, психологиялық – білім алушының өзін қоршаған әлемге деген, басқа адамдарға деген, адамзаттың шығармашылық қызметі нәтижесінде пайда болған тәжірибелерге деген эмоционалдық – еріктік қарым-қатынасты меңгеруі. Сондықтан жоғары мектепте студентті интеллектуалдық, икемділік, қатысымдық жағынан айналадағы дүниемен (табиғатпен, әлеуметтік қоғаммен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым-қатынасқа түсуге дайындау, оқу арқылы оның әрі қарай дамуына жол ашу, ақыл-ойының дамуына қол жеткізу – оқытудың философиялық негіздерінің қағидасы. Осы айтылғандардың барлығы да білімнің студенттің рухани дүниесін дамытуға, түпкі нәтижесінде адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы қажеттігін көрсетеді. Сол себепті ғылым салаларын үнемі тоғыстыра қарастыру көзделеді. Әдіскер-ғалым А.Сатбекова айтқандай, «метатеория ғылымның барлық саласында жетіліп келеді. Оның одан әрі жол сала алуы өзінің философиялық негіздемесінің нық, жүйелі болуына көптен-көп байланысты» болып отыр [72,25 б.]. Яғни, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері арқылы студенттердің өзіндік ой қорытындылауына, шешен сөйлеу дағдысының қалыптасуына, дүниетаным әдістерін тиімді пайдалана алуына тірек болады. Қазақ поэзиясындағы түркілік сарын элементтері мен ерекшеліктері және де қазақша болмыс-бітім туралы түсінік білім мазмұнының генезисімен байланысты екендігі анықталды, сол себепті философиялық ой-тұжырымдар студенттердің танымдық актілерінің шығармашылық конструктивтік күйде өтуіне, жаңа ой мазмұнының қалыптасуына бағыт беруге ықпалын тигізді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздерін қарастыру нәтижесінде:

- түркілік сарынды оқытуға байланысты туындаған философиялық қағидалар қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін оқыту саласының ең қажетті, ең тиімді құрамдас бөлігіне айналды;
- әр кезеңнің шынайы болмыс-бітімін, халықтың таным-түсінігін сипаттайтын түркілік сарын элементтері негізгі теориялық өзекті құрайтындығы анықталды;

- білім адамзат жинақтаған рухани-әдеби құндылықтар жүйесі болғандықтан, философиялық ой-пікірлерді талдауға мүмкіндік туды. Нәтижесінде қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды талдауда жеке әр студенттің көзқарасы, аталған мәселеге деген қатынасы айқындалды, өз бетімен білім жинай білу дағдылары қалыптасты, білім игерудің жаңаша жолдары арқылы оқыту жүйеленді.

2.2 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздері

Адамзат баласының жай-күйін, сыр-сипатын зерттейтін ғылым саласы ретінде психологияның орны ерекше. Ғылым ретінде ол адамның жеке тұлғалық қасиеттерін, оның кісілік сипатын қарастырады. Сол себепті оқыту мен дамудың өзара қарым-қатынасы барлық кезеңде де ғылымдағы ең өзекті мәселелердің бірі болып келді. Оқытудың ғылыми негіздерін іздестіру Я.А. Коменскийдің еңбектерінен бастау алады. Соның негізінде әрбір білім алушының жеке мүмкіндіктері мен олардың жас ерекшеліктері мен даму үдерісіндегі өзгерістерді ескере отырып дамыта оқытудың ғылыми негізін іздестіру жолға қойылған. Бұл мәселеге орыс педагогикасының негізін салушы К.Д. Ушинский де назар аударған. Ол өзінің «Адам тәрбие пәні» атты еңбегінде, баланың түрлі жас ерекшелігі кезеңіндегі негізгі психологиялық даму ерекшеліктерін айта отырып, «баланы оқытудың ең күшті факторы оқыту мен тәрбиелеу», - деп жазды [73, 55 б.]. Оқыту мен тәрбиелеудің арақатынасы жөніндегі мәселе одан бергі уақытта да өзектілігін жойған жоқ. Оны психология ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі Л.С. Выготский де зерттей отырып, оқыту мен дамудың арақатынасы мәселесін шешудің өзіндік тәсілдерін ұсынды («оқыту мен даму бір-біріне тәуелсіз екі түрлі процесс; оқыту мен даму екі түрлі салыстырмалы процесс; оқыту дамудан кейін жүріп отыруы мүмкін, сонымен қатар дамуды алға жылжыта отырып, оның алдында болуы да мүмкін») [74]. Қазақ ғылымында С. Фаббасов оқыту мен тәрбиенің негізін құрайтын педагогика мен психология ғылымдарын бірлікті қарауды ұсынады. Өз зерттеуінде ғалым мынандай түйінді ой айтады: «Адам тәрбиесінде осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқан сәйкесіздіктің ең тұрпайысы, бүгінге дейін педагогика мен психологияны біртұтас бірлікті қарамай, керісінше екі бөлек байланыссыз ғылымдар тәрізді болып қолданылуы болып табылады. Екеуінің де шыққан тегі – адам баласынан пайда болғандықтан, ендігі жерде педагогика мен психологияның методологиясы, жүйелері, негіздері біреу-ақ екенін мойындағы болмайды [75, 104 б]. Бұдан шығатын қорытынды адамның өмірінде жан мен тән қандай ажырағысыз болса, педагогика мен психология сондай тығыз байланыста.

Оқыту мен тәрбие беру мазмұны бойынша терең ұлттық, көпқырлы дәстүрі, ұлттық психологияны сипаттайды. Тәрбиленетін, оқытылатын адам абстрактілі емес. Ол барлық уақытта әдетте ұлттық сана мен өзіндік санасының, ұлттық танымының, сезімінің және еркінің ерекшелігін адамдардың басқа бір

адамдармен өзара қатынастары мен қарым-қатынастарындағы ұлттық келбетінің идеялық ерекшеліктері тән болатын қандай да бір ұлттың өкілі. Ұлттық психологиялық ерекшеліктер оқыту мен тәрбиенің мазмұнын тікелей байланыстырады, сондықтан олар белгілі бір ұстанымдарға негізделе отырып іске асырылады.

Адамның жас ерекшелігіне қарай даму сатылары бірнеше кезеңге бөлінетіні белгілі. Олардың әрқайсысының өзіне тән басты ерекшеліктері болады. Тәрбиелеу мен оқыту мәселелерінің нәтижелілігі осы жас кезендеріндегі адамның физиологиялық жай-күйі мен психологиялық негіздерін терең білумен байланысты шешіледі.

Жас кезендерінің ішінде балиғаттық шақтың (18-21 жас) маңызы ерекше. Бұл кезеңде субъект өз ойын еркін айтып, өзінің жеке тұлға болып қалыптасқандағын көрсетеді. Яғни, дәл осы шақта адам баласының даралық сезімдерінің көріне бастауы, өзін-өзі тани бастауы, ұлкендердің қойған талаптары мен өз бағаларының арасындағы қайшылық жатады. Олардың намысқой, тез өкпелегіш болуы ерік-күштерінің жеткілікті дәрежеде қалыптасуынан болады. Сондықтан бұл жастағы білім алушыға оның намысына тиетін сөздер, ескертулер айтудан сақтану керек, керісінше, оның жеке «Менің» қолдап, сабак үдерісінде жеке қабілетінің дамуына ықпал ету қажет. Әр студентке өз әрекеттерінің субъектісі деген түрғыда қатынас жасау арқылы дәрісханадағы студенттердің білім сапасындағы да, қарым-қатынас жүйесіндегі де өзгешеліктері жеке басы қасиеттеріне қарай сипатталатынын тануға, олармен даралық ерекшеліктеріне сай жұмыстарды ұйымдастырудың жолдарын табуга көмектеседі. Соңғы жылдары психология ғылымында кең қанат жая бастаған саралап, даралап, деңгейлеп оқытудың негізінде әрбір жеке тұлғаның өзіндік табиғатын тану мәселесі жатыр. Оның басты мақсаты мынандай қағидаларға негізделеді:

- әр студентке бірдей көніл аудару;
- әр студенттің жеке қабілетін, ерекшелігін қадірлеу;
- ұжымдық оқытудың тәрбиелік мүмкіндігін пайдалану;
- әр кезеңнің өзіндік ерекшелігіне жете көніл бөлу;
- студенттердің жеке тұлғалық қасиеттерінің шындалуына мотивация тудыру. Себебі, жеке тұлғаның дербестігін ескеру мәселесі оның ақыл-ой, таным деңгейін өзіндік ой-пікірлерімен, білуге ұмытылысымен, қызығушылығымен бірлікте қараудан басталады. Мұнда оқу әрекетінің нәтижесі емес, білім алушының әрекетіне қозғаушы болып отырған себептер мен түрткілерді ажырата білудің маңызы зор. Бұл туралы әдіскер-ғалым Ж.Дәuletбекова былай деп сөз қозғайды: «Ал, әрекеттің субъективтік мәнін түсіну оның психологиялық аспектілерін, атап айтқанда, әрекет етуге талпындыратын оқу мотивтерін, танымдық қабілеттерін терең зерттеуді қажет етеді. Себебі, оқытудың психологиялық негіздерін білу әр оқушының таным, білік деңгейлерін дұрыс саралауға да көмектеседі. Ал, оқушыны дұрыс “тану” – оның даму бағытын айқындаудың негізгі шарты. Сондықтан да қазіргі

педагогикалық психологияның оқушының саналы әрекетіне ерекше мән бере бастауының бір себебі осында [76, 41 б].

Қазақ психологы Қ.Жарықбаев айтқандай, «адам – белгілі бір қоғамның мүшесі, ол қандай болмасын бір іспен айналысады, оның азды көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады. Осы айтылғандардың жиынтығы оны «жеке адам» етеді. Жеке адамның өзіндік өрекшелігі дүниетанымынан, талғам, мұратынан, бағытынан, қабілет, қызығуынан жақсы байқалады» [77, 46 б.]. Сол секілді студент те – әлеуметтік қоғамның бір мүшесі ретінде өзіндік пікірі қалыптасқан, дара қабылдауы дамыған жеке тұлға.

Соңғы жылдары ғалымдар тарапынан студенттердің оқу-білім үдерісіне араласуы, қоғамдық-саяси тәжірибе барысында, тұрмыстық жағдайларда өзіндік ой қорытындылауларына байланысты әлеуметтік зерттеулер жүргізіліп, арнайы еңбектер жарық көрді. Б.Г. Ананьев т.б. психологтардың зерттеулеріне қарағанда, студенттік шақта адамның негізгі функциялары (сенсорлық-перцептивтік), мимикалық (есте қалдыру), психомоторлық (қымыл-әрекеттері), әсіресе, сөйлеу-ойлау үдерістері айтарлықтай белсенді түрде дамиды. Мысалы, оперативтік ес, зейіннің аударылуы, есептер шығару т.б. психикалық үдерістердің қалыптасып дамуының шапшандығы артады [78, 161 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі кезеңде студенттің білім алуына көптеген факторлар әсер етеді:

- жас өрекшелігі;
- жоғары оқу орнына дейін алған білімінің деңгейі;
- өзіне лайықты мамандықты таңдауы;
- денсаулығы;
- өзіндік психологиялық өрекшелігі;
- даралық қабілеті; т.б.

Сол себепті оқу үдерісі барысында кейбір студенттер жан-тәнімен сабакқа көніл бөлсе, ал бірсынырасы сабакқа келгенде, енжарлық танытады. Психологтар мен педагогтар мұны студенттің жеке-психологиялық өрекшеліктерімен байланысты деп түйіндейді.

Қазіргі ақпараттандыру қоғамында оқу үдерісі де студент тұлғасының әлеуеттік мүмкіндіктері мен қабілеттеріне жоғары талап қойып отыр. Әлеуметтік қоғамдағы ақпараттың көптігі жағдайында студентке болашақ кәсіби қызметін қалыптастырудың қажетті барлық ғылыми-теориялық мағлұматтарды қабылдау, қорыту және өзіндік ой-тұжырым жасау аса қындық туғызады. Бұл бәсеке қоғамында өмір сүріп жатқан студенттен жоғары ойлау деңгейін, өзіндік интеллектін талап етеді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды менгертуде, әсіресе, көркем мәтінмен жұмыс істеу, оны талдау, өзіндік ой қорытындыларын жасауға аса мән беріледі. Әдіскер-ғалым Б.Сманов айтқандай, «Бұгінгі күн талабы, елімізде кең қанат жайған әлеуметтік-саяси жаңаулар әдебиетші-ұстаздан сабак сапасы мен тиімділігін арттырып, оқушылардың әдебиеттанушылық білім, білік, дағдыларын, жан-жақты жарасымды жеке тұлғаны тәрбиелеуді

талап етеді. Ал, әдеби білім көркем шығарманы оқу, талдау арқылы келеді [79, 348 б.].

Көркем мәтінді талдау мен біріктіру, салыстыру тәрізді ой тәсілдері қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды менгертуде де өте жиі қолданылды. Берілген мәтіндерден негізгі ойды табу, сол ойлардың шығуна тұрткі болған тірек сөздерді анықтау, автордың негізгі идеясын айқындау, басқа авторлармен салыстыру, ой тұтастырын қарастыру, т.б. немесе айтылған ойларды өзара салыстыру, айырмашылықтарын таныту, т.б. жұмыс түрлері күнделікті сабак үстінде орындалатын тапсырмалар.

Мәселен, қазақ әдебиетінің әр даму кезеңінде адамзат бойындағы жақсыжаман қасиеттер туралы әртүрлі толғамдар бар. Адам бойындағы осы қасиеттерді талдауға байланысты студенттерге салыстырмалы кесте беруге болады.

1-кесте – Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарда кездесетін адамның қасиетіне байланысты өлең үзінділерін талдау үлгісі.

Шығарманың атауы	Шығармадан үзінді	Шығармадағы әлеуметтік-психологиялық мәселелер	Студенттің өзіндік ой қорытындысы
Ж.Баласағұн «Құтты білік» дастаны	<p>Кім даңқты, асыл текті, жаны – нар:</p> <p>Күллі жұрты жау боп талар, жабылар.</p> <p>Жақсы адамның қарап тұрсан, жауы көп,</p> <p>Жаман – өлік, өліктердің жауы жоқ.</p>	<p>Әлеуметтік қоғамда қашан да жақсы адамның жауы көптігін, керісінше жаман адамның мұлдем жауы жоқтығын сипаттайды.</p>	<p>Өзіндік бағыт-бағдары айқындалған, ой-пікірі қалыптасқан жақсы адамға әрқашан бәсекелес адам табылады.</p>
Шалқиіз жыраудың «Би Темірge айтқан» толғауы	<p>Көп ішінде бір жалғыз</p> <p>Көп мұңайып жылайды –</p> <p>Күйбендерескен көп жаман</p> <p>Сөзі тиғенге ұқсайды!</p>	<p>Жаман адамның кемшілігіне қарамастан, шашар уының көптігін айтады.</p>	<p>Жақсының жол табуы қыын екендігін көрсетеді.</p>
Ақтамберді жырау	<p>Мінезді болса алғаның,</p> <p>Одан артық жар бар ма,</p> <p>Екі жаман қосылса,</p> <p>Күнде жанжал, күнде шу,</p> <p>Ұяларлық ар бар ма.</p> <p>Білімді туған жақсыға</p> <p>Залал қылмас мың қарға,</p> <p>Жаман туған жігітке</p> <p>Рахатты күн бар ма.</p> <p>Өз мінін білген жігіттің</p> <p>Тәлімінде мін бар ма?</p>	<p>Жаман жүрген жер әрқашан шу, арамдық пен араздыққа толы екендігін білдіреді.</p>	<p>Білімі мен білігі болса, жақсылықтың түбінде жеңетіндігін дәлледейді. Адам мінезіндегі жамандыққа қарсы білімді қояды.</p>

Жеке тұлғаның логикалық ой әрекеті әр түрлі мәселелерді бір-бірімен салыстыра қарастыруда анық байқалады. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік

сарынды оқытуда бұл студенттің ақын-жыраулар шығармаларын салыстыру мен өзіндік ой-пікірлерді анықтауда байқалады. Адамзат баласының ойлауы өте жүйрік. Кей кездерде студентте пән бойынша теориялық білімі жеткіліксіз болса да, оның логикалық ойлау қабілеті жоғары деңгейде болуы мүмкін. Ол студенттің жеке ойлау қабілетінің дамуымен анықталады. Ал, ойлау үдерісі қабылдаумен тығыз байланысты. Түйсік пен қабылдау психологияда танымның бірінші баспалдағы болып саналатындықтан, олардан сырт ойлау болмайды деп есептеледі. С.Фаббасов студенттік кезеңдегі ойлау қабілетін былайша атап өтеді: «Табиғат шебер осылайша, балалық шақтың бейнелі түсініктерінен есейтіп, абстрактылы ойлау қабілеттеріне жетелейді. Осы шақта бозбала атанған жігіттер де, бойжеткен делінетін қыздар да, айналасындағы барлық құбылыстарды, ішкі жан дүниелерінің тебіреністерімен салыстыра бағалайтын болады. Тіпті олардың көрген кинолары да, оқыған кітаптары да ішкі болмыстарына соқпай кете алмайды... [75, 375 б.]. Сол себепті студенттің ойының дамуы оның атқаратын іс-әрекеттері, ішкі жан-дүниесімен тығыз байланысты болғандықтан, қазақ поэзиясындағы түркілік сарындарды талдауда логикалық тапсырмаларды көпtek қолдануға болады.

Тапсырманың мақсаты:

- студенттерді көркем мәтінді оқуға төсөлдіру;
- студенттердің есте сақтау қабілетін шындау;
- студенттердің логикалық ойлау дағдысын қалыптастыру;
- өзіндік ой қортындыларын жасауға төсөлдіру.

Мәселен, студенттерге ақын-жазушылардың шығармалары беріліп, олардың ішінен кейбір сөздер мен сөз тіркестері алынып тасталып, шығарманы толықтыру тапсырылды:

..., айбатыма кім шыдар?
..., маған қарсы кім тұрап?
Көкте – бұлт, жерде – ... гулеген,
... – желдің жөнін кім сұрап?
Көкте – ..., көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын,
Шеті, түбі жоқ ... қаракөк,
Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын.
...мен, келме жақын – жанарсың,
...мен, шаңыма ермей қаларсың.
Күл болсын көк, жемірлісін жер, уайым жоқ,

(М.Жұмабаев.»Мен кім?» өлеңі) [80, 45 б.]

Қажетті сөздер: арыстанмын, жер еркесі, теңізбін, желмін, жалынмын, жолбарыспын, жер еркесі, тұлпармын.

Логикалық тапсырманы орындау арқылы студент:

- көркем мәтінді талдауға бейімделеді;
- пікір алмасу дағдысы қалыптасады.

Нәтижесінде берілген логикалық тапсырма топтық немесе ұжымдық жұмыстар арқылы орындалып, студенттерді өзара пікір алмасуға жетелейді. Тақырыпқа деген қызығушылығын туғызады, логикалық ойлауды, өзіндік ой қалыптастырады. Студенттер өз нұсқаларын қойғаннан кейін, үйге өздік жұмыс ретінде ақын өлеңдеріндегі генетикалық негізді талдап келу тапсырылады. Студенттер М.Жұмабаевтың өлеңдері мен поэмаларын талдау арқылы түркілік сарынның қалыптасуына не түрткі болғандығын анықтайды.

Психологияда адамның жаңы қиналышып, санасты ойға толып, қиналған сәтінде немесе туындаған мәселеге жауап іздеуде оның көңіл-күйі толығымен өзгеретіні айтылады. Біреуде ол ашу-кең, біреуде ол ішкі күйзеліске әкелсе, енді біреуде рухты сөзге негізделеді. Бұл психологиялық көріністер адамның ақыл-парасаты, әлеуеті, тұа біткен мінез ерекшелігімен сипатталады. М.Жұмабаев поэзиясында түркілік сарын элементтері осындай сипатта көрініс тапқан. Жалпы ақынның өлеңдері психологиялық толғаныстарға толы. Мысалы ол күн дидарлы асыл тегіне сүйеніп, пайғамбар болып келіп, бар әлемге жарық күн сыйламақ ниетін танытады:

Қап-қара тұн. Уақыт ауыр өтеді,
Ой артынан ойлар келіп кетеді.
Тұн баласы көр көзінен жас тәгіп,
Күншығыстан бір пайғамбар күтеді...

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.

Күн шығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күніренеді: мен де көктей күніренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! [80, 23 б.]

Осы өлеңде ақынның дәстүрлі ислам дініндегі «пайғамбар» ұғымына мұлде басқа қырынан, яғни түркілік таным тұрғысынан келуін байқаймыз. Бұл – жаратылыстағы барлық асыл, қасиетті нәрселер мен құбылыстардың барлығы Күннен жарапған деген көне түркілік мифтік ойлау сарының Мағжан поэзиясында соншалықты ұтымды, әрі көркем қолданыс тапқанының дәлелі.

Ешкімге ұқсамайтын өршіл поэзиясында лирикалық толғаныстарының өзін ұлт тағдырымен, туған елінің келешегімен байланыстыра жырлаған Мағжан шын мәнінде «түрікшіл» болды. Оның қоғамдық-саяси қызметтегі ұлтшылдық ұстанымдары шығармашылық ғұмырнамасында да айна қатесіз қайталанған. Мызғымас азаматтық позициясынан еш айнымаған Алаш арысы саяси өмірде қол жеткізе алмаған арманын поэзиядан іздеді. Сұлу сөзді шумақтардан елінің бақытын іздей отырып, кей сәттерде шарасыздың күйін кешеді. Ақын

поэзиясындағы көне түркілік сарынды талдатуда студенттерге концептуалдық талдау жасатуға болады. Ол үшін студенттерге ақын поэзиясындағы негізгі тірек сөздерді тапқызып, осы тірек сөздердің ассоциативтік өрісін таратуға тапсырма беру қажет. Мәселен, шығарманы талдау үшін студенттерге ақынның «Орал» өлеңі ұсынылады. Өлеңді талдамастан бұрын студенттерге славян текстес теріскейдегі көршілермен арадағы бірнеше ғасырлық алыс-жұлыс пен ақыр сонындағы толықтай бодан болу үрдісінің нәтижесін ерекше психологиялық күй арқылы бергендейгі айттылады. Зерттеушілердің осы өлеңге қатысты көзқарастары келтіріледі. Б.Қанарабаеваның осы өлеңге қатысты пікірі баяндалады: «Осы өлеңдегі солтүстікті – тұн, шығысты – күн деп образды бейнелеуіне зороастризм ілімі тұғысынан қарағанымыз да жөн. Осы ілім бойынша әлемдегі нәрсенің бәрі бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді [81, 217 б.]. Яғни, адамның психологиялық қасиеті ретінде қайрымдылық пен зұлымдық, қайғы мен қуаныш, ашу мен ыза талданады.

Ұзын Орал – күн мен тұн шекарасы,
Өлім – тұн, өмір – гүлді Гун даласы.
Өмір менен өлімнің шекарасын
Үйықтап озбақ ежелден жер баласы.

Екі дүние: күн мен тұн, өмір – өлім,
Бірі – бесік, біреуі – даяр көрің.
Бала болып жата бер бесігінде,
Сар даланың еркесі – қазақ елім

2-кесте – Ақын поэзиясындағы тірек сөздердің талдау үлгісі.

Ақын поэзиясындағы тірек сөздер	Тірек сөздердің мағынасы	Талдау	Теория элементі	Жазба жұмыс түрі
Күн мен тұн	Күн – қуаныш пен үміттің, сәуле мен жарықтың белгісі. Тұн – қайғы мен мұнның, тұнек пен тамұқтың белгісі.	Ақынның аталған тірек сөздердің негіз етіп алудағы идеясы.	Үзіндіде кездесетін өлең, көркем қара сөз, ұлттық қасиет, мінез, машық ұғымдарына талдау жасау.	Үзіндінің негізінде астарлы ой арқылы күн мен тұнге қатысты өз көзқарасын білдіруі.
Өмір мен өлім	Өлім қара тұнек тұн секілді, өмір гүлге оранған, сәулемен нұрланған сар даласы секілді.	Ақынның аталған тірек сөздердің негіз етіп алудағы идеясы.	Үзіндіде кездесетін өлең, көркем қара сөз, ұлттық қасиет, мінез, машық	Үзіндінің негізінде өлім мен өмірдің мәні туралы эссе жазу.

			ұғымдарына талдау жасау.	
--	--	--	--------------------------	--

Тақырып бойынша мұндай өзіндік ой қорытындысын жасау, өз пікірімен бөлісу студенттің логикалық ойлау қабілетін дамытады. Бұл туралы да әдіскер-ғалымдар мен психологиярдың ойлары әртүрлі.

Ғалымдар білім алушының оқыту мен дамытудың арақатынасы мәселеесінің шешімін түрлі жолдар арқылы қарастырады:

- Н.А. Менчинская, Д.И. Богрявлensкая, Е.А. Кабанова-Миллер білімді, іскерлікті және дағдыны менгеру тиімділігін ақыл-ой іс-әрекеттерінің тәсілдерін жетілдірудің көмегімен арттыруға болады деп дәлелдеді;

- Б.Г. Ананьев, А.А. Люблинская оқытудың түрлі әдістерінің арту жағдайын зерттеуге мән береді;

- П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина баланың ой-өрісінің дамуына ақыл-ой әрекеттерінің кезеңді қалыптастырудың әсерін зерттеді;

- Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкин оқытудың дамытушылық әсері педагогикалық әрекеттер мазмұнында проблемалы оқытудың рөлін арттырғанда ғана артатынын дәлелдейді [82].

Психологиялық және педагогикалық теорияларды қортындылау негізінде, осы ұғымдардың әрқайсысы жөніндегі түсінік нақтылана түсті. Жалпы қолданысқа тәмендегі ұғымдар енгізілді:

- даму – бұл организмнің жүйке жүйесінің, психикасының, тұлғаның сандық және сапалық өзгерісінің көрінісі;

- оқыту – қоғамдық-тарихи тәжірибелі мақсатты жеткізу, білімді, іскерлікті және дағдыны менгеруді үйімдастыру үдерісі.

Сондықтан қазіргі оқыту үдерісі психологиялық тұжырымдамаларға негізделеді.

Шығарманы талдау барысында студент өзін-өзі саналы түрде ізденуге жетелейді. Ішкі танымдық қажеттілік туындаиды. Студент талдауға құрылған тапсырмаларды орындау арқылы ойлауға, пайымдай білуге, ой қорытындысын шығаруға тәселеді. М.Мұқанов айтқандай, «Ойлау – табиғат пен қоғамдағы объективті күштердің мәнін ашатын психологиялық үдеріс, адамның шығармашылық қабілетінің ең жоғарғы түрі [83, 32 б.]. Оқытушы әрдайым студенттің ойлау қабілетін дамыту үшін оны өзінің пәніне деген қызығушылығын оятуы қажет. Қызығушылықтың өзі білім алушының игерілетін тақырып пен пәніне деген психологиялық жай-күйінен, оқытушыға деген эмоционалдық көніл-күйінен туындаиды. Ол студенттің берілген тапсырмаларды орындаудынан, тақырыпқа қатысты келелі мәселелерге мән беруінен, өзіндік тұжырым шығаруға белсенділігінен деген байқалады. Дәрісханадағы студенттердің пәнге деген қызығушылығы әр түрлі болуы мүмкін.

Студенттердің пәнге деген қызығушылығы түрлі деңгейде болуы ықтимал. Кейбір білім алушылар тақырыпқа қатысты қарапайым фактілер мен мәліметтерге назар аударса, екіншілері тақырып бойынша толық дәлелденбеген,

ізденуді қажет мағлұматтарға көніл аударуы мүмкін. Осыған орай, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда студенттердің қызығушылығын арттыру үшін төмендегідей жұмыстарды жасатуға болады:

- студенттердің тақырыпқа қатысты мағлұматын қалыптастыру мақсатында бейнебаяндарды пайдалану;
- жеке психологиялық қабілеттерін дамыту мақсатында логикалық, танымдық тапсырмаларды ұсыну;
- әрдайым білім алудағы еңбеккорлығын, белсенділігін, ізденушілігін, т.б. атап өту.

Студент өзіндік ой-пікірі қалыптастан, бағыт-бағдары айқын жеке тұлға болғандықтан, оның қызығушылығын тудыру оңай шаруа емес. Сондықтан тапсырма бергенде оның деңгейіне сай жұмыстарды орындау қажет. Студентті қызықтыратын мәселе төңірегінде ой қозғап, оны зерттеу жұмыстарына баулыған жөн. Яғни, оқытуши тек нұсқауышы, бағыт-бағдар көрсетуші рөлінде болу керек, ал студент берілген тапсырманы орындаушы, пікір қалыптастырушы ретінде көрінуі қажет.

Студенттің тақырыпқа деген танымдық қызығушылығын дамытып, ойлау қабілетін жетілдіру үшін оқытуши өзінің әр сабағын турлендіріп өтуге бейімделуі тиіс. Үнемі бір формада, бір қалыпта өтілетін сабактар кез келген студентті тез жалықтырып жібереді. Сондықтан студенттің пәнге деген қызығушылығын арттыру оқытушыдан үлкен ізденісті, қажырлы еңбекті талап етеді. Студенттің қызығушылығын ояту оның зейінін аударумен тікелей байланысты. Мәселен, білім алушының тақырыпқа деген назарын аудару үшін қазақ поэзиясындағы түркілік сарынды оқытуда оқытуши технологиялық карта формасын қолдануына болады. Педагогикада технологиялық карта білімді қолдану, тақырыпты менгерту, қызығушылықты ояту үшін қолданылады.

3-Кесте. Тақырып бойынша технологиялық карта ұлгісі (А.Әлімовтің ұлгісі негізінде).

Технологиялық кезеңдер	Ұстаздың әрекеттері	Студенттің әрекеттері
Индукция – әр студенттің талқыланатын мәселеге деген көзқарасын анықтау	<ul style="list-style-type: none"> - Берілген үзінділер бойынша қазақ халқының қазіргі бейнесін сипаттаңыз. A) С.Иманасов «Қазақ» өлеңі: <ul style="list-style-type: none"> Қазақ дейтін халық бар піл еңсели, Кілең батыр шетінен, кілең сері, – Қарсы келіп қалғанда қас жауыңың Қалтырайды қарадай тілерсегі. B)Жанат Эскербекқызы: <ul style="list-style-type: none"> Көктүркінің ұланы неге болмадым, 	<p>Қазіргі қазақ халқының бейнесін сипаттайтыңыз.</p> <p>Тұындаған ойларын, ассоциацияларын жазады, сұрақтар құрастырады.</p>

	<p>Бөрілі туды көтеріп, Бөрідей жауға тиетін Шығырышығы торғай көз сауыт киетін.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Узінділер бойынша туындаған сұрақтарының, ассоциацияларынызды, т.б. жазыңыздар. 	
Өзін-өзі конструкциялау	<p>-Қазіргі қазақ поэзиясындағы қазақ халқының қазіргі кескін-келбеті жайлы бар білгендерінде жазыңыздар.</p>	Студенттер тақырып бойынша алған барлық ақпараттарын, өз білгендерін жазады.
Әлеуметтік конструкция	<p>Жұптық жұмысты ұйымдастырады:</p> <ul style="list-style-type: none"> -жазғандарынызben алмасыңыздар. -қандай нәтиже шыққанына назар аударыңыздар. -өз білетіндерінде жубынызben бөлісініздер. 	Тапсырманың шарты бойынша жұптасып жұмыс жасайды.
Әлеуметтендіру	<p>-Төрт адамдық топқа бөлініп, алынған нәтижелермен бөлісініздер.</p> <p>-Қосымша пікір білдірініздер.</p>	Топ құрамында жұмыс істейді. Пікірлерді талдайды.
Жариялау	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялауды ұйымдастырады. Қажетті түсініктерді береді.	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялады. Бір-біріне сұрақтар қояды.

Әр тақырыпты өткенде студенттің ойлауына түрткі болатын проблемалық сұрақтарды қою да орынды. Проблемалық сұрақтар білім алушының психологиялық даралық ерекшеліктері таным-түсінігінің деңгейін көрсетеді. Ойлауды талап ететін проблемалық жағдаят студенттің эмоциялық көніл-күйіне де әсер етеді. М.Махмудов атап көрсеткендегі, «Әрі таныс, әрі бейтаныс мәселелерді қатар қамтитын проблемалық мәселе оқушы зейінін тез аударумен бірге баланың ынтасын, ерік-жігерін бір бағытқа жұмылдырады. Бұл баланың қындықты түсініп, одан шығудың жолдарын іздестіруге, табуға итермелейді. Ол тапсырманы өз жолдастарынан бұрын шешуге мүдделі болады [84, 112 б.]. Дұрыс ұйымдастырылған проблемалық оқу нәтижесінде студенттің талдау, салыстыру, жинақтау, қорыту секілді қабілеттері қалыптасады. Диадактикалық түрғыда танымдық белсенділік сұрақ, тапсырма, көрнекілік, ой қорытындысын жасату, т.б. арқылы туынрайтының оқытуда әр кезеңдегі проблемалық мәселелерді салыстыру арқылы студенттің өзіндік пікірін қалыптастыруға болады. Бұл студенттің пәнге деген қызығушылығын оятумен қатар, өзінің ойын ашық айтуда тәселдіреді және де кез келген проблеманы шешуге бейімделеді. Осындай ықпал етудің негізінде студент білімді даяр үлгілер бойынша қабылдамады, керісінше өзіндік қорытынды жасауға дағдыланады, дербес танымдық әрекеті қалыптасады,

өздігінен жұмыс жүргізуге үйренеді, талдау, салыстыру, жалпылау, нақтылау арқылы тың ақпарат ала алады. Студенттің қабылдау мен зейіні дамиды, шығармашылық ойлау қабілеті шындалады.

З.И.Калмыкованың тұжырымдамасы бойынша, тиімді өнімді және шығармашылықты ойды қалыптастыратын оқыту дамытуы болып есептеледі. Тиімді ойды оқып білім алудың негізі деп қарастыра отырып З.И.Калмыкова тиімді ойлаудың ерекшеліктерінің сырттайғы көрінісі – жаңа білімді өз бетінше игеру және оны іс-әркетте қолдана білу деп біледі. Мұндай ойдың негізгі көрсеткіштері:

- ойдың жеке даралығы, әдеттегіден тыс жауапты таба білуі;
- ассоциациялық байланыстардың пайда болуының жылдамдығы және дамуы;
- мәселенің ұғымдылығы, оның әдеттегіден тыс шешімі;
- ойдың жүйріктігі – кейбір талаптарға сәйкес уақыт бірлігінде пайда болатын ассоциациялық идеялардың саны [85, 43 б.].

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздерін анықтауда психологиялықтардың ақыл-ой дамуы туралы көзқарастары мен пікірлері басшылыққа алынды. Ақыл-ой дамуының кезеңдік теориясын басшылыққа ала отырып, жаңа әрі тиімді оқыту жүйесін жасаудың нәтижесін сипаттауда студент бойында қалыптастырылған дағылар мен жағымды әсерлерден анық байқауға болатындығы анықталды.

Жоғары мектепте студенттерге пән бойынша дайын фактілер мен ақпараттарды жаттанды түрде оқытып, қажетті іскерлік-дағдыларды үстірт қалыптастырумен шектелмей, сол білімді студенттердің өз беттерімен саналы түрде игеруіне жол көрсетіп, шығармашылықпен ізденуіне бағыт берудің маңызы зор. Ол Қазақстаннның болашағы, жастардың бойында белсенді өмірлік позицияларды қалыптастырады, өз ісіне, алға қойған мақсат-міндетіне деген биік жауапкершілікті, білімге деген сапалы көрсеткішті қалыптастырудың жолдарын айқындалап, сарапал береді. Бұл пәннің әлеуметтік дамудағы рөлін, студенттің жан-жақты дамыған жеке тұлға етіп қалыптастырудың орнын белгілей отырып, оқытудың негізгі міндеттері мен басты бағыттары, оларды жүзеге асыру тенденциялары ғылыми тұрғыда нақтылай түсуді қажет етеді. Сол себепті тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесі білім алушыларды оқыту мен тәрбиелеуде халықтық педагогикаға қарай бағытталуда және де ата-бабаларымыз қалдырған ұлттық құндылықтар мен әдеби-мәдени мұраларды қадірлеуге негізделуде.

Жоғары мектепте қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі жаңа технологиялар мен парадигмаларды талдау арқылы оқытылады. Студент – өзіндік даралық қабілеті қалыптасқан, жеке пікір білдіруші ақыл-ой иесі. Ол – дамудың жоғарғы сатысына көтерілген дербес субъект. Сондықтан оның жеке психологиялық ерекшеліктері міндетті түрде ескерілуі тиіс. Әлеуеті жоғары, ой-өрісі кең, танымдық қабілеттері жете дамыған студент тақырыпты тез игере алады.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың психологиялық негіздерін зерделеуде, ондағы психологиялық қасиеттердің әлеуметтік қоғамды сипаттаудағы іс-әрекеттерін былайша топтастыруға болады:

-біріншіден, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтері адамзаттық рухани құндылықтарға негізделеді, адам бойындағы жақсы/жаман қасиеттерін бейнелеу арқылы дұрыс тәрбиелеуге бағыттау;

-екіншіден, тәлім-тәрбиені дұрыс, жүйелі қалыптастыра отырып, атабабаларымыз аңсаған әділетті, тәуелсіз ел болуға үндеу;

-үшіншіден, қазақ елінің болашағы жастардың бойында адамгершілік, имандылық қасиеттердің қалыптасуы;

- төртіншіден, рухани құндылықтарға негізделген «Мәңгілік ел» тұжырымдамасының жүзеге асуы.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда рухани құндылықтардың жүзеге асуы барынша кеменгер ой мен парасаттылыққа құрылған. Олардың мән-маңызын ашып, зерттеп-зерделеу арқылы халқымыздың терең психологиялық таным-түсінігінен хабар аламыз.

2.3 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың педагогикалық-дидактикалық негіздері

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасу және даму тарихын анықтау мәселесі педагогика ғылыминың маңызды бір міндеті болып есептеледі.

«Әдебиет әдістемесі, - дейді көрнекті әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.Көшімбаев, - педагогикалық ғылымдардың саласына жататын ғылыми пән. Мұның қамтитын объектісі, қарастыратын мәселелері мектепте әдебиетті оқыту сабактары кезінде мұғалім мен оқушылардың өзара қарым-қатынасы болып табылады, ол педагогика ғылыминың, оның теориясының жалпы қағида, ережелеріне сүйенеді. Бірақ әдебиет әдістемесі педагогика сияқты мектеп, оқу-тәрбие мәселелерін тұтас алып қарастырмай, тек көркем әдебиетті оқып-үйрену негізінде оқушыларға берілетін білім мен тәрбие мәселелерін өз шенберінде ғана алып баяндайды» [86, 5 б.]. Мұнда ғалым әдебиет әдістемесі ғылымның жалпы педагогика ғылымымен өзара байланысты болатынын айтЫП отыр. Әдістеменің қолданбалы ғылым екендігін және ол жалпы дидактиканы негізге ала отырып, сан алуан дәрежеде түрлене алатының көрнекті педагог Ж.Аймауытұлы да айтЫП кеткен. Ол жалпы дидактика – барлық пәндерге тиісті оқытудың жалпы зандары, жолдары, оқыту жайындағы мәселелер жөнінде, ал жеке әдістеме дидактиканың жалпы ережелерін тек пәндерді оқытқанда қалай орайластыру, қалай пайдалану, қандай әдіс қолдану керектігі туралы баяндайтынын ескерtedі [87].

Ана тілі мен әдебиетімізді оқытудың әдістемесі жөніндегі ғылым тарихында Ахмет Байтұрсынұлының көшбасы болғаны баршага аян. А.Байтұрсынұлының окудың негізі білімді өз бетінше менгеру екенін айтқан

құнды пікірлері әлі күнге дейін педагогиканың өзекті мәселесі болып отыр. Бұл оқушының оку әрекетіндегі субъектілік қызметін арттыру міндетімен үйлесімде болатынын көрсетеді. Оның «Тіл жұмсар» атты әдістемелік еңбегіндегі тұжырымды ойлары бүгінгі қазақ әдебиеті әдістемесінің де негізгі аяқ тірер бағалы пікірлеріне жатады. Өйткені, баланың білімді өздігінен алу жолдарын анықтау – әдістеме ғылымының басты қызметі мен міндеті. Бұл мәселелер А.Байтұрсынұлының «Баяншы», «Әлифба астары» сияқты әдістемелік еңбектерінде де молынан айтылған. А.Байтұрсынұлының әдіскерлік пікірлері Мағжан Жұмабаев еңбектерінде жалғасын тапты. Ол баланы көркем әдебиетпен таныстыруға ерекше назар аударды. Ұлы ақын әрі ағартушы әдеби шығармамен жүргізілетін жұмыстардың жүзеге асырыла бастауын мектептен бастап мұқият дайындау керектігін айтЫП, өзінің «Бастауыш мектептегі ана тілі» атты әдістемелік еңбегін жазды. Онда ол төрт жылдық бастауыш мектептің әр жылына сәйкес ана тілі бойынша бала тілін дамыту үшін жаттығулар жүйесін ұсынды. М.Жұмабаев сол кездегі жасаған жүйесі қазіргі әдебиеттік оқу курсына да негіз бола алатынын анық байқауға болады.

Әдіскер-ғалым Б.Сманов өз зерттеуінде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымының іргетасын қалап, негізін салуда өзіндік ой-пікір, ғылыми тұжырымдарымен әдістеме тарихынан орын алған А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин, Т.Шонанов, М.Әуезов, С.Мұқанов, И.Жансүгіров, Ф.Мусірепов, С.Сейфуллин, С.Сейітов, т.б. және 1940-2010 жылдар аралығындағы әдебиетті оқыту әдістемесінің кемелденген шағында оқулықтар мен бағдарламалар жасауда А.Көшімбаев, Ә.Қоңыратбаев, Ш.Кәрібаев, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, Ш.Аманов, Т.Әбдірахманов, Е.Ысмайилов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, Н.Ғабдуллин, Т.Ақшолақов, М.Мырзахметов, Ә.Дайырова, Р.Нұргалиева, А.Қыраубаева, К.Назарғалиева, А.Нұрқатов, Б.Сахариев, Ә.Шәріпов, Қ.Тасболатов, С.Қалиев, Ә.Дербіалин, М.Қараев, Т.Жұмажанова, С.Мақпышұлы, Қ.Мырзағалиев, Е.Жұматаева, Г.Құрманбаева, Б.Әрінова, Қ.Жаманбаева, А.Тамаев, Б.Жұмақаева, Д.Ансабаев, Н.Дөкенова сынды т.б. ғалымдардың еңбектері қазақ әдебиетін оқытуудың пән ретінде зерттелу тарихында өз орындарын алғандығын атап көрсетеді. Олар ұстанған әдістемелік ой-пікірлердің әдебиетті оқыту әдістемесіндегі маңызы мен мәнділігін ғылыми тұрғыда дәйектеу, зерттеу олардың жұмысының өзектілігін танытты. Қазақ әдебиеті пәннің орта мектепте оқытылу тарихын зерттеу оның әр түрлі кезеңдер арасындағы заңды байланыстарын ашып, әдістемелік ойдың бірте-бірте кемелдене түскенін байқатады.

Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда жеке тұлғаның бойында ұлттық құндылықтар мен қасиеттерді дамыту арқылы Қазақстандық отансүйгіштік сезімді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасында білім беру ісін дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы

халыққа жолдауларында, білім стандарттары мен тұжырымдамаларында т.б. нормативтік құжаттардан айқын аңғарылады. Қазақ халқының әдеби-рухани тәрбиесінің тамыры тереңде жатыр. Халқымыздың тарихында дәстүр жалғастығы арқылы қалыптасқан отансүйгіштік пен патриотизмнің үлгілері мол. Ол қазақ поэзиясындағы түркілік сарын элементтері арқылы да көрініс тапқан. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиялық даму бағдарламасында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» – деп көрсетті [88]. Яғни, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің алдында тұрған басты міндет – білім алушылардың бойында ғасырлар бойы қалыптасқан рухани дүниені, әдеби мұраны сіңіру. Отанына, жеріне, қазақ еліне, халқымыздың дүниетанымына, өзіндік ой-пікірлеріне деген патриоттық көзқарасты адамзаттық көзқарасы қалыптастыру, білімді де білікті маман даярлау. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай, «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу – мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» – деген еді [89, 4 б.]. Сол себепті жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік рухын оятатын түркілік сарынды оқытудың мәні ерекше. Себебі, «Әдебиеттегі шығармалар ойды да, сезімді де тәрбиелейді, мінез–құлықты қалыптастырады. Оқырман жағымды кейіпкерлерге еліктеиді, одан үлгі алады. [90, 6 б.].

Тәуелсіз еліміздің ғылыми-әдеби, рухани-мәдени дамуының негізгі қозғауши күші – болашақ тіл мен әдебиеттің кәсіби мамандары. Қазіргі білім алушылар, ертеңгі кәсіби мамандардың мемлекет білімі мен ғылымының дамуына белсенді араласуы олардың сапалы да нәтижелі білім алуына тікелей байланысты. Сапалы және нәтижелі, әлеуметтік қоғам сұранысына сай жоғары білім беру белгілі бір қалыптасқан жүйе, заңдылықтар және ұстанымдардың көмегі арқылы жүзеге асады.

Қазақстан Республикасы бірыңғай еуропалық білім кеңістігіне ену мақсатында Болон Декларациясына қосылғалы бері мемлекеттің жоғары білім беру жүйесін сол үдеріске қатысуши елдердің білім беру жүйесіне сәйкестендіру бағытында іс-шаралар атқарылып жатыр.

Жоғары білімді жетілдіру әрбір жеке тұлғаның сапалы білім алуына алғышарттар жасауға негізделеді. Яғни, білім алушының жеке даралық қасиеттері мен құндылықтарын ескере отырып, жалпыадамзаттық құндылықтар мен заңдылықтарды игеруге бағытталған мазмұндағы білім беруге әкеледі.

Жоғары кәсіби білімді жаңа технологиялар арқылы менгерту студент иерген, қалыптастырған білік-дағыларын адамзат игілігіне қолдану үшін сол ақпаратқа қол жеткізуге кең мүмкіншіліктер ашуды мақсат етеді. Білім беруді жаңа технологияларға негізден жүргізу дегеніміз – жеке тұлғаның танымдық және шығармашылық қабілеті мен мүмкіншіліктерін дамытуға бағытталған оқыту жүйелерін жасау. Ондай білім беру жүйелері психо-педагогикалық және дидактикалық түрғыдан терең талданып, тексерілген жаңа технологиялар

жүйесімен оқыту арқылы іске асады. Жаңа заман талаптары мен қажеттіліктеріне, әлеуметтік қоғам сұранысына сай, дидактикалық ұстанымдарға негізделген оқыту жүйесінің жасалуы білім алушының алған білімін тиімді пайдалануда, сол секілді әдебиет сабағын оқып-үйренуде өзіндік бағыт-бағдар беріп, қалыптастырыған білім, білік, дағдыларын тиімді пайдалануда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі танда әлеуметтік қоғамда болып жатқан жаңа технологиялар мен түрлі технократиялық құбылыстар жеке тұлғаның дамып, қалыптасуына тікелей әсер етуде. Әлемдік халықаралық үдерістермен қатар жаңа ақпараттық іс-әрекеттерге негізделген білім мен ғылым жүйесі де барлық салаларды жаңаша ұйымдастыруға, оны басқа қырынан танып-білуге, зерттең-зурделеуге бағытталған. Сол себепті тұлға әрекетінің маңызды бөлігі болып табылатын білім жүйесі де заман талабына қарай өзгерістерге ұшырауда.

Қазіргі ақпараттандыру қоғамына сай әлеуеті жоғары, мәдени-рухани, әлеуметтік және ғылыми-техникалық негізі қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу, оны оқытуда жоғары білім сапасына қол жеткізу – жоғары мектептің басты мүддесі. Себебі, жоғары білім – әлемдік білім кеңістігіне толығымен кіруді қамтамасыз ете отырып, еліміздің экономикалық, әлеуметтік жағынан дамуының шешуші факторы болып саналады. Сондықтан білім беру жүйесіндегі оқыту ұстанымдары білім алушының рухани-танымдық қажеттілігін өтей отырып, оның шығармашылық қабілетін дамытады, белгілі бір салада кәсіби әрекет етуге дайындейді, жеке тұлға ретінде қалыптасуына көмектеседі.

Негізінен оқыту ұстанымдары – оқытушы мен білім алушының сабак үдерісіндегі бүкіл іс-әрекетін реттеп, оны дұрыс жолға бағыттайтын, сабактың сапалылығына кепіл болатын ережелер мен заңдылықтардың жиынтығы. Оқыту ұстанымдарына сәйкес оқыту мен тәрбиелеуге қатысты қойылатын басты талаптар тұжырымдалады. Оларды сапалы орындаған, тиімді жүзеге асырған кез келген оқытушы жемісті табыстарға қол жеткізеді.

Дидактикада оқыту ұстанымдарын алғаш ұсынған, ғылыми негізденген және бір жүйеге түсірген атақты педагог – Ян Амос Каменский. Ол адамзат баласы табиғаттың бір бөлшегі болғандықтан, оқыту да табиғат пен адам тәуелді болатын заңдарға байланысты екенін дәлелдеп берген. Сол себепті ол оқытуудың ең басты ұстанымы бұл – табиғатқа сай болу принципі деп көрсеткен. Ал И.Г.Песталоцци оқытуудың ұстанымдарының ішінде көрнекілік принципін ерекше бағалап, оны логикалық ойлауды дамытатын маңызды құрал деп санаған. К.Д.Ушинский оқытуудың халықтық сипатына баса назар аударып, оған психологиялық тұрғыдан қараған. Оқыту ұстанымдары туралы М.А.Данилов, М.Н.Скаткин, А.П.Пинкевич, И.П.Подласый, Н.Медынский, Т.Сабыров, т.б. секілді педагог-ғалымдар өз еңбектері мен ғылыми зерттеулерінде негізгі көзқарастарды қалыптастырып, пікірлерін білдірген.

Қазіргі кезде оқыту үдерісінде саналылық, белсенелік, көрнекілік, жүйелілік, бірізділік, беріктік, түсініктілік, ғылымилық, теория мен тәжірибе бірлігі секілді бұрыннан қалыптасқан ұстанымдар кеңінен қолданылады. Бұл

ұстанымдардың талаптары оқытушылардың түрлі ережелерді қолдануы арқылы жүзеге асады. Себебі, оқыту ұстанымдары – педагогикалық үдерісті тікелей реттеп отыратын құбылыс.

Ұстанымдарды тиімді қолдану оқыту үдерісін дұрыс ұйымдастыруға, оның мақсат-міндетін айқындауға, оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері мен амалдарын дұрыс қолдануға әкеледі. Профессор Т.Сабыров өз еңбегінде: «Оқыту принциптері оқу процесінің барлық бөліктеріне (мазмұны, оқыту әдістері мен ұйымдастыру формаларына, т.б.) қатысы бар, солардың бәріне жалпы бағыт-бағдар белгілейтін негізгі талаптар екенін білу керек... Оқытудың кең турде қолданатын негізгі принциптері мыналар: *оқытудың ғылымилығы, жүйелілігі мен бірізділігі, оқытудағы оқушылардың саналылығы мен белсенделілігі, оқытудағы көрnekілік, білімнің берік болу принциптері*. Бұлардан басқа мына жаңа принциптерді қосқан жөн деп ойлаймыз: *мотивация принципі, проблемалық принцип, интеграциялау принципі*. Осы принциптерді ұсыну қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік, рухани өзгерістерге сондай-ақ халыққа білім беру саласы мен мектепті оқу-тәрбие жұмыстарындағы қайта құру процестеріне байланысты» [91, 23 б.] – дейді. Фалым соңғы жылдары әдіскерлер қазақ әдебиетін оқытуда мынадай жалпы ұстанымдарды басшылыққа алатындығын атап көрсетеді: «*ғылымилық ұстаным; жүйелілік және жоспарлылық ұстанымы; оқушылардың саналылық пен белсенделілік ұстанымы; қолжетімділік ұстаным; пәнаралық байланысы ұстанымы; көрnekілік ұстанымы; инновациялық ұстанымы; оқытудың тәрбиелік ұстанымы*. Бұл жалпыидидактикалық ұстанымдар – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін мектепте, жоғары оқу орындарында, т.б. оқу орындарында оқыту үдерісінің басты кағидалары ретінде танылады» [92, 9 б.]. Біз өз зерттеуімізде қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда мынадай негізгі ұстанымдарды басшылыққа алдық: *теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы; студенттердің жеке қабілеттерін ескеру ұстанымы; ғылымилық ұстанымы; көрnekілік ұстанымы; жүйелілік және бірізділік ұстанымы; саналылық пен белсенделілік ұстанымы; ақпараттық ұстаным*. Бұл дидактикалық ұстанымдарды таңdap алуға зерттеу нысанының өзіндік ерекшеліктері әсер етті.

Оқытушы сабак барысында үнемі теория мен практиканы байланыстырып отыруы қажет. Себебі, *теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы* классикалық философияның өмір, тәжірибе таным көзімен үйлестіруіне негізделген. Жалпы теорияны практикамен ұштастыру студенттерге дұрыс бағыт-бағдар береді, оларды белсенді іс-әрекетке әзірлейді. Ол арқылы жеке тұлға қалыптасады. Оқытудың өмірмен, теорияның тәжірибемен байланысының жақсы болуы білім мазмұнына, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға әсер етеді. Әр тақырыпқа студенттің назарын аударту оларға берілетін білімді саналы игеруіне көмектесумен қатар, танымдық қабілеттерін де дамытады. Ол үшін студенттерге өздік жұмысы ретінде мынадай тапсырмалар беруге болады: қазақ поэзиясындағы әр кезеңдегі көне түркілік сарынды сипаттайтын элементтерге қатысты диаграмма құрастырыныз,

болмаса салыстырмалы кесте дайындаңыз. Мұндай тапсырмалар студенттердің алған теориялық білімдерін іс жүзінде ұштастыруға көмегін тигізді. Яғни, студенттердің тың ақпараттармен жұмыс жасай білу қабілеті артады, кез келген қажетті ақпаратты талдай алады, өзіндік көзқарасы қалыптасады. Себебі, әдебиетті жете түсінудің негізі білім алушының көркем шығарманың эстетикалық әсерін сезіне білуінде. Яғни, Қ.Мырзағалиевтің еңбегінде сипатталғандай, «мұғалімнің оқыту тәжірибесіндегі ой жібере оку, эвристикалық әнгіме жүргізу, зерттеу және репродуктивті әдістер мен оның әртүрлі амалдарын қолданудың бәрі де көркем шығарманы, әдеби-теориялық ұғымдарды жете менгертуді көздейді» [93, 4 б.].

Көркем шығарманы талдау барысында студенттер тек оның мазмұнымен ғана танысып қоймайды, сонымен бірге теориялық алған білімін тәжірибе жүзінде талдай алады. Ол туралы жыраулар поэзиясының табиғатын талдап, зерттеген әдіскер-ғалым Б.Д.Жұмақаева былай дейді: «Жоғары оқу орындарында да, мектепте де әдебиеттен көркем шығарманы талдау – аса маңызды процесс болып саналады. Көркем шығарманың көркем әлемін тану оны оқудан басталады. Көркем дүниенің көркем бейнесін көзben көріп, ой түйсігінен өткізу, адам миының терең «айнасында» оның бейнесін жасау маңызды процесс екендігінде дау жоқ» [94, 3 б.]. Сол себепті студенттер көркем шығарманы тек оқып қана қоймай, сонымен бірге алған теориялық білімдері мен біліктілерін практикада жетілдіріп, көркем шығарманы жан- жақты талдай білуі қажет. Мұндай талдаулар барысында сабакта салыстырмалы кестелерді пайдалану өте тиімді.

4-Кесте. Салыстырмалы кесте үлгісі:

Ә.Тәжібаев (60-80 жылдар)	Темірхан Медетбек (Тәуелсіздік кезең поэзиясы)
Құл Қожахмет, өлерінді біле көргіл, Ақыреттің әрекетін қыла көргіл...	Ұлдарымыз Алшаң-алшаң жүретін, Балпаң-балпаң басатын Ханшалардың шымылдығын, Найзасының ұшымен ашатын...

Оқытуудың гылымилық ұстанымы бойынша қазақ поэзиясындағы әр кезеңдегі көне түркілік сарынды сипаттауда негізгі теориялық мәселелер мен ұғымдар негізге алынуы тиіс. Яғни, студенттерге тақырып мазмұны бойынша берілетін нақты білім әдебиеттегі өзекті мәселелерге, ғылыми ақпараттарға байланысты оқытылуы қажет. Тек белгілі ғылыми ұстанымдарға сүйенген ұстаз болашақ маманның білімі мен білігін жетілдіріп, теориялық білімін қалыптастыра алады. Мәселен, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын туралы алғаш мағлұмат берілгенде, оның дамуы мен қалыптасуы жайлы, қазіргі қазақ поэзиясындағы толғау, мінажат жанрлары туралы толық ақпарат беру керек. Студенттерге қазақ әдебиетіндегі көне түркілік сарынның ақын жыраулар поэзиясынан бастау алатындығын, кейін бұл әдеби үрдістің дәстүр жалғастығы XIX ғасырдағы жазба әдебиетте көрініс тапқандығын, XX

ғасырдағы жаңа сипаттағы қазақ поэзиясында бейнеленгендігі жайлы толық ақпарат беруі қажет. Сол кезде ғана студенттің білімі тек тақырып деңгейінде қалып қоймайды. Яғни, аталған тақырып бойынша студенттерге терең мағлұмат беру арқылы олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Осы ретте оқытуудың ғылыми ұстанымының маңызы өте зор. Сонымен қатар ғылыми ұстаным негізінде тақырыпты менгертуде пәнаралық байланыстарды да қолдану жөн. Әр кезеңдегі дәстүр жалғастығын сипаттау барысында тарихи оқиғалардан мысал келтіріп, студенттерді қызықтыра білу керек, пәнаралық байланыс ретінде «Қазақстан тарихынан» алған білімдерін негізге алу ұтымды болар еді.

Оқытуудың жүйелілік және бірізділік ұстанымының басты ережесі: студенттің білімі берік болу үшін оның санасында қоршаған дүние жақсы бейнеленуі қажет. Ол үшін ғылыми білімдер жүйелі, бірізді және студенттердің танымдық мүмкіндіктеріне қарай беріледі. Мұнда түрлі жаттығулар мен тапсырмалар, ақыл-ой өрісін дамыту үшін логикалық жұмыстар жүргізіледі. Сол секілді тақырыпты менгертуде түрлі сызбалар қолданып, оқу материалдарын бөліктерге бөліп, оларды рет-ретімен түсіндіру қажет. Мәселен, ежелгі және қазіргі поэзиядағы мадақ жанрының ерекшелігін сипаттауда «Пирамида құру» тәсілін қолдануға болады. Бұл тәсіл «жеке-жүп-топ-аудитория» жүйесі бойынша жүзеге асады.

1. Студенттерге аталған кезең бойынша мәтін беріледі. Мәтінмен танысып болғаннан кейін, өзіндік пікір қалыптастырады.
2. Студенттер жұпқа бірігіп, өздерінің ойларын, түсініктерін айтады.
3. Студенттер төрт адамдық шағын топқа бірігеді, туындаған мәселелерді талқылайды.
4. Сонында студенттер бүкіл аудитория болып, ортақ шешімдерді келтіреді, ең ұтымдыларын тақтаға, өздік дәптерлеріне жазады.

Саналылық пен белсенділік ұстанымы студенттерге қазіргі поэзиядағы көне түркілік сарынға қатысты мағлұмат беру барысында олардың аталған тақырыпты саналы түсінуіне әсер етеді. Аталған тақырыпты студенттер жаттанды ойлау түрінде емес, саналы түрде, яғни өзіндік тұжырымдар мен пайымаулар арқылы менгеруі қажет. Демек, пән оқытушысы да берілген материалдарды дәл, анық түсіндіріп, студенттерге өздерінің ой қорытындылауына, тақырыпты өз бетімен менгеруіне жағдай жасауы керек. Себебі, өз бетімен менгерілген білім санаға жақсы сінеді. Мәселен, XY-XVIII ғасырлардағы ақын жыраулар поэзиясындағы толғау жанрының қазіргі поэзиядағы көрінісін өткенде, әртүрлі дереккөздерден ақпарат алу арқылы мынадай кестені пайдалануға болады. Ол үшін студент аталған тақырып бойынша қандай жауап беретіндігін, ақпаратты қайдан алатынын, қандай дереккөздерге сілтеме жасайтынын, қай әдебиетшілерден сұхбат алуға болатындығын, кімнен сауалнама алатындығын анықтайды, кейін соған сай кестені толтырады.

5-Кесте. Тың ақпарат алу кестесінің үлгісі:

Сұрақтар	Оқулықтар мен ғылыми әдебиеттер	Ғаламтор	Сұхбат	Саулнама
Толғаудың ішкі шарты қандай болу керек?	A.Байтұрсынов: «Толғау жалпы сырлы болу керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады...».	«Поэтика kz» сайтынан ақпарат алу.	Ғалым фольклортанушы С.Сәкеннен сұхбат алу.	Топ студенттерінен саулнама алу.

Көрнекілік ұстанымы – оқу үдерісінде ертеден қолданылып келе жатқан негізгі ұстанымдардың бірі. Оның негізіне мынадай ғылыми зандылық жатады: сезім мүшелері сыртқы тітіркендіргіштерді түрліше қабылдайды. Ең сезімталы – көру мүшелері. Олар арқылы мифа енетін қажетті ақпараттар адамның есінде жақсы сақталады. Сондықтан кейбір заттарды есте сактау, оны жадыда қорыту көрнекіліксіз мүмкін емес. Өйткені, көрнекілік – оқыту және ақыл-ойды дамытудың басты құралы. Көрнекіліктер тақырып жайлы нақты, анық және дұрыс мағлұмат алуға, терең түсінік қалыптастыруға көмектеседі. «Жұз рет естігеннен бір рет көрген артық» немесе «Көз айнасынан өткен көніл айнасында бекиді», – деген қазақтың халық даналықтары осыны білдіреді. Қазіргі кезде оқытушы түрлі ақпараттық технологияларды тиімді қолдануына болады. Көрнекілікті қолдану арқылы оқытушы студенттің пәнге деген қызығушылығын арттырады. В.Ф.Шаталовтың тірек сигналдары секілді көрнекілік түрі ретінде технологиялық картаны да пайдалануға болады.

Сабак барысында кейбір көрнекілік түрлерін студенттердің өзіне де жасатуға болады. Мәселен, көркем мәтінді талдау бойынша мынадай кесте үлгісін ұсынуға болады.

6-Кесте. Көркем мәтінді жүйелі талдауға арналған кесте үлгісі:

Ақын Серік Ақсұнқарұлы	Мәтінді оқу	Талдау	Теория элементі	Жазба жұмыс түрі
Төбемнен жауһар жауып тұр Елу бес ел асырып өмір мені, Көрпеге отырғызды төріндегі. Аспанда – Көк Тәнірі, Жерде – Халық, Көзіме басқа түк те көрінбеді. Бұлдырап артта қалып бұлаң жас – Айықпай тұрып алды тұман баста. – Аспанда – Көк Тәнірі,	Ақынның берілген үзіндідегі суреттеу, бейнелеу тәсілін түсініп оқу, сипаттама беру.	Ақынның «Төбемнен жауһар жауып тұр» атты жыр кітабының мифопоэтикалық өрісі Аспан кеңістігі мен жерде тіршілік еткен халық	Үзіндіде кездесетін құбылту мен айшықтау түрлеріне талдау жасау.	Үзіндінде негізінде қазіргі Аспан кеңістігі мен жерде тіршілік еткен халық арасындағы байланысты сипаттайтын шағын эссе жазу.

Жерде – Халық, Дүниеден түк сезбедім - бұдан басқа,		даралық тәсілдерін табу.	
---	--	--------------------------------	--

Студенттердің жеке қабілеттерін ескеру ұстанымы – сабак үдерісіндегі ең маңызды ұстанымдардың бірі. Себебі, әр студенттің ойлау қабілеті, ақыл-ой мүмкіндігі бірдей емес. Сондықтан білікті ұстаз ретінде әр оқытушы әрдайым сабағында студенттерінің жеке қабілеттерін үнемі ескеріп отыруы қажет. Көрнекті әдіскер-ғалым Т.Ақшолақов айтқандай, «Оқыту – екі жақты процесс. Оның бір басқышында мұғалім, екінші жақ басқышында оқушы тұрады» [95, 25 б.]. Сондықтан оқытушының білімі мен білігі, сол білімді түсіндірудегі шеберлігі, әдіс ұтымдылығы, әр студенттің қабілеті мен дарынын шындауы оны түпкілікті нәтижеге әкеледі. Студент жеке тілдік тұлға ретінде өзіндік пікірі, көзқарасы қалыптасқан. Сондықтан оқытушы оның ақыл-ой қабілетін одан әрі қалай дамытып, дүниетанымын тереңдетуге бағытталған тапсырмаларды жиі беруі қажет. Ол үшін интербелсенді әдістерді қолдану өте тиімді. Мәселен, «Ойлан. Жұптас. Пікірлес», «Болжау», т.б. секілді жаңа стратегияларды қолдану сабактың сапасын арттырады.

Негізінен оқыту ұстанымдарын жүйелі, кешенді түрде қолдану өте пайдалы. Себебі, барлық ұстанымдардың талаптары бір мезетте орындалады және де бәрі бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл ұстанымдар сабак үдерісін оңтайлы ұйымдастыруға бағыт-бағдар береді және де оқытуда жақсы нәтижелерге қол жеткізу жолдарын көрсетеді.

3 ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

3.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың білім мазмұны

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан жоғары мектептегі қазақ әдебиеті пәні – жеке тұлғаның үйлесімді дамуына қажетті білім, білік, дағдыларды қалыптастыратын рухани адамгершіліктің пәні деген қорытынды жасауға болады. Пәнге байланысты мақсат-міндеттер оған арналған тұжырымдамада, оқу бағдарламаларында, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарда айқындалған. Оны оқыту жолдарын пәндік әдістеме жан-жақты қарастырады.

Бүгінгі таңда егемен еліміздің оқу-тәрбие ісіне, жалпы білім беру саласының жұмысына байланысты ресми құжаттарында (Білім туралы заң, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, пәнге қатысты әртүрлі нормативтік құжаттар, оқу жоспарлары мен пәндік оқу бағдарламалары т.б.) білім жүйесін жетілдірудің сан салалы жолдары көрсетіліп жүр. Бұл, әсіресе жоғары мектепте пәнді сапалы жүргізуде жүргізіліп жатқан іс-шараларда ерекше ескеріліп, алда түрған айқын міндеттер белгіленіп келеді.

Студенттерге сапалы білім, саналы тәрбие беруде осы құжаттардың атқаратын маңызы зор. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесі ретінде өзара бірлесе іс-әрекет ететін мынандай бөліктерді атап көрсетеді:

1. Білім берудің деңгейлерінің сабактастығын қамтамасыз ететін мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттар мен оқу бағдарламаларының жиынтығы;

2. Білім беру бағдарламаларын типтеріне, түрлеріне, меншіктік формаларына қарамастан іске асыратын білім беру ұйымдарының жиынтығы;

3. Білім беру сапасының мониторингін жүргізетін ғылыми ұйымдар мен оқу-әдістемелік қамтамасыздандыратын білім беруді басқару органдарының және оған сәйкес инфрақұрылымының жиынтығы.

Білім беру бағдарламаларының жетілдірілуі өткен ғасырдың 80-жылдарында мықтап қолға алынды. 1981-1985 жылдары «Қазақ әдебиеті методикасының мәселелері» (1983), «Қазақ әдебиетін оқытудың методикалық мәселелері» (1985), «Қазақ әдебиетінен білім мазмұны мен әдістерін жетілдіру мәселелері» (1985), «М.Әуезовтің педагогикалық, психологиялық көзқарасы және оның творчествосын орта мектепте оқытудың методикасы» (1987) атты т.б. ғылыми еңбектерде қазақ әдебиетін оқытудың ғылыми негіздері, теориялық әрі практикалық мәселелері тұтас жүйеде жинақталды. Бұл жылдарда әдеби білімнің негізгі және тереңдетілген деңгейлері нақтыланып, «Қазақ әдебиетінің V-XII кластарда қазақ әдебиетін теориялық, әрі практикалық тереңдетіп оқу бағдарламалары» (1989, Ә.Дайырова, С.Тілешева, Р.Құтхожина, Т.Ақшолақов), «V-XII кластарда қазақ әдебиетін теориялық, әрі практикалық тереңдетіп оқу

бағдарламалары» (1989, С.Тілешева, Р.Құтхожина, Қ.Жаманбаева, Ә.Қанафин), «Қазақ әдебиетінің факультативтік курсары бағдарламалары» (1989, Ә.Дайырова) шықты. Алаш зиялыштары М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы шығармалары қарастырылып, әдеби білім мазмұнынан орын алды.

1991 жылдан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстары болашақ мектептің оқу-әдістемелік негіздерін қалауға бағытталған бастады. Білім мазмұны мен құрылымын жаңартудың ұстанымдарын, тұжырымдамалық бағыттары мен жолдарын, шарттарын ғылыми негізден берген «Әдеби білім тұжырымдамасы» (Ә.Дайырова, Т.Ақшолақов, Қ.Жаманбаева, Г.Құрманбаева) жасалды.

Білім жүйесі дамуының жаңа кезеңінде білім мазмұнын қайта қарастырылады, бағдарлы және жаңа үлгідегі мектептер үшін көп нұсқалы бағдарламалар жасауды, пәннің бүкіл оқу-әдістемелік жүйесін қайта құру сияқты түбекейлі мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді. Қазақ әдебиеті бойынша Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты жасалынды [96] авторлар тобы: С.Қирабаев, Х.Әдібаев, Ә.Дайырова, Т.Ақшолақов, С.Мақпырұлы, Г.Құрманбаева, С.Дүйсебаев, Б.Әрінова, З.Бейсембаева.

Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясында орындалып, жарық көрген оқу бағдарламалар, оқулықтар, құқықтық-тұжырымдамалық құжаттар, әдістемелік еңбектер қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуына орасан зор ықпал етті.

Қазіргі кезде білім саласын негіздеуге құрылған кез келген құжат тұлғаға бағытталған білім мазмұнын жеке адамның жалпы мәдениетін қалыптастыруды, жеке адамды қогамдағы өмірге бейімдеудің міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде тандау мен менгеру үшін негіз жасаудың сүйенеді. Бұл туралы 2016 жылғы толықтырулар мен түзетулер ензілген Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 21-бабында былай делінген: «Жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламалары біліктілікті және (немесе) “бакалавр” академиялық дәрежесін бере отырып мамандар даярлауды, олардың кәсіптік даярлығының деңгейін дәйектілікпен арттыруды бағытталған. Жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламаларының мазмұны жалпы білім беретін пәндер циклін, базалық пәндердің циклін, бейіндеуші пәндердің циклін зерделеуді, сондай-ақ тиісті мамандықтар бойынша кәсіптік практиканан өтуді көздейді. Пәндердің әрбір циклі міндетті құрамдас бөлікті пәндерден және тандау бойынша құрамдас бөлікті пәндерден тұрады. Білім алушылардың тандауы бойынша құрамдас бөліктен тұратын пәндер әрбір циклде міндетті құрамдас бөлікті пәндерді мазмұндық толықтыруы тиіс. Университеттер конкурстық негізде оқытуудың жаңа сапалық жетілдірілген технологиялары, әдістері мен нысандары бар инновациялық білім беру бағдарламаларын әзірлеуге және енгізуге құқылды» [97]. Осыған орай, біздің зерттеу еңбегімізде жұмысымыздың нәтижесі ретінде жоғары мектепте «5B011700- Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс студенттері үшін қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуда берілетін білім мазмұнын белгілеу міндеттіне сәйкес «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» элективті курсының

мазмұны және оны оқыту әдістемесі ұсынылып отыр. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» атты элективті курс бағдарламасы ақпараттық-танымдық материалдардың теориялық мазмұнына, көлеміне қарай 135 сағатқа (3 кредит) арналып жасалды. Оның 15 сағаты – дәріс, 30 сағаты – семинар, 45 сағаты – СОӘЖ және 45 сағаты - СӨЖ жұмыстарын құрайды.

7 – Кесте. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» элективті курсының бағдарламасы.

Апта-лар	Тақырыптың атауы	Саға ттар	СӨЖ тақырыптары	Күзіреттіліктер
	I Модуль. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын			
1	Дәріс (Д) Тәнірлік дәуір әдебиеті туралы түсінік.	2	СӨЖ-1 Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихы.	D 6.1.2 D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) Тәнірлік дәуір әдебиеті жәдігерліктері.	1		
2	Дәріс (Д) Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихы.	2	СӨЖ-1 Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелуі бойынша хронологиялық кесте түзу.	D 6.1.1 D 6.1.4 D 6.1.3
	Практикалық сабактар (ПР) Орхон ескерткіштерінің жанрлық және көркемдік ерекшеліктері.	1		
3	Дәріс (Д) Ортағасыр әдебиетіндегі түркілік сарынның берілу жолдары	2		D 6.1.1 D 6.1.2
	Практикалық сабактар (ПР) Жұсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Иұғнекидің «Ақиқат сыйы» еңбектеріндегі түркілік сарын элементтері	1		
	2-модуль. Жыраулар поэзиясындағы түркілік сарын.			
4	Дәріс (Д) Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялар	2	СӨЖ-2 Ақын-жыраулар шығармаларындағы түркілік идеялар негізінде салыстырмалы кесте жасау.	D 6.1.1 D 6.1.3
	Практикалық сабактар (ПР) Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Бұқар жырау шығармашылықтары	1		
5	Дәріс (Д) Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы	2	СӨЖ-2 Ақын-жыраулар шығармаларындағы түркілік идеялар негізінде салыстырмалы кесте жасау.	D 6.1.2 D 6.1.5 D 6.1.3
	Практикалық сабактар (ПР) Шалқиіз жырау шығармашылығы	1		
6	Дәріс (Д) Жыраулар поэзиясында	2		D 6.1.1

	түркілік сарынның берілу жолдары			
	Практикалық сабактар (ПР) Доспамбет жырау шығармашылығы	1		D 6.1.3
	3-модуль. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы ағартушылық бағыттағы ұлттық ұстанымдар.			
7	Дәріс (Д) XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында ұлттық мұраттар мен ағартушылық бағыттар	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) XIX ғасырдағы жана дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері	1		D 6.1.2
8	Дәріс (Д) Зар заман әдебиетіндегі түркілік сарындар көрінісі	2	СӨЖ-3 XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігі бойынша кластер құрау.	D 6.1.2
	Практикалық сабактар (ПР) Д.Бабатайұлы, М.Мөңкеұлы, Ш.Қанайұлы шығармашылығы	1		D 6.1.3
9	Дәріс (Д) Ағартушы-демократтар шығармашылығындағы әдеби дәстүр мен жаңашылдық көріністері	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) Ш.Үәлиханов, А.Кұнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармашылығы	1		D 6.1.3
	4-модуль. XX-XXI ғ.ғ. қазақ әдебиетіндегі түркілік сарын			
10	Дәріс (Д) XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар	1		D 6.1.2
11	Дәріс (Д) Алаш әдебиеті: М.Жұмабаев шығармаларындағы көне түркілік ұстанымдар	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) М.Жұмабаевтың «Пайғамбар» өлеңі	1		D 6.1.3
12	Дәріс (Д) XX ғасырдың 40-80 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістердегі түрікшілдік мәселелер	2		D 6.1.2
	Практикалық сабактар (ПР) Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев,	1		D 6.3.6

	Ә.Тәжібаев шығармашылығы			
	5-модуль. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеті және қазіргі әдеби үрдіс			
13	Дәріс (Д) Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері (1990-2015 ж.ж.)	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістер	1		D 1.6.3
14	Дәріс (Д) Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы түркілік сарындар	2	СӨЖ-4 Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіндегі көне түркілік сарындағы дәстүр жалғастығы (әссе дайындау).	D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) Ж.Әскербекқызының шығармаларындағы әдеби дәстүр жалғастығы	1		D 6.1.2
15	Дәріс (Д) Т.Медетбеков шығармашылығындағы жаңа ізденіс үлгілері	2		D 6.1.1
	Практикалық сабактар (ПР) Темірхан Медетбеков «Көк түріктер сарыны»	1		D 6.1.3

Элективті курстың қысқаша сипаттамасы: «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсы – ұлттық поэзиядағы көне түркілік сарын көріністерін сипаттайтын пән. Пәннің мазмұнында қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтерінің дамып, қалыптасуы, көркемдігі, тарихи дәстүр жалғастығы, Тәуелсіздік кезеңіндегі соны ізденістер, т.б. сынды мәселелер ғылыми-теориялық түрғыдан түсіндіріледі.

Элективті курстың негізгі мақсаты – студенттердің қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіне қатысты білімдерін әдебиет тарихының курсын оқып үйренуге бейімдеу.

Элективті курстың міндеттері:

- көне түркілік дәуір әдебиетіндегі ортақ сарындарды жүйелеп, қазақ әдебиетіне қатысын зерделеуге даярлау;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіндегі дүниетаным мен тәрбиенің мәнін ұғынуға ұйытқы болу және осы пәнде зерттеу саласында әдебиеттану ғылыминың жеткен табыстарын оқып үйренуге машықтандыру;

- көне түркі әдебиеті, жыраулар кезеңіндегі әдебиет, XIX ғасырдағы әдебиеті, XX ғасыр басындағы әдебиет, Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеті мен әлемдік әдебиеттегі ортақ сарындарды бағамдауға бейімдеу;

- студенттерге көне түркілік дәуірдегі әдебиеттен осы дәуір кезеңіндегі әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін менгерту;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіне қатысты соңғы басылымдармен аудиторияны таныстырып, терендей оқуға ұйытқы болу;

- пән материалдарын қазақ әдебиеті мұраларымен біртұтас, табиғи сабактастығын ғылыми-теориялық түрғыда негіздей оқыту;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда дәстүр жалғастығын (тақырып, идея, композиция, сюжет, стиль, тіл), жаңашылдығын терендетеп игерту.

Элективті курстың пререквизиттері: «Қазақ халық ауыз әдебиеті», «Ежелгі дәуір және түркі халықтарының әдебиеті», «Хандық дәуір әдебиеті», «XIX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» пәндері.

Элективті курстың постреквизиттері: «Қазақ әдебиетінің тарихы» курсы, «Алаштану», «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», «Әдебиет теориясы» пәндері.

Ұсынылған элективті курс бойынша дәріс және семинар сабактарын жүргізу барысында:

- студенттердің пәнге деген мотивациясын оятуға;
- дәрісханада өз ойын еркін жеткізе алуына,
- креативті ойлауына;
- ұлттық болмыс-бітімді, құндылықтарды дәріптей білуіне,
- шығармашылық қабілетінің шындалуына назар аударылды.

Элективті курстың қысқаша мазмұнына тоқталып кетуді жөн санадық.

Аталған пәннің оку бағдарламасы модульге негізделіп жасалынды. Негізінен «модуль» деген ұғымның өзі белгілі бір оку материалының логикалық аяқталған бөлігі дегенді білдіреді. Пәннің өзіндік ерекшелігіне, ақпараттық материалдың ауқымына қарай тақырыптар бес модульге топтастырылды. Ең алдымен, дәріс сабактарының тақырыбы, қаралатын мәселелер қысқаша түсінік берілді.

1-тақырып. Тәңірлік дәуір әдебиеті туралы түсінік. Тәңірлік дәуір әдебиеті туралы түсініктерін кеңейту. «Алып Ер Тоңға», «Томирис» дастандарының көркемдік сипатын айқындау. Сактардың қаһармандық дастандары. Аңызға айналған тарихи тұлғалар: Тұмар, Шырақ батыр. Ғұндардың батырлық жырлары.

2-тақырып. Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихы. Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихына тоқталу. Көне түркілік әдебиет жәдігерліктерінің әлем әдебиетіндегі орнын зерделеу. Құлтегін, Тонықек жырларының көркемдік ерекшелігін саралау. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі түркілік сарын көріністеріне сипаттама беру.

3-тақырып. Орта ғасыр әдебиетіндегі түркілік сарынның берілу жолдары. Жұсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының зерттелуі. «Құтты білік» дастанының көркемдік ерекшелігі, түркілік сарын элементтері. Ахмет Иүгінеки «Ақиқат сыйы» дастанының зерттелуі. Дастанның көркемдік ерекшеліктері мен идеялық мазмұнын айқындау. Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбектеріндегі түркілік сарын элементтерін саралау.

4-тақырып. Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялар. Ақын-жыраулар поэзиясындағы тарихи мәніне сипаттама беру. Асан Қайы, Қазтуған жырау, Бұқар жырау шығармашылықтарындағы ел, жер мәселесін талдау.

5-тақырып. Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы. Жыраулар шығармашылығына сипаттама берген ғалымдар пікірлеріне тоқталу. Жыраулар поэзиясындағы келелі мәселелерге тоқталу.

6-тақырып. Жыраулар поэзиясында түркілік сарынның берілу жолдары. Шалқиіз, Доспамбет, Шал Құлекеұлы шығармашылығындағы ел тағдырына қатысты ойларын талдау.

7-тақырып. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында ұлттық мұраттар мен агартуышылық бағыттар. XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздерін саралау. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ойлардың берілу жолдары.

8-тақырып. Зар заман әдебиетіндегі түркілік сарындар көрінісі. Зар заман поэзиясының көркемдік ерекшелігін саралау. Д.Бабатайұлы, М.Мөңкеұлы, Ш.Қанайұлы шығармашылығындағы ел, жер тағдыры, ұлттық мұрат-мұдде туралы көзқарастарын талдау.

9-тақырып. Агартуышы-демократтар шығармашылығындағы әдеби дәстүр мен жаңашылдық көріністері. Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармашылығындағы ұлт мәселесі жайлы ой-толғамдарын талдау.

10-тақырып. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түркішілдік бағыттар. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының тақырыбы мен мазмұнына мән беру, жазылу мақсаты мен тарихи сипатын ашу. Демократ ақындар тұлғасының асқақтығын, шығармаларының мазмұнының терендігін, өміршенеңдігін талдау.

11-тақырып. Алаш әдебиеті: М.Жұмабаев шығармаларындағы көне түркілік ұстанымдар. М.Жұмабаев поэзиясындағы түркілік элементтерді талдау. Мағжан поэзиясының асқақтығын саралау.

12-тақырып. XX ғасырдың 40-80 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістердегі түркішілдік мәселелер. Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев, Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы түркілік сарын көріністерін сипаттау.

13-тақырып. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері (1990-2015 ж.ж.). Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістерді талдау. Түркішілдік сарын элементтерін туралы ғалымдардың пікірлерін сараптау.

14-тақырып. Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы түркілік сарындар. Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшелігіне, жанрлық сипатына тоқталу. Поэзиясындағы түркілік сарын элементтерін сипаттау.

15-тақырып. Т.Медетбеков шығармашылығындағы жаңа ізденіс үлгілері. Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшелігіне, жанрлық сипатына тоқталу. Поэзиясындағы түркілік сарын элементтерін сипаттау.

Дәріс сабактарын ұйымдастыру әдістемесі.

Дәріс – теориялық білімді жеткізудің формасы. Қазіргі кезде сабак үдерісінде интербелсенді дәріс түрлері жиі қолданылада. А.Әлімов интербелсенді дәрістің өзіндік ерекшелігі жайлы былай деп сөз қозғайды: «Интербелсенді лекцияның мәтіні ауызша оқылмай, жазбаша үlestірмелі материал түрінде таратылып беріледі. Оқытушы лекцияны ауызша турде студенттер тарапынан туындаған сұрақтарға жауап бергенде, лекция тақырыбын толықтырғанда ғана келтіруі мүмкін. Сол арқылы уақытта үнемделіп, студенттер де оқу материалын өздік тұрғыдан игеру әрекеттеріне белсене араласады» [98, 78 б.]. Сол себепті интербелсенді дәрістер өзінің құрылымы, баяндалатын оқу материалының дәлдігі және сабактың он бойында тындаушыларының ойлау қабілетін белсенді етуімен ерекшеленеді.

Интербелсенді дәрісте оқытушы студенттерге тек теориялық білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларға теориялық мәселелерге қатысты ойын ашық айтуда жағдай жасайды. Өйткені дәріс сабағында теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана студенттердің алған білімі мен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білімнің берері де мол әрі ғылыми тұрғыдан маңызы да зор деген ойлаймыз.

Интербелсенді дәрісте көп жағдайда З жақты қарым-қатынас орнайды. Олар: ақпараттық (ақпараттың берілу және сақталуы), интерактивті (біріккен іс-әрекетте өзара әсердің ұйымдастырылуы), перцентивті оқыту (адамның басқа адамды қабылдауы және түсінуі). «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнінен дәрістерді жүргізу барысында біз көбіне осы үш жақты қарым-қатынасты негізге алдық. Ең алдымен, дәрістің басында студенттерге оның тақырыбы, мақсаты, жоспары баяндалды. Дәрісханада ынтымақтастық атмосферасын орнату үшін «Екі жүлдyz, бір тілек», «Қарама-қарсы саптар», «Шеңбер ішіндегі кездесу» секілді тәсілдер мен стратегиялар пайдаланылды. Студенттердің қызығушылығын ояту үшін бейнелі көрнекіліктер, үlestірмелі материалдар қолданылды немесе «Ой тұрткі», «Ой қозғау» секілді әдістәсілдердің көмегімен студенттердің тақырыпқа қатысты аялық білімі анықталды. Кей дәрістерде студенттерге алдын-ала өтілетін дәріс жайлы ақпарат жинау жұмыстары тапсырылды. Мұндай тапсырмалар, әсіресе, түрінде өтетін дәрістерге қатысты берілді. Студенттердің дәріс тақырыбы және жоспарымен алдын-ала танысуы келесі сабакта оның мазмұнын баяндауда оқытушының ойын жақсы ұғынуға көмектесті. Студент дәріс барысында аталған мәселеге қатысты өз пікірін білдіріп, сабактың нәтижелі өтілуіне көп көмегін тигізді.

Оқытушы дәріске дайындалу барысында оның мазмұнына, амал-тәсілдеріне және құрылымына баса назар аударады. Негізінен лектор дәрістің мазмұнын пән бойынша жасалған оқу бағдарламасы, оқулық және оқу құралдарына байланысты анықтайды. Теориялық жағынан жақсы қаруланған лектор оқу бағдарламасында көрсетілген барлық мәселелердің ішінен студенттерді қызықтыратын, ойын ашық айтудына тұрткі болатын түйінді

мәселелерді ажыратып, соңғы ғылыми зерттеулер мен соны жаңалықтарға сүйене отырып баяндайды. Тақырып бойынша материалдың белгілі бір бөлігін студенттердің өз бетімен ізденуіне, басқа әдебиеттерден өздігінен игеруіне тапсырмалар береді. Себебі, дәрістің мазмұны, баяндалу формасы, оқытушының шеберлігі – оның тиімділігі мен нәтижелігін арттырудың басты кепілі. Өзіміздің зерттеу жұмысыныңда бір дәріс сабағы бойынша дайындалған жоспар үлгісін ұсынып отырмыз.

Сабактың тақырыбы: ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар.

Сабактың мақсаты: Студенттерге ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар, олардың ерекшелігі жайында мағлұмат беру.

Сабактың міндеттері:

- білімділік: Теориялық қатысты студенттердің білімін жүйелеу.
- дамытушылық: Студенттердің шығармашылық қабілеттің дамытып, ой-өрісін кеңейту, іскерліктерін арттыру. Өз беттерімен жұмыс жасауға дағдыландыру, оларды іздену, ғылыми-зерттеу жұмысына баулу, ой қорыту арқылы танымдық қабілеттің арттыру.
- тәрбиелілік:
- білімге деген құштарлыққа тәрбиелеу;
- рухани құндылықтарды қастерлеуге тәрбиелеу.

Қолданылатын стратегиялар мен әдіс-тәсілдер: «сұрақ-жауап-талдау, «Қос жазба күнделігі» тәсілі, «INZERT» стратегиясы.

Сабактың көрнекіліктері: интерактивті тақта, дәрісхана материалдары, портфолио, БАҚ материалдары, маркер, А4 параграфы.

Сабактың барысы:

I кезең. Ұйымдастыру кезеңінде студенттердің қатысымы тексеріледі. Интерактивті тақтадан сабактың тақырыбы, мақсаты жайлы дайындалған слайд көрсетіледі, түпкі нәтиженің қандай болу керектігі хабарланады. Дәрістің алдында студенттерге «INZERT» стратегиясы бойынша дайындалған кесте таратылып береді. Студенттер тақырып бойынша білеттің ақпараттарын кестеге толтырады.

II кезең. Оқытуши аталған тақырып туралы мағлұмат береді. Яғни қызығушылықты туғызу мақсатында тың ақпараттар блогі беріледі. Студенттер дәріс барысында оқытушының айтқан мағлұматтарын мұқият тыңдалады, «Қос жазба күнделігін» толтырады.

8-Кесте. «Қос жазба күнделігінің» үлгісі:

Үзінді	Түсіндірме
ХХ ғ. басындағы әдебиет – өз уақытына сай өте жедел дамыған, жаңғыру үрдісі кен, мазмұны барынша бай әдебиет.	ХХ ғ. басындағы тарих сахнасына Алашорда үкіметі мен Алаш қайраткерлері шықты. Кез келген

Осы уақытта қазақ әдебиеті жанрлық, түрлік тұрғыдан, мазмұн мен халықтық мұрат жағынан жедел өсіп өркенеді. Әдебиеттің поэтикасы байыды, тәжірибесі молықты. Қоғам мен әдебиет арасындағы байланыс барынша айқындық сипат алды.

XX ғ. басындағы қазақ әдебиеті – ел тарихындағы, қоғамдық өмірдегі, жалпы ұлт руханиятындағы өзіндік ерекшелігі басым кезең. Өйткені, дәл осы уақыт аралығындағы қазақ қоғамы әр түрлі шиеленісті қоғамдық-саяси оқиғаларға толы болды да, мәдени-рухани дүниеде күрделі де шешуші құбылыстарды тудырды. Бар саналы ғұмырын ұлттың тағдыры мен келешегіне арнаған Алаш зиялышарының әдеби мұрасы қазақтың азаттық идеясын, бүкіл түркі әлемінің бірігу мақсатын таныттын ұлы мақсат, даңғыл жол болды.

тарихи дәуірдің ішкі-сыртқы құбылыстары мен өмірлік шындығын белгілі бір тұлғалар анықтап береді. Осы тұрғыдан алғанда, Алаш зиялышары аталған кезеңде қазақ әдебиетіне ғана емес, бүкіл қазақ ғылымына серпіліс әкелді. Жаңа әдеби бағыттар мен ағымдарды қалыптастыруды, әдебиеттің жанрлық сипаты байыды...

III кезең. «Ой толғау» кезеңі. Әр студент өздерінің толтырған «Қос жазба құнделігіндегі» жазбаларын талдаپ, ойларын ортаға салады. Қалған студенттер жазбаға қатысты ойларын білдіреді.

IY кезең. Қорытынды. Сабакты қорытындылау үшін дәрістің соңында «INZERT» стратегиясы бойынша дайындалған кесте қайта таратылып береді. Студенттер дәрістен кейінгі алған әсерлерін, мағлұматтарын кестеге толтырады.

Ү. Үй тапсырмасы. Өтілген тақырыпқа қатысты көркем әдебиеттен мысалдар келтіріп, сабак тақырыбына қатысты тест құрастыру.

Студенттерге дәріс барысында тақырыпқа қатысты тың ақпараттар беру ете ұнайды. Әсіресе, интербелсенді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы өтілген дәрістер он нәтижесін береді.

Семинар сабакын ұйымдастыру әдістемесі.

Семинар сабактары – көбінесе оқытушы мен студент арасында өткізілетін, дәрісте оқылған тақырыпқа қатысты өзекті мәселелерді талқылауға, білім алушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін шындауға арналған сабак формасы. Бұл сабак формасында оқытушы өзінің дәрісте берген теориялық білімін студенттермен пікір алмасу, сұхбаттасу арқылы жүзеге асырады. Студенттер тақырып бойынша өз көзқарастарын дәлелдеуге және де оқытушыға өзінің оқу материалын қаншалықты дәрежеде менгергенін көрсетуге тырысады. Соған сәйкес студенттің білім деңгейі анықталып, бағаланады. Жақсы нәтижеге жету үшін студенттер семинар сабағына әзірлену кезінде тақырып бойынша арнайы тезистер мен баяндамалар жазып, қосымша әдебиеттерді пайдаланады. Ұсынылған тақырыптарға қатысты конспект жасайды. Қазіргі кезде әдебиетші

ғалымдар әдебиеттен семинар сабағына әзірлену формалары ретінде келесі жазба жұмыс түрлерін ұсынады: қарапайым және ашық жоспар, көшірмелер, тезистер, аннотациялар, реферат, конспектілер, эссе.

Жазбаның кез келген түрінде де студент ең алдымен, пайдаланылатын оқу құралы не оқулық жайлы толық мәлімет (кітаптың аты, авторы туралы мәлімет, көлемі, шығарылу орны мен жылы) береді.

Қарапайым жоспар берілген деректерде баяндалған нақты және жүйелі сұрақтар тізімінен тұрса, ал ашық жоспарда білім алушы әрбір талданатын сұраққа нақтыланған қысқаша мазмұнын береді. Көшірме – бұл мәтіннен алынатын нақты мәлімет. Сондықтан мұндай жазба жұмысын жазу барысында беттерге сілтеме жасап отырады.

Тезис – оқылған материалдың қысқартылып, түйінделген түрі. Ал белгілер – өзінің оқығанынан шығатын ой қорытындысы.

Студенттер семинар сабағына әзірлену барысында әдетте конспектілерді көп қолданады. Конспект – сабактың тақырыбы жайлы студенттің өз сөзімен баяндалатын, қорытындыланған мәтіннің маңызды бөлігі. Конспекттіге аталған жазба жұмыстарының барлығы кіреді. Сол себепті студенттер көбіне конспектінің құрастыруды көп қиналады. Алайда, студенттің өз бетімен конспектілеген материалы жадыда тез сақталады, қажет уақытта бірден еске түседі.

Студенттер семинар сабағына әзірленуде дайындаитын жазба жұмыстардың бірі – реферат. Ол бірнеше бөліктерден тұрады. Оның жалпыланған құрылымы көбіне мынадай түрде беріледі:

- I. Кіріспе
- II. Негізгі бөлім.
- III. Қорытынды.
- IV. Әдебиеттер тізімі.

Кіріспеде зерттеудің міндеттері және әдістері, берілген тақырып бойынша қысқаша әдебиеттерді талдау беріледі. Негізгі бөлімде әдебиет талдау және берілген жұмыстар негізінде қойылған мақсаты ашылады. Қорытынды бөлімінде жұмыс қорытындысында қысқаша негізделген жиын келтіріледі. Рефераттың көлемін оқытушы анықтайды. Семинар сабактарда мұндай жұмыс түрлерін қолдану жақсы. Алайда, қазіргі кезде интербелсенді әдістеменің дамып, қалыптасуына байланысты семинар сабактарын белсенді түрде өткізу өте тиімді. Себебі, белсенді әрекет барысында студент тақырып бойынша барынша мол мәлімет алады.

Жоғары мектепте интербелсенді семинар сабағын өтуде оқыту әдістерінің интерактивті түрлерін тиімді пайдалануға болады. Қазіргі таңда семинар сабактарында тиімді әрі жиі қолданылатын интербелсенді әдіс-тәсілдерге мыналар жатады. Интерактивті оқыту әдістерінің түрлері: топтық жұмыс, пікірталас, «Сократтық ойындар», жобалау әдісі; пресс-конференция, аукцион сабактар, т.б. Интербелсенді семинарда интерактивті оқыту әдістерін қолданудың негізгі мақсаты – студенттердің тақырып бойынша өз пікірін білдіруге, өзіндік ой қорытындыларын жасауға, тұжырымдауға, өзекті

мәселелерді талдауға, өзіндік пікір айтуға, іздене білу қабілеттерін шындауға негізделеді.

Студенттерге оқу курсын жүргізуде біз негізінен семинар сабағын мынадай форматта жүргіздік:

1. Қазақ поэзиясының әр кезеңінде түркілік сарынға қатысты жазылған ақын-жыраулардың шығармашылығы бойынша шыққан *субелі зерттеулер мен гылыми еңбектерге, мақалаларға талдау жүргізу*. Студенттер оқытушы ұсынған материалдарды ізdep тауып, талдап, оның нәтижесінде белгілі бір шығармашылық жұмыс (концептуалдық кесте, аннотация, матрица, кластер, т.б.) дайындағы. Олар жазылған еңбектің қазіргі кездегі оқыту мен тәрбиелеудің өзекті мәселелерін шешуге тигізетін пайдасын, ғылымның дамуына қосатын үлесі, пәннің теориясы мен практикасына тигізетін септігін сараптады. Сонымен қатар өзінің пікірінше, ғылыми жұмыстың жаңалығы мен аталған жұмыста кездесетін кемшіліктерді де атап өтті. Мұндай жұмыстар студенттің тәжірибе жүзінде теориялық білімді менгеруіне көп көмегін тиігізді. Ең бастысы студент өзіндік ізденісі арқылы ғылыми еңбекке толық баға бере білуді үйренді.

2. Семинар сабағанда студенттер қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынға қатысты жазылған ақындардың шығармалары бойынша *тұсауқесер* жасап, аталған мәселе жөнінде *ғылыми жоба* дайындағы. Олар тақырыпқа қатысты өзінің жинаған оқу материалдарының негізінде слайд жасап, тақырыпқа қатысты үлкен жобаның тұсауын кесті. Жобаның мақсаты – зерттеу нысаны жайлы толық ақпарат беру, ғылыми әдебиеттерге шолу жасау, өз пікірін де білдіру.

3. «*Дөңгелек үстел*» форматындағы семинар сабағы – соңғы кезде кеңінен тараған сабак формаларының бірі. Мұндай сабак түрін келелі мәселелерді талдауда тиімді қолдануға болады. Мұнда белгілі бір топ құрамындағы қатысушылар өзекті мәселеге арналған тақырып төнірегінде алдын-ала әзірленген мәтін бойынша өз пікірлерін білдіреді, осы мәселе төнірегінде пікірталас ұйымдастырады, өз көзқарастарын дәлелдейді. Біз бұл семинар түрін көне түркі заманындағы түркілік сарындарды өту барысында пайдаландық.

4. *Баспасөз-конференциясы сабағы*. Аталған сабак формасын «*Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістер*» деген семинар сабағын өтуде негізге алдық. Алдымен топты екіге бөлдік. 1-топтағы студенттер бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, яғни тілші рөлін атқарды. Екінші топтағы студенттерін белгілі әдебиеттанушы-ғалымдарды сомдады. *Баспасөз-конференцияны* жүргізуші-модератор, жалпы сабак үдерісін реттеуші-нұсқаушы рөлін оқытушы атқарды. Тілшілер қауымы тақырыпқа қатысты сауалдар дайындағы, ал әдебиетші-ғалымдар сол сауалдарға нақты жауап берді. Қатысушыларға қойылатын талап мынадай болды: белсенділік, нақты сұрақтар қою (тілшілер қауымы), өз пікірін мәдениетті түрде дәлелдеу және пікірін нақты дәлелдермен дәйектеп отыру (әдебиетші-ғалымдар).

Нәтижесінде студенттер сабакты дәстүрлі семинар үлгісінен гөрі, осындағы форматта сабак өткізу тиімді екендігін айтты. Мұндай сабак барысында барлық

студенттер қамтылады. Эр студент өзінің көкейінде жүрген сауалға жауап ала алады және де өз ойын еркін айта алады әрі сабак қызықты, нәтижелі өтеді. Жұмысымызда семинар сабағының бір үлгісін ұсынып отырмыз.

Сабақтың тақырыбы: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері

Сабақтың мақсаты: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу тарихына шолу жасау, ғылыми еңбектерді талдау.

Сабақтың міндеттері:

- білімділік: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері бойынша студенттердің білімін жүйелеу.

- дамытушылық: Студенттерді өз беттерімен жұмыс жасауға дағдыландыру.

-тәрбиелілік: пәнге деген қызығушылығын арттыру.

Қолданылатын стратегиялар мен әдіс-тәсілдер: сұрақ-жауап, диагностика, топты бағалау кестесі, «Дербес пікір жазу» тәсілі.

Сабақтың көрнекіліктері: дәрісхана материалдары, кітап көрмесі, БАҚ материалдары, ғылыми мәтіндер.

Сабақтың барысы:

I кезең. Ұйымдастыру кезеңінде студенттердің қатысымы тексеріледі. Сабақтың тақырыбы, мақсаты хабарланады.

II кезең. Диагностика кезеңінде ой шақыру мақсатымен студенттердің аталған кезеңге қатысты алған теориялық білімдеріне шолу жасалады, сондай-ақ қызығушылықты туғызу мақсатында тың ақпараттар блогі беріледі. Ол үшін студенттерді топқа бөліп, ғылыми мәтіндер таратылады.

III кезең. «Ой толғау» кезеңі. Эр топ өздеріне берілген ғылыми мәтінді талдап, пікірталас ұйымдастырады.

IV кезең. Қорытынды. «Дербес пікір жазу» тәсілі арқылы сабак қорытындыланады.

«Дербес пікір» жазу тәсілі

1. Өзіндік пікір (ой, идея) – бір сөйлем
2. Дәлел – екі сөйлем
3. Өз пікірін айғақтайтын тәсіл – екі сөйлем
4. Өз пікіріне қарсы дәлел – бір сөйлем
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – бір сөйлем
6. Қорытынды – екі сөйлем

Y кезең. Бағалау. Оқытушы студенттерді бағалау үшін топты бағалау кестесін таратады. Формативті бағалау негізінде студенттер өзара топтардың жұмысын бағалайды.

9-Кесте. Топ жұмысын бағалау кестесінің үлгісі:

Критерийлер Топ	Идеяларды ұсыну	Жолдастарын топ жұмысына жұмылдыруду	Идеялардың дербестігі	Сұрақ қою	Сұрақтарға жауап беру	Белсенді түрде тыңдау	Жалпы балл
--------------------	-----------------	--------------------------------------	-----------------------	-----------	-----------------------	-----------------------	------------

мүшеслері							
I-топ							
II-топ							
III-топ							

ҮІ кезең. Рефлексия. Оқытушы кері байланыс жасайды. Ол үшін студенттерге интервью алу парагы таратылады.

10-Кесте. Студенттен интервью алу парагы.

Студенттің аты-жөні _____	
Талқыланатын сабак тақырыбы немесе мәселе _____	
Сұрақтар	Студенттің жауаптары
Сабак Сізге ұнады ма? Өз пікірінді дәлелденіз.	
Сабактың ең ұтымды жерлері қандай болды?	
Сабак тақырыбының (мәселенің) Сіз үшін қандай маңызы бар?	
Бұғінгі үйренгеніңіз Сіз үшін болашакта қажет болады деп ойлайсыз ба? Неліктен?	
Осы тақырып (мәселе) бойынша тағы не білгініз келеді?	
Осы тақырып (мәселе) бойынша тағы қандай ақпарат көздерін қарастырасыз?	
Бұл мәселені шешуде Сіздің үлесіңіз қандай болды деп ойлайсыз?	
Топ жұмысы қандай деңгейде өтті деп ойлайсыз?	
Бұғінгі сабактан түйген ең маңызды ойыңыз қандай болды?	

Сабак оқу ісін ұйымдастырудың негізгі түрі болып есептеледі. Оның өзіне тән сипаты шебер ұстаздың шәкіртінің танымдық, білімдік қабілетін қалыптастыруға тікелей ықпал етуімен анықталады. Мұндай тығыз байланыстан болашақ тіл мен әдебиет маманы бағыт- бағдар алады.

Таңдау курсын менгерген соң студенттердің бойында мынадай **құзіреттіліктер** қалыптастасыны айқындалды:

1. – Жалпы құзіреттіліктер

А 2 Құралдық құзіреттілік:

Жазбаша немесе ауызша түріндегі мағлұматты маңыздылығы бойынша дәрежесін саралау арқылы ана тілінде мәтінмен жұмыс істеу қабілеті. Мәдениаралық қарым-қатынас пен кәсіби қызметте шетел тілін қолдану мақсатымен оны үйрену: ауызша немесе жазбаша қарым-қатынас, оқу-ғылыми әдебиеттерді ана тіліне аудару, белгілі бір ұлт және мәдениет өкілімен бірлесе жұмыс жасау. Әртүрлі дереккөздеріндегі ақпаратты синтездеу және талдау әдістерін оқу үрдісінде, сонымен қатар, жоба жұмысында қолдану. Күрделі мәселелерді шешу барысында дұрыс шешім қабылдай білу: туындаған мәселені жеке немесе ұжыммен үйлесімді шешу жолдары арқылы.

D Пәндей құзіреттілік:

6.1.1

- көркем шығармалардың мазмұны мен құрылышын талдай алу, көркем заңдылықтарды ажырата алу;
- әдебиет тарихының классификациясын білу;
- әдеби туындыларды (жыр, толғаулар) түрлеріне (айтылуы, мағынасы), тілдерді шығу тарихына қарай талдай алу қабілеті;

6.1.2

- автор шығармаларындағы сөздің мағыналық, семиотикалық, эмотивті реңкін ажырата алу, көркемдік тәсілдерді айқындай алу;
- әлемдік ақпарат пен әдеби теориялық ақпаратты интеграциялық негізде саралай алу, типтік, образдық, тұлғалық қасиеттер мен іс-әрекеттерді өз көзқарасы тұрғысынан сипаттай алу;

- коммуникативтік және әлеуметтік орта жағдайын пайымдау, оқу үдерісін игеру мен басшылық ету жолдарын түсіну;

6.1.3

- интербелсенді әдіс-тәсілдерді педагогикалық тәжірибеде көрсете алу;
- ой-пайымдарын жазба жұмыстарында: рецензия, эссе, баяндама, сценарий, кейс, жоба жұмыстарында қолдана алу;

6.1.4

- Оқу материалының ерекшеліктері мен көркемдік компоненттерін айқындайтын жұмыстар: кластер, методологиялық карта, социограмма, ми картасы, бестаған (синквейн), салыстырмалы кесте жасай алу;

- әдеби-теориялық материалдарды сараптай алу;

6.1.5

- топта жүргізілген ұжымдық жұмыстарды ұйымдастыру, оның нәтижелерін саралау;

- қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларындағы түркілік сарынның идеялық тұтастықтығына қатысты ойларын мысалдар арқылы дәйектей алу, салыстыра, салғастыра алу;

6.1.6

- білім алушыны және өзінің оқу-танымдық әрекетін рефлексиялық, субъективті түрде бағалай алу;

- қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын сипаттай отырып, өзіндік ой-пікірін қорғау;

6.2.6

- өзінің және білім алушылардың әрекетін бақылай алу, оку үдерісін танымдық, әдістемелік мақсатқа бағыттай алу;

- алған білімді қайта тексеру, деңгейін анықтау, салыстыру және бағалау қабілеті.

6.3.6

- білімгерлердің, топтың жұмыс әрекетін бақылай алу;

Элективті курстың бағдарламасы білім беру стандарты, мамандықтың оку жоспары мен бағдарламасына сай дайындалды. Элективті курс бойынша өтілетін сабактарда оқытудың белсенді технологиялары мен әдістерін қолдану анағұрлым тиімді болатындығы анықталды.

Жоғарыда аталған тақырыптар бойынша қолданылған ақпараттық-танымдық, ғылыми-деректеме материалдардың негізінде филология факультетінің «5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығына арналған «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» оку құралы шығарылды (2015). Болашақта ғылыми-зерттеу жұмысының негізінде жоғары мектепке арналған көлемді оқулық пен электронды оку құралын шығару жоспарланып отыр.

3.2 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытуудың инновациялық технологиялары

Әдістеме ғылымында «педагогикалық технология» бағыты XX ғасырдың 60-шы жылдары АҚШ пен Ұлыбританияда қалыптасып, қазіргі уақытта барлық әлемге кеңінен таралып, білім беру саласында қарқынды дамып, қалыптасуда. Соңғы кездерде білім берудің жаңа даму бағытын қамтитын оқытуудың алпыстан астам жаңа технологиялары тәжірибеге енгізіліп, кеңінен қолданыла бастады. Осы аталғандармен қатар көрнекті педагог ғалымдар В.П. Беспалько, М.В. Кларин, Н.Р. Талызиналардың бағдарламалы оқытуы; Л.В. Занков, Л.С. Выготскийдің дамыта оқытуы; С.Н. Лысенкованың оза оқытуы; Ш.А. Амонашвили, Е.Б. Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы; П.И. Третьяков, Ж.А. Қараевтың модульдік оқытуы, Н.Оразақынованың сатылай кешенді талдай оқытуы секілді т.б.

«Технология» ұғымы жалпы үлкен екі бағытқа жіктеледі. Бірі – өндірістік технология, екіншісі – әлеуметтік технология.

Әлеуметтік технология – өндірістік технологиядан әлдеқайда ауқымды, жүзеге асыру жағынан күрделі, қалыптасу, даму жағынан ұзақ мерзімді қажет ететін үрдіс. Соңдықтан әлеуметтік технология өндірістік технологияға берілген анықтама мазмұнын толық ашып бере алмайды. Сонымен бірге «педагогикалық технологияның» термині, анықтамасы әлі де бір ізге нақтылай түссе алмай отыр. Айталақ бүгінде педагогикалық технологияда «жаңа технология», «озық технология», «оқыту технологиясы», «ақпараттық

технология», т.б. терминдер қолданылады. Ал бұлардың бір-бірінен айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі жайлы ғалымдар арасында қызу пікірталас бар.

Білім мазмұнын жаңарту қажеттігіне сай ең озық технологияларды жүйелі түрде қолдану – өркениетті елдер қатарына енудің бірден-бір жолы болмақ. Ресейлік және қазақстандық ғалымдар ғылым мен тәжірибелі ұшастыра зерттең, жаңа педагогикалық технология үлгілерін тиімді қолданудың жолдарын барынша нақты түрде көрсетті. Әсіресе, жоғары мектепте оқытуудың әр түрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, оларды сабак үрдісінде қолданудың ерекшеліктерін В.Беспалько, В.К. Дьяченко, В.В. Гузеев, М.В. Кларин, Д.Хогрид, В.М. Монахов, Г.К. Селевко, М.А. Чошанов, Г.Нұргалиева, С.М. Құсайынов, Ж.Қараев, Н.Нұрахметов, М.Жанпейісов, Г.Д. Әуелбекова, Қ.Бітібаева, Б.Сманов, т.б., ғалымдардың еңбектері әр қырынан нақтылайды. Орыс әдіскер-ғалымдары А.М. Берг, В.П. Беспалько, М.В. Кларин, Н.Р. Талызиналардың бағдарламалы оқытуы, Л.В. Занков, А.С. Выготскийдің дамыта оқытуы, В.Р. Шаталовтың тірек сигналдары, Р.Штейнердің еркін таңдау идеясы, С.Н. Лысенкованың оза оқытуы, Ш.А. Амоношвили, Е.Б. Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы, В.М. Монаховтың модульдік оқытуы, В.Дьяченко, К.Я. Вазиналардың ұжымдық оқытуы, М.И. Махмудов, М.Н. Скаткиндердің проблемалық оқыту технологиялары тәжірибеде кеңінен қолданылуда. Сонымен қатар, бүгінгі таңда ұстаздар қауымының жас ұрпақты біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландырып қана қоймай, олардың танымдық, шығармашылық, ізденімпаздық қабілетін дамыту барысында қазақ әдіскерлері Т.Ақшолақов, Қ.Тасболатовтың «Проблемалық оқытуы», М.М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», Ж.Қараевтың «Білім беру жүйесін ақпараттандыру технологиясы», «СОРОС-Қазақстан қайырымдылық қорының «Оқу және жазу арқылы сынни ойлауды дамыту технологиясы», Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісін қалыптастыру, тұлғасын дамыту бағытында тағы басқа озық оқыту технологиялары қарқынданап қалыптасада.

Егеменді еліміздің дамушы елу мемлекет қатарында болудың негізгі бір талабы – жоғары мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін жаңа технология элементтерін сабакта қолдануды талаң етіп отыр. Қазіргі жаһандану заманында жаңа технологияның басты мүддесі – білім алушыны жай білімнен шығармашылыққа деңгейге дейін көтеру. Сол себепті қазіргі заманда жаңа технологиямен қаруланған ұстаздардың жеке тұлғаны қалыптастыруда көп ұтары сөзсіз.

Жалпы ғалымдар технологияға *шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модельмен оқыту сияқты түрлі анықтамалар берген*. Солардың ішінде кең тарағаны – В.П. Беспальконың тұжырымдары. Оның тұжырымдары бойынша технология төмендегідей шарттарды іске асыруы тиіс:

1. Оқытуда дайындықсыз әрекеттерді болдырмау;
2. Оқушының оқу-танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұны оқу-тәрбие үрдісінің жобасына негізделуі қажет [99, 198 б.].

Соңғы жылдары технология мәселесімен жан-жақты айналысып, зерттеу жүргізіл жүрген ресейлік ғалымдардың бірі – М.М.Левин. Ол педагогикалық технологияның негізгі қызметі – оқу үрдісінің білім беру мақсатын іске асыру және жеке тұлғаны дамыту екендігіне тоқталады. Ал Б.Т.Лихачев «оқыту технологиясы сапалы еңбек нәтижесіне жетудің практикалық іс-әрекеті», - десе [100], М.Чошанов «технологияны дидактикалық жүйенің проссуалдық құрамдық бөлігі», - деп есептейді [101].

Ж.А.Қараевтың пікірінше: «Технология дегеніміз – әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық үрдістер кешенінің тәжірибиеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамдық бөлігі болып табылады» [102].

Е.Жұматаева: «Әдебиеттің құр технология құрылымына вербальді әдіспен бағдарлап өткізуге болмайды. Ол үшін әдеби нысаналардың құндылық деңгейін, парадигмасын шығарып алу көзделеді. Бір сөзben айтсақ, әдебиеттің қисының, әдебиеттің тарихын, әдебиеттің сынын бірлікті алып, дидактикалық пәлсапасының тағылымын сұрыптау қарастырылады. Осы мұратты айқындау мақсатында әдебиеттің оқытудың дидактикалық пәлсапасы жай әдістерге бағынбайтыны аңғарылады. Олай болса, мұның теориясы – педагогикалық технология мен бүгінгі модернизацияны өмірге әкелуге басты қозгаушы күш. Аталған тағылым мен қисынның моделі тек әлемге әйгілі педагогтардың еңбектерінде ғана емес, ол ұғым-пайымдарды, дидактиканың пәлсапасы негізіне бағындыра отырып, өз шығармашылығымен бүкіл әлемге мәшіүр болған, ата мұра – асыл мұра бабаларымыздың еңбектеріне технология қағидасымен аналитикалық тәсілмен талдау жасалып, әдістемелер мен педагогикалық технологиялар нысаналардың дидактикалық пәлсапасының тұл екеніне оның ешбір мәнінің жоқтығына көзімізді жеткізеді. Былайша айтқанда, субъектінің құр технологиялар мен әдіс-құрамдардың әдістерін pragmatikaлық (менгерген теориялық білімін іс-тәжірибесінде қолдану) мақсатта қолданғанымен, нәтижеге жете алмайды. Менгертуге тиісті пәнін, ілімін оқытушы субъект жан-жақты теориялық түрғыда өзі менгерген сәтте және оның дидактикалық пәлсапасы бар ма? – деген сұрақ қою мұддесінде қарастырылғанда ғана сенімді нәтиже болады», – деп көрсетеді [103, 37 б.].

Қазіргі кезде жаңа инновациялық оқыту технологиясы мұғалімнің кәсіптік қызметінің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын менгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибелі жұмылдыру қажет. Бұл – өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі бір дәрежеде іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс.

Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мулде жаңа міндеттер қойып отыр. Педагог-ғалымдар қазіргі кезде қолданылып жүрген білім беру технологиясы терминін әр қырынан ашып көрсетуде. Осыған орай білім беру технологиялары мына негізде ұсынылады:

- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту технологиясы;
- ірі блогты шоғырландыра оқыту технологиясы;

- перспективалық-озық оқыту технологиясы;
- ойындық оқыту технологиясы;
- оқу материалдарының сыйбалық және белгілік модельдерінің негізінде жеделдетіп, оқыту технологиясы;
- жекелеген оқытудағы технологиясы;
- сынып ішіндегі саралап оқыту технологиясы.

Әдебиетті оқытуда түрлі технологиялар мен интербелсенді әдістеме түрлерін пайдалануға болады. Оның ішінде ең маңыздылары мыналар:

2-Сызба. Әдебиет пәнін оқытуда пайдалынылатын жаңа интербелсенді стратегиялар:

Аталған технологиялардың қай-қайсысын да әдебиет сабактарында тиімді пайдалануға болды. Бұл технологиялар, ең алдымен, сабактың сапасын арттырады, екіншіден, нәтижеге қол жеткізеді, ушіншіден, студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырады, төртіншіден, білім алушының шығармашылық қабілетін шындаиды. Бұл пікірді кесте түрінде былай көрсетуге болады.

3-Сызба. Әдебиетті оқытуда пайдалынылатын технологияның сипаттамасы:

Осыған орай қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытудың әдістемелік жүйесі төмендегідей жұмыстардан тұрады деп көрсетуге болады:

11-кесте. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытудың әдістемелік жүйесі

Негізінен жеке пәндердің ғылыми әдістемелік жүйесін жетілдіруде деңгейлеп оқыту технологиясының орны ерекше. Әдіскер ғалым, профессор Т.Жұмажанова ол туралы былай дейді: «Денгейлік оқыту бойынша әр деңгейдің әдістемелік мақсаты, міндегі көрінеді, оку материалына қатысты тапсырмалар бір деңгейден екіншіге қарай құрделене түседі» [104, 98 б.].

Денгейлеп саралап оқыту технологиясының дидактикалық, педагогикалық, психологиялық негіздемесін С.Рубинштейн, Л.С.Выготскийдің, В.В.Давыдов, Л.В.Занков, Ю.К.Бабанский, Б.П.Беспалько, В.М.Монахов т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде жүйелеген. Ал әдіскер-ғалым Ж.А.Қараевтың «денгейлеп саралап оқыту технологиясының» негізгі идеясы оқытуды ізгілендіру мен демократияландыруға құрылған, яғни мұнда білім алушы өздігінен дұрыс шешім қабылдап, өзін-өзі тәрбиелеуші тұлға ретінде қалыптастыра алады. Сол себепті қазіргі кезде Ж.Қараевтың деңгейлік оқыту жүйесі туралы іліміне сүйеніп, әр пән бойынша деңгейлік тапсырмалар дайындауға болады.

Денгейлік саралау технологиясы білім алушы мен ұстаздың белсенді шығармашылық қызметін дамытумен қатар, білім алушыларға өз білімін жаңа әдіс-тәсілдермен бағалауға мүмкіндік береді. Мәселен, әр деңгейдің өз бағалауы бар. Олардың барлығы білім алушының көз алдында тұрады. Мұның өзі білім берудегі негізгі тетіктер болып табылады. Оның маңыздылығы мынада:

1. Топ студенттері түгелдей жұмыс істейді;
2. Топта бос отырған студент болмайды;
3. Әр студент өз деңгейін біледі, оны жетілдіруге талпынады;
4. Қындықтарды жеңе білуге төсөледі;
5. Ізденушілік қабілеті қалыптасады;
6. Пәнді оқып-үйренуге қызығушылығы артады.

Нәтижесінде:

1. Алдына нақты мақсат қоя біletін жеке тұлғаны тәрбиелеу;
2. Әр студент өзінің білім деңгейін дамытады;
3. Шығармашылық қабілеті шындалған тұлға қалыптасады;
4. Студенттердің окуға деген ынтасы артады.

Денгейлеп оқыту идеясының авторы Н.П.Гузик сыныптағы білім алушыларды А, В, С – үш деңгейге бөлуді ұсынады. Ал Ж.Қараев студенттің біліміне қарай тапсырмаларды төртке бөлуді ұсынады. Мәселен, *I деңгей тапсырмалары* (үйренушілік-репродуктивтік деңгей) мемлекеттік стандарттық деңгей, бұны орындауға барлық білім алушылар міндettі. Яғни, алдыңғы сабактағы тақырыпта менгерген білімнің өнін өзгертуей қайталап, пысықтауына мүмкіндік беріледі. *II деңгейдегі тапсырмалар* (алгоритмдік деңгей) өтіп кеткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар. Яғни, берілетін тапсырмалар бұрынғыларға ұқсас, бірақ оларды орындау үшін алғашқы алған білімді түрлендіріп пайдалануы қажет. *III деңгейдегі тапсырмалар* (эвристикалық деңгей) – танымдық, ізденімдік тапсырмалар. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында студенттер жаңа тақырып бойынша менгерген ақпараттардан өзіндік қорытынды шығарады, ой-

пікірлерін айтады. *IY деңгейдегі тапсырмалар (шығармашилық деңгей)* – шығармашилық деңгейдегі тапсырмалар. Студенттердің білім, білік-дағдыларының көмегімен, яғни қалыптастырған ұғым-түсініктерінің нәтижесінде жаңаша, тың ой айтып, ерекше жұмыс жасауы.

4-Сызба. Деңгейлеп оқыту технологиясының кезеңдері:

Кезеңдер	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті
Анықтау кезеңі	Студенттердің білім деңгейін анықтау	Оқытушымен бірлесе отырып оқу деңгейін таңдау
Студенттерді топқа бөлу	Әр деңгей үшін оқу мазмұны мен қойылатын нақты талаптарды айқындау	Топтардағы оқыту талаптарының жобасын талқылауға қатысу
Оқытуды жүзеге асыру	Оқытушының оқу материалын топтарға беруі	Студенттің оқу іс-әрекетін ұйымдастыруы
Білімді бағалау	Атқарылған жұмыстар нәтижесі бойынша студенттерді бағалау (Рефлексия/Кери байланыстың орнатылуы)	Нәтижелері бойынша өзара және өзін-өзі бағалауды жүзеге асыру

Бағалау «баллдық» жүйемен жүзеге асырылады. 1-деңгейді орындаған студентке 5 балл, 2-деңгейге 10 балл, 3- деңгейге 15 балл, 4-деңгейге 20 балл қоюға болады. Бағалау критерийін оқытушы өзі тағайындалады. Студент «3» деген баға алу үшін берілген материалдың кем дегенде 50%-ын, «4» алу үшін 70-80 %-ын, «5» алу үшін 90-100 %-ын білу керек.

12 – кесте. Әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды орындастырын студенттердің іс-әрекеті:

I-деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	II-деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	III- деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	VI- деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті
Алдында менгерілген білімін өзгертпей пысықтайды; оқытушы басшылығымен тапсырмалар орындаиды.	Отken материалды жүйелеуге арналған тапсырмалар орындаиды, өз бетімен кейбір теориялық мәселелерді игере алатынын көрсетеді.	Танымдық-эвристикалық тапсырмаларды орындаиды, оны практикада қолдана алады.	Берілген тақырып-ка өз бетімен реферат, баяндама дайындаиды, өзінің шығармашилық қабілетін көрсете алады.

Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз табиғатын ашатын зандылықтарды білуі керек, сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми

әдістемелерін жетік менгеруі қажет. Әдеби шығармаларды талдауда оқытушы мен студент арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық, өнерпаздық орын алуға тиіс. Осы түрғыдан алғанда, деңгейлік тапсырмаларды орындау өте тиімді. Мәселен, Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүрлерін талдағанда топтық жарыс сабағы және деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту сабактың мазмұны мен рухани құндылығын арттырады.

I-топ. **Тапсырма.** 1. Ә.Тәжібаев қай жылы, қай жерде дүниеге келген? Ә.Тәжібаев өмірі мен шығармашылығына қатысты ассоциаграмма құрастыр. 2. Ә.Тәжібаевтың зерттеулері туралы не айтар едің?

II-топ. **Тапсырма.** 1. Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүр көріністеріне мысалдар келтір.

2. Ә.Тәжібаев қай ақындардың шығармашылығын қарастырды? Ассоциаграмма құрастыр.

Әр топтың орындаған тапсырмаларын талдай және толықтыра отыра, студенттермен әрі қарай деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жүргізіледі.

1-денгей.

1. Ә.Тәжібаев жыр жинақтары қашан жазылып, жарық көрген?
2. Оның жыр жинақтарында ежелгі дәуір көріністері қалай суреттелген?
3. Жырдағы басты кейіпкерлер кімдер?

2-денгей.

1. Жырдағы басты кейіпкерлерге мінездеме бер, ақынның кейіпкерлерді таныстыруын мәтіннен тауып оқы.
2. Ақын шығармашылығы бойынша өзіндік ой-түжірымын?
3. Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүр көріністері қай ақынның поэзиясымен байланысты?

3-денгей.

1. Ә.Тәжібаев өз жырларында ежелгі әдебиет дәстүр көріністерін тиімді пайдаланған ба?
2. Сенің өзіндік көзқарасың қандай?
3. Намысым ұйқы табылмай,
Дөңбекши берем төсекте.
Жағамнан келіп алардай,
Жармасып бықсық өсектер.

Табыттан қатты мұндаиды
Мамықтан жұмсақ төсектер.
Сезесің қоршап түрғандай,
Пысқырған өңшең өсектер.
Тезірек ұйқы келсе екен,
Шошынған ойды бөлсе екен.
Елестер мына сөнсе екен,

Тыныштық маған берсе екен,—деген өлең жолдарындағы ақынның беймаза күйін қалай түсіндіресің?

4-денгей.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында «Егер мен Ә.Тәжібаев болсам өз жырларымда ежелгі әдебиет дәстүрін қалай жырлар едім» тақырыбында ой-толғау жазу тапсырылады.

Денгейлік тапсырмалардың тиімділігі: әр денгей бойынша оқушылар өз білім дәрежесіне, қабілетіне қарай тапсырмаларды орындайды. Бұл тапсырмалар оларды мәтіннің мазмұнын игеріп қана қоймай, өз бетімен ізденуге, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттерін шындауға, өзіндік ой қорыту, тұжырым жасауға дағыландырады.

Сабактың ұтымдылығы: студенттер мұндай сабактарда Ә.Тәжібаевтың жырларын өз бетінше талдауға үйренеді. Ақын шығармаларындағы көне түркілік сарын элементтерін талдай отырып, қазіргі еліміздің жеткен жетістіктерімен, таным-түсінігімен байланыстырады. Әр түрлі әдістер қолдану негізінде студенттердің сабаққа деген ынтасы оянып, қызығушылығы артады. Ә.Тәжібаев шығармаларындағы көне түркілік сарын элементтерін деңгейлік оқыту технологиясымен игерту барысында төмендегідей жаттығутапсырмалары берілді:

1-тапсырма. Ә.Тәжібаев поэзиясы мен ежелгі дәуір әдебиеті арасында қандай ұқсастық бар ма?

Мақсаты: оқушылардың шығарма мазмұнын жүйелі менгеріп, оны талдай алу қабілетін дамыту.

Ұтымдылығы: шығарманың желісін жетік білуі, шығарманың өн бойынан негізгі түсінікті тани білуі, өзіндік көзқарасын дәлелдей білуге баулу.

2-тапсырма. Ақын неліктен ежелгі дәуір көріністеріне ерекше мән берген? Бұл ұғымдар қай өлеңінде кездеседі?

Мақсаты: студентті өлеңді мәнерлеп оқудан соның ішіндегі тәрбиелік мәні бар сөздерді талдау деңгейіне жеткізу.

Ұтымдылығы: әр студенттің ойлау, байқампаздық қабілеттері жетіледі. Ашық пікірін білдіруге талпынады. Мәтін мазмұнындағы басты ойды түсінуге тырысады. Өзін-өзі бағалай білуде өзіндік пікір қалыптастырады.

Соңғы кезде оқыту үдерісінде жиі қолданылатын технологиялардың бірі – ұжымдық технология. Ол мынадай тәсілдер арқылы жүзеге асырылады: *жекелей, жұптық, топтық, ұжымдық*. Ұжымдық оқыту әдісі әр студенттің бір мезетте әрі студент, әрі оқытушы ретінде болатындағы етіп оқу үрдісін белсендері түседі. Мұндай оқыту түрі ұжымда тек қана бірлесіп жұмыс істеу емес, сонымен қатар, жарысқа түсу, бәсекелестік тудыруды көздейді.

Әдебиет сабактарында ұжымдық оқыту технологиясы жеке тұлғаны жанжақты тәрбиелеу мен қалыптастыруға бағытталған. Ұжымдық оқытуудың мақсаты: көркем әдебиет арқылы студенттің рухани дүниесін байыту, көркем шығарманы оқуға құштарлығын қалыптастыру, ауызша, жазбаша тіл мәдениетін дамыту, кез-келген теориялық мәселені өзінше бағалап, пайымдай білуге дағыландыру, өз ойын, көзқарасын жеткізе білуге төсөлдіру, өзекті мәселелерді талдай білуге үйрету, шығармашылық ізденіске жол ашу. Ұжымдық оқытуда студент мынадай рөл атқарады:

5-Сызба. Ұжымдық оқыту технологиясы барысында студенттің атқаратын қызметі:

Ұжымдық оқыту білімді жеке тұлғаға қарай бағыттай беру технологиясына жатады. Оны кейде «ұйымдастырылған диалог», «ұжымдық оқыту» деп те атайды. Ұжымдық оқыту тәсілдерінің басты белгілері: әр баланың жеке қабілеті, дарынын дамыту, ұжымдағы әрбір мүшени оқыту және әркімге ортақ жұмыстағы бір-біріне көмегі, ынтымақтастық болып табылады. Ұжымдық оқыту тәсілдерінде мұғалім мен оқушының іс-әрекеті алмасып келіп отырады. Мұғалімнің іс-әрекеті, қызметін ұжым атқарады, яғни жаңа білімді менгерту, тапсырмаларды орындауда, бір-бірінің жұмыстарын саралауда, бағалауда, талдауда өздері жетекшілік етеді. Мұғалім ұйымдастырушы, ақыл-кеңесші қызметін атқарады.

6-Сызба. Ұжымдық оқыту технологиясының моделі:

Ұжымдық оқытудың негізін 30-жылдары А.Г. Ривин салған. Бұл технологияны ғылыми негізден, ары карай дамытқан В.К. Дьяченко аталған

технологияны «работа учащихся в парах сменного состава», – деп көрсетеді [105, 14 с.]. Сондай-ақ ғалым: «Коллективная форма учебных занятий имеет особенности как парной, так и групповой формы, и в то же время это качественно принципиально новая форма. Коллективные учебные занятия – это работа учащихся в парах сменного состава. При коллективных занятиях работа происходит в парах, но эти пары не замкнутые, а открытые: каждый по очереди работает то в роли обучающего, то в роли обучаемого. При систематической коллективной работе все ученики по очереди работают со всеми: все обучаются и воспитывают каждого, а каждый всех», – деп анықтама береді [105, 15 с.]. Ал «Қазак тілін оқыту әдістемесінің қысқаша-анықтағыш сөздігінің» авторлары: «Ұжымдық әдістің ең негізгі ерекшелігі – топтағы студенттердің жұп түрінде жұмыс жасап және ол жұптардың үнемі өзгеруіне байланысты», - деп анықтама береді [106, 229 б.]. Қалай десек те, бұл оқыту технологиясы ұзак жылдар бойы тәжірибеден қалмай, өзінің тиімділігін әр кезеңде де дәлелдеуде. Өйткені, сабак барысында жүйелі түрде қайталанып отырылатын жаттығулар мен тапсырмалар, әртүрлі кешенді жұмыс түрлері арқылы студенттердің логикалық ойлауы жетіледі, өзіндік көзқарасы қалыптасады; белгілі ортада өзін еркін ұстайды, дербес жұмыс істеуге, өз бетімен корытынды жасауға дағыланады; тек жеке басы үшін емес, ұжым алдындағы жауапкершілігі, іскерлігі артады; өзін-өзі бағалай алады. Соның әсерінен сапалы білім алғып, білік пен дағды қалыптасады.

Негізінен шығармашылық жұмыстарды жүргізуде ұжымдық оқытудың жұптық тәсілі өте маңызды. Қазіргі кезде сабак үдерісінде жұптық тәсілдің өзін үшке бөледі:

7-Сызба. Жұптық оқытудың моделі:

Тұрақты жұп	Өзгермелі жұп	Ерекше жұп
Студенттер өз қалауы бойынша жұп құрады. Жұпқа екі жақсы оқытын немесе бірі жақсы, бірі орташа оқытын бала кіреді.	Тапсырмаға 4 студент қатысады, 4 бөліп орындаиды. Әр студент өз жұмысын қалған 3 түсіндіреді, сол себепті үш деңгей қалыптасады.	Топтағы студенттің әрқайсысында жеке-жеке жұмыс болады. Әр студент жеке-жеке оқытушымен жұмыс істейді, кейін біреуі қалған үшеуіне түсіндіреді.

Ұжымдық оқытуға негізделген жұптық жұмыстың бір түрі – ерекше жұптар жұмысы. Оның ерекшелігі – топтағы студенттердің әрқайсысы берілген тапсырманы жеке-жеке орындаиды. Орындалп болған соң, жеке-жеке өз жұмыстарын ортаға салады. Біреуі айтып жатқанда, қалғандары тыңдайды, жазба жұмыс болса, жазғандарын оқиды. Бір-біріне сұрақ қояды, сұраққа жауап бере алмаса, топтағы басқа балалар жауап береді. Жұптық жұмыстың бұл түрінде дербестік сақталады. Ең жақсы деген жұмысты топ спикері басқа топқа

ұсынады. Ол студент енді өз жұмысын басқа топтың ортасына салады. Қорытынды кезенде оқытушы көмегімен 2-3 жұмысты бүкіл ұжым тыңдайды, пікірлеседі, ойларын ортаға салады. Мұндай жұмыстарды эссе әдістемесі арқылы жүзеге асыруға болады. Мәселен, «Дербес пікір жазу» тәсілі.

Сабак барысында оқытушы ұжымдық оқыту тәсілдерін әртүрлі пайдаланады. Мысалы, оқытушы жұптық, топтық жұмыстарды орынданату үшін ақындар шығармашылығын талдауда студенттерге қазақ поэзиясындағы түркілік сарынға қатысты тақырып береді («Ақындар поэзиясындағы тұн суретінің мифтік бояулармен суреттелуі»). Бұл мәселені талдау үшін оқытушы мынандай іс-әрекетке көшеді:

I кезең. Дайындық кезеңі. Студенттерді топтағы санына қарай топқа бөледі. Оқытушы тапсырмамен таныстырады, мәтін жазылған үlestірме қағаздар таратады. Шешілетін проблемаға назарларын аударады. Топ спикері түсінік береді.

Бұталардың арасында қап-қалың,
Ұйыған тұн жатты іркілдеп бөкпе боп.
Бір абайсыз ашып еді қақпаны –
Күдірейіп түрегелді көк төбет [107, 263 б.].

Қап-қараңғы үрейдің арқасындаі,
Мына түннен азырақ қорқасың да,
Күлген сайын сырттағы күрен боран
Жын жылайды пешінің қолқасында [107, 264 б.].

II кезең. Жұптағы, топтағы жұмыстардың жүруі. Студенттер алдымен тапсырманы жеке-жеке орындаиды. Кезектесе отырып, бір-бірінің пікірін тыңдайды; ақындар поэзиясындағы тұн суретінің «мифтік» бояулармен суреттелуі жайлы өз ойларын ортаға салады, бір-біріне сұрақ қояды, қорытындылайды. Бір-бірін бағалайды, түзету жұмыстарын жүргізеді, бір-біріне түсіндіреді. Аталған кезенде мәтінді талдау үшін «ПОПС» формуласын қолдануға болады. Ол мынадай құрылымнан тұрады:

1. Бірінші сөйлем «Біздің ойымызша, ... ».
2. Екінші сөйлем «Себебі, біз оны былай түсіндіреміз ... ».
3. Ушінші сөйлем «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламыз ... ».
4. Соңғы сөйлем «Осыған байланысты мынадай қорытынды шешімге келдік ....».

III кезең. Мәселе бойынша жасаған қорытындылары мен түйіндерін спикер хабарламасы арқылы оқытушы тыңдайды, жауаптардың дұрыс-бұрысын сараптайады.

IV кезең. Оқытушы ұжымды жұмыстың орындалу сапасымен таныстырады. Ұжым болып барлық тараптарды тыңдайды, талқылайды, пікірлеседі (дауласады, келісу-келіспеушілік болады).

V кезең. Бақылау жұмысы. Бұл жұмыс студенттердің алған білімін, ұғымын тексеру мақсатында жүреді. Бақылаудың түрі өте көп. Оқытушы өзіне тиімдісін таңдап алады. Бұл кезенде оқытушы қорытындылауда «Төрт сөйлем» тәсілін қолдануына болады. Бұл тәсіл – мәтіндегі ақпараттарды талдауда, ой қорытындылауда пайдаланылатын тиімді әдіс-тәсілдердің бірі. Оның формасы төрт бөліктен тұрады:

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікірінді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікірінді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікірінді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

Болмаса тақырыпқа қатысты тест тапсырмаларын беруге болады. Мәселен,

Ж.Нәжімеденовтің тұнгеге арнаған өлеңі

- A) Тұн элегиясы
- B) Тұн жыры+
- C) Заман-ай
- D) Тұн мезгілі

Т.Әбдікәкімовтің «Боранды тұнде» өлеңіндегі тұн суреті

- A) Мақпал тұн
- B) Қараңғы тұн
- C) Боз тұн +
- D) Айлы тұн

Т.Әбдікәкімовтің «Тұн баласы» өлеңіндегі тұн бейнесі

- A) Жын бейнесінде
- B) Айдаһар бейнесінде
- C) Тажал бейнесінде +
- D) Періште бейнесінде

Ұ. Есдәulet «Тұнгі саздар» өлеңінде айды неге теңеген

- A) Қылышқа +
- B) Семсерге
- C) Қанжарға
- D) Пышаққа, т.б.

Жұмыс аяқталған соң оқытушы бақылау жұмысының қорытындысын хабарлайды. Коррекциялық жұмыстар жүргізеді. Кемшіліктерді түзету үшін жаңа мақсаттар белгілейді. Тапсырманың нәтижелі мақсатқа жету-жетпеуі оқытушының тікелей үйымдастыруышылық қабілетіне байланысты.

Ұжымдық оқытудың бір түрі – топтық жұмыс. Негізінен дәстүрлі оқытуда топтық жұмыстар тұрақты болып келеді, яғни берілген тапсырмаларды топ болып орындаиды. Ұжымдық оқытуда тұрақты топ болмайды, олар жиі ауысып отырады. Топтағы студенттердің әрқайсысы басқа топқа барып, жұмыстарын ортаға сала алады, үнемі қозғалыс, ауысып отыру бұл оқытудағы топ жұмыстарының өзіндік ерекшелігін даралайды. Топқа студенттер өз еркімен де, оқытушы нұсқауымен де кіре алады. Мұндай жұмыстарды орындау барысында «Броундық қозғалыс», «Галерейға саяхат» тәсілдерін пайдалану өте тиімді.

Мәселен, студенттерге жаңа тақырып туралы ақпарат бермesten бұрын «Броундық қозғалыс» әдісін пайдаланып, «Тәуелсіздік поэзиясындағы көне түркілік сарын» деген тақырып береді. Студенттер ең алдымен берілген тақырыпқа қатысты топты аралап ақпарат жинайды. Топтағы студенттермен ой бөліседі, өз пікірін айтады, кейін өз тобына келіп, тақырыпқа қатысты мәтін күрастырады. Мұнан шығатын қорытынды: берілген шектеулі уақытта студенттер бір-бірімен пікір алмаса алады, ойларын ортага салып үлгереді. Ең бастысы, топтық жұмыста оқытушы тарарапынан нақты нұсқау берілуі қажет.

8-Сызба. Топтық оқытудың моделі:

Әдіскер ғалымдар бұл технологияға мынадай анықтама береді: «Ұжымдық оқыту әдісінде барлық студент белсенді түрде жұмысқа тартылады, олар жұп құрап, кезекпен алмасуы арқылы бірін-бірі үйретіп, бірі үйреніп әрқайсысымен тілдік қатынасқа түседі [108, 229 б.]. Яғни, ұжымдық оқытуда топтағы студенттердің ортақ мақсаттары болады, алынған білімді бір-біріне сол сәтте жеткізеді, өзара әрекеттестік пен ынтымақтастық қалыптасады, тақырыптар мен тапсырмалар әртүрлі болады. Сол себепті ұжымдық оқыту технологиясы студенттің өз ойын еркін айта білуіне, басқалармен тендей тілдік қарым-қатынас жасай білуге негізделген. Түйіндей келе, оқытудың ұжымдық түрі оқытушының бақылаушы және бағыттаушы қызметімен айқындалатын, білім алушыға көп міндет жүктелетін технология.

Қазіргі кездегі кеңінен тараған технологиялардың бірі – *сын тұрғысынан ойлау технологиясы*. Аталған технологияны пайдалану арқылы студентті тыңдай білуге, бір-бірінің пікірін бағалауға, өз ойларын анық жеткізуге дағдыландырамыз, оларды өз бетімен жұмыс істеуге бағыттаймыз. 1978 жылы Канадада Виндзор қаласында сын тұрғысынан ойлауға арналған Бірінші Халықаралық симпозиум өткізілді. Симпозиум сын тұрғысынан ойлау мен формальды емес логиканың өзара байланысын анықтауға бағытталды. Формальді емес логиканы сипаттайтын пікірталаста айтылатын идеялардың

шындығына назар аудару; аргументті диалектикалық үдеріс ретінде зерттеуге құлшыныс; формальді логиканың аргументтерді бағалау және қалыптастыру дағдыларының көзі ретінде жеткіліксіз болатындығы; мәселені шешуді кеңейтуге деген қызығушылықтың артуы тәрізді белгілер төнірегінде сөз қозғалды.

«Сын тұрғысынан ойлау» американдық көптеген ғалымдардың алдыңғы қатарлы идеялары негізінде құрылған жоба болып саналады. Жобаны жүйеге келтірген АҚШ ғалымдары Джинни Стилл, Куртис Мередит, Чарльз Темпл. Бұл жоба атақты ғалым зерттеушілер Ж.Пиаже мен Л.С.Выготскийдің даму теорияларын басшылыққа алады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту жобасының мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген құбылыс пен заттарға, әрекет пен мазмұнға сынни тұрғыдан қарап, көптеген пікірдің ішінен біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету болып табылады.

Қазақстанда сын тұрғысынан ойлауды дамыту жобасы 90-шы жылдардан бастап белгілі бола бастағаны мәлім. «Оку мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы – RWCT ағылшынша Reading and Writing for Critical Thinking, яғни орысша аударғанда «Развитие критического мышления через чтение и письмо» деп аталады. Бұл жоба біздің елімізге Джордж Соростиң ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келіп, біртіндеп қолданыла бастады. Саданова Ж.К., Саданова С.К. сын тұрғысынан оқыту жобасының мынадай кезеңдерін атап көрсетеді:

Bірінші кезең – қызығушылықты ояту. Бұл үйрену үдерісі – бұрынғы билетін мен жаңа білімді үштастырудан тұрады. Студент жаңа ұғымдарды, түсініктерді өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Соңдықтан да сабак қарастырғалы тұрған мәселе жайлыштың не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойдағанда, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Тұртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжай», «Әлемді шарлау» тағы басқа атаулармен аталған әдістер (стратегиялар) жинақталған.

Екінші кезеңі мәғынаны тану (түсіне білу). Бұл кезеңде студент жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындаиды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Тақырып бойынша жұмыс жасауда көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі – «INSERT» стратегиясы. Ол бойынша студентке «V» - «білемін», «-» - «білмеймін», «+» - «мен үшін жаңа ақпарат», «?» - «мені таңқалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT – оқығаның түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Оны сабактың бастапқы кезеңінде де, қорытындылауда да пайдалануға болады.

Тақырып туралы *ой толғаныс* – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту үдерісінде студенттің өзіне, басқаға сын көзben қарау, баға беруі назардан тыс қалып жатады. Одан гөрі, үйге тапсырма беру, оны түсіндіру, баға қою сияқты шараларға уақыт жіберіп аламыз. Сын тұрғысынан ойлауды

дамыту бағдарламасында бұл сабактағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде студент өзінің сабак барысында не үйренгенін, түсінгенін сарапап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Бұл кезеңде «Бес жолды өлең» (синкуин), «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабактың ерекшелігіне, ауыр-женілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Олар оқушылардың бір-бірімен ой алмастыруын, ой түйістіруін қамтамасыз етеді. Әр білім алушы өз шығармашылығын көрсете алады [109].

Репродуктивті білім деңгейі – бұл айғақтар, құбылыстар, оқиғалар және ережелер туралы білімнен тұрады да, ойлау үрдісі репродуктивті сипатта болады.

Конструктивті білім деңгейі – бірінші деңгейдегі білімдерді қайтадан ой елегінен өткізу арқылы алынған білімдер. Әдіскерлер бұл деңгейге оқытуудың эвристикалық әдістерімен қол жеткізуге деп санайды.

Шығармашылық білім деңгейі – білім алушылардың өз бетімен іздену іс-әрекетінде пайда болатын білімдер, біліктіліктер мен дағдылар. Шығармашылық деңгейдегі білімдерге білім алушының бойындағы шығармашылық қабілеттерін оятатын эвристикалық және зерттеу әдістері арқылы қол жеткізуге болады. Бұл деңгейде олар жұмыстың тақырыбы мен міндеттерін айқындайды, болжамын және іздену жоспарын дайындайды, іздену және зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының қазіргі таңдағы талаптарға сай білімді жеке тұлға тәрбиелеу мақсатында алатын орны ерекше. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқушыны болжам жасатуға, алдыға қойған мақсатқа сын тұрғысынан қарауға үйретеді.

Ғалым-әдіскерлер сын тұрғысынан ойлау технологиясының төмендегідей тиімді жақтарын атап көрсетеді:

1. Білім алушылардың өз бетімен жан-жақты білім алуы;
2. Сабак кезінде уақытты ұтымды пайдалану;
3. Білім алушылардың өзара пікір алмасуы;
4. Мұғалім мен білім алушылар арасында ізгілік қарым-қатынастардың орнауы [109, 44 б.].

Студенттің үлгерімі, оқу сапасының жоғары болуы оқытуышының шеберлігіне байланысты. Оқытушы өз міндетін тек оқыту, түсіндіру деп қана түсінбей, оқу үдерісін сауатты, шебер ұйымдастыра білуі шарт.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы студентті саналы түрде ізденуге, өзінің көзқарасын қалыптастыруға, басқалардың да пікірімен санасуға, өзіндік қате тұжырымынан бас тартуға көмектеседі. Аталған технология ойлаудың жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызды рөл атқарады.

Әдіскер-ғалымдар аталған технологияның төмендегідей сұраққа жауап іздеуге ықпал ететінін айтады:

- ✓ Мен не білемін?
- ✓ Мен жаңаша нені білдім?

- ✓ Менің білімім қалай өзгерді?
- ✓ Мен осы біліммен не істей аламын?

Жалпы сыни тұрғыдан оқыту ойлау технологиясы жан-жақты қолданылып жүр. Ол өзінің тиімділігін дәлелдеді. Сонымен сыни тұрғыдан оқыту технологиясы студенттің өзіндік және жеке ойлаудың қалыптастырады. Олар өз ойлары мен пікірлерін білдіруге дағдыланады. Яғни ол үшін басқа біреу ойлай алмайды, сондықтан ол өз пікірін айтуға үйренеді. Студент үшін ақпарат ойлаудың ең бастапқы межесі болып табылады. Студент үшін фактілер мен идеялар, мәліметтер мен тұжырымдамалар және т.б. терең ойлауға қажет материалдар болып саналатындықтан, ол оны өндеуден өткізеді. Яғни ол ақпаратты сұрыптауға дағдыланады.

Біз зерттеу жұмысымызды жүргізу барысында арнайы бір сабакты сын тұрғысынан ойлау технологиясына арнадық. Ол үшін «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» деген тақырыпты алдық.

13-Кесте. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабак жоспары:

Сабакты жүргізген оқытушы, ЖКОО	Алиева Жанат	ҚазмемҚызыПУ
Откізілген күні, орны	04.03.2015	205 дәрісхана
Сабактың тақырыбы:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын	
Сабактың жалпы мақсаты:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын элементтерін айқындау.	
Әдіс-тәсілдер:	«Ой шақыру» әдісі, кластер, «Екі жұлдыз, бір тілек» тәсілі, жеке, жұптық, топтық жұмыстар.	
Сабактың көрнекілігі:	Интерактивті тақта, Ежелгі түркі әдебиеті туралы бейнебаян, слайдтар, үлестірмелі материалдар, желімқағаздар, ватман, түрлі-түсті маркерлер.	
Жетістік критерийлері:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын элементтері туралы ақпарат береді, өз ойымен бөліседі, қойылған мәселені талдайды, сараптайды.	
Түйінді идеялар:	Студенттермен бірлескен жоспар құру оқытушының білімі мен тәжірибесін шындауды. Студенттер сабакты белгілі бір мақсатқа құруға төсөледі. Тақырып бойынша ойын ашық айтуға дағдыланады.	
Тапсырмалар:	Оқытушының іс-әрекеті	Студенттің іс-әрекеті
Психологиялық, ынтымақтастық атмосферасын	«Екі жұлдыз, бір тілек» тәсілі. Оқытушы	Студенттер бір-біріне жақсы тілек тілейді, бүгінгі сабакта

орнату	сабактың мақсатын түсіндіреді.	қандай нәтижеге қол жеткізгілері келетінін айтады.
I. Қызығушылықты ояту	Студенттердің тақырыпқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында «Ежелгі түркі әдебиеті» бейнебаян көрсетеді.	Студенттер бейнебаянды көреді.
II.Магынаны тану	1. «Ой шақыру» әдісін пайдаланып, тақырыпқа қатысты сұрақтар қояды, студенттердің білімін анықтауға қатысты «ежелгі түркі әдебиеті» тақырыбында ассоциаграмма құруларын тапсырады. 2. Жұптық жұмыстырындарында.	1. Өз ойын айтады, ассоциаграмма құрайды. 2. Әр студент кластер құру арқылы ежелгі дәуір әдебиетіндегі түркілік сарын жайлы билетін ақпараттарын ортаға салады.
III Ой толғаныс	Топтық пікірталастырылады. Топпен бірге әр жұптың айтқан ойларын талдайды.	Топ болып аталған тақырыпты талдайды.
IV.Бекіту	Студенттердің тақырып бойынша алған білімін анықтау мақсатында «Күнды пікір» стратегиясын қолданады. «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі маған қатты әсер еткен көрініс» тақырыбында эссе жаздырады.	Эссе жазады.
V. Бағалау	Оқытушы студенттердің өзара бағалауы бойынша өз ойын айтып, қорытынды бағаны өзін қояды.	Өзара бір-бірін бағалайды.
Кері байланыс	«Досыма хат» тәсілін пайдаланып, студенттерге сабактан қандай әсер алғандықтарын желімқағаздарға (стикерлерге) түсірулерін сұрайды.	Желімқағаздарға өз ойларын жазады.

Әлемдік өркениетке қадам басқан тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық, мәдени дамуындағы жаңа бастамалар мен түбекейлі өзгерістер

білім беру жүйесіне өз әсерін тигізіп, білім мазмұнын, оқыту әдістемесін жетілдіруде тың ізденістер жасауға жанама мүмкіншіліктер туғызыды.

Дәстүрден тыс сабак түрінің қай-қайсысы болса да студенттің ой-өрісін, дүниетанымын, шығармашылық, ізденушілік қабілетін дамытуға өзіндік көзқарасын тұжырымдауға негізделгендігін көреміз. Дәстүрден тыс сабак түрлері оның ойын ұштап, өзі талдап дәлелдеу арқылы өз пікірін ашып айтуда дағдыланады. Осы арқылы өз еңбегінің жемісін басқалармен бөлісіп, алған білімін жетілдіре, дамыта түседі.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытуда іріктеліп алынған білім беру технологиялары шартты түрде сараланды. «Бір зерттеудің аясында осынша технологияны қолдану мүмкін бе?» деген сұрақтың туындауы заңды. Біз бұл жерде пәнді менгертудің тиімділігін сабактарда үнемі бір технологияны қолдану арқылы емес, түрлі технологиялардың элементтерін ұтымды қолдана отырып анықтауда болатынын дәйектегіміз келді. Әрине, қолданылған технологиялардың әрқайсысы бір-бір зерттеу нысаны болатыны жасырын емес. Бірақ тәжірибе барысында әр сабакта бір технологияның элементін пайдалану арқылы студенттің қызығушылығын тудырып, пәнді терең игертуге болатыны байқалды. Кейде студенттердің өзі көңілдеріне қонған технологияны қайта пайдалануды ұсынған кездері болды. Сондықтан технологияларды мақсатына байланысты ірікте алдық.

XXI ғасырда әлемдегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарламалар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбебейлі өзгертті.

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздең табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сұру және жұмыс істеу болып табылады.

Дүние жүзіндегі инновациялық үдерістердің барлығы кез-келген мемлекеттің экономикалық дамуының жоғары деңгейін қаматамасыз етумен бірге, ғылыми-техникалық ілгерілуін де едәуір жылдамдатады. Өйткені, мемлекет дамуының негізі болып табылатын инновациялық саясат кез-келген бәсекеге қабілетті мемлекеттегі ғылым дамуының бағытын анықтайды. Инновациялық үдеріс жаңа бір өнімнің алынуын білдіреді де, ол идеяның пайда болуынан бастап, оның коммерциялық тұрғыда жүзеге асырылуына дейінгі ұзақ жолды қамти отырып, әр түрлі қарым-қатынастар (өндіру, алмасу, тұтыну) кешенін өз қарамағына алады.

Әдебиет сабакындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни, оқытушы осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін

сұрыптай отырып пайдалануы керек. Студенттің көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Студенттердің рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азamatтық тәрбие беру; оқырмандық тұрақты ынта-ықыласты, биік талғамды қалыптастыру; әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық талаппен қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру; логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзben айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады

3.3 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың тәжірибелік-эксперименттік жұмыстары мен оның нәтижелері

Кез келген ғылыми-әдістемелік жұмыс, ең алдымен, эксперимент жұмыстарына негізделеді. Эксперимент – бұл зерттеу жұмысының нәтижесін көрсететін, түйінді шешім айтуға бағытталған жұмыс. Білім беру жүйесінде эксперимент термині «ізденіс», «тәжірибе» секілді ұғымдармен сабактаса түсіндіріледі.

Әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде эксперименттің ізденімдік, қалыптастыруышы, қорытынды, диагностикалық, анықтау, бақылау, оқыту, болжау т.б. секілді түрлерінің қолданғандарын байқадық. Сол себепті жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың әдіснамалық негіздерін анықтау мақсатында эксперимент жұмыстары үйымдастырылды. Эксперименттің басты мақсаты, оның әр кезеңдегі міндеттері, соған байланысты туындаған мәселелер зерделенді. Эксперимент базасы ретінде Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті таңдалып алынды.

Эксперимент кезінде оқыту үрдісінде қолданып жүрген әдістемелік жұмыстардың аталған мәселені менгерудегі жолдарын анықтауға жаңа технология арқылы оқытудың әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана отырып, бақылау жасауға студенттердің өздік, шығармашылық, іздену жұмыстарын үйымдастыруға ерекше көңіл белінді.

Эксперимент жұмысының негізгі мақсаты – қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың сапасын арттыру нәтижесінде жеке тұлғаның дамуына сәйкестендіре отырып студенттердің әдеби материалдарды толық оқып игеруін жүзеге асыру, олардың әдеби білім деңгейінің дамуын қалыптастыру.

Эксперимент жұмыстарын жүргізу үш кезеңге топтастырылды:

1-кезең – анықтаушы эксперимент (2014-2015 ж.ж.)

2-кезең – қалыптастыруышы эксперимент (2015-2016 ж.ж.)

3-кезең – бақылаушы эксперимент (2016-2017 ж.ж.)

14 – Кесте. Эксперимент жұмыстарын жүргізудегі бастапқы деректер

ЖОО	Бақылау тобы	Эксперимент тобы
-----	--------------	------------------

Эксперименттің анықтау кезеңінде жоғары оқу орындарында қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың теориялық моделі жасалып, ЖОО аталған тақырыпты жана технологиялармен оқытудың өзектілігі анықталды.

Эксперимент жұмысының алғашқы кезеңінде студенттердің бұл тақырыпты қаншалықты деңгейде білетіндігін анықтап, жинақтау мақсатында арнайы сауалнамалық сұрақтар, тест тапсырмалары, әңгімелесу, жазба жұмыс түрлері, ауызша пікірлесу жүргізілді. Осы негізде студенттердің білім деңгейін, қазақ поэзиясына деген көзқарасын танып-білу мақсатындағы бақылау жұмыстарының қорытындысын саралай келе:

- экспериментке дейінгі студенттердің 73 %-ы аталған мәселе туралы аз білетіндігін;

- студенттердің 21 %-ы оқулық көлеміндегі берілген материалды менгерумен ғана шектелетінін;

- студенттердің 6 %-ы аталған мәселеге мұлдем көңіл аудармайтындығы байқалды.

Жоғарыда көрсетілген мәселелерге қатысты эксперименттік және бақылау топтары белгіленіп, бұл тақырыпты жан-жақты менгерту үшін жоспарлы әдеби тапсырмалар жүйесі құрастырылды. Эксперимент жүргізу барысында тәжірибе жүргізілетін топтардағы студенттер саны мен бақылау тобындағы студенттер саны теңестірілді және орындалатын оқу материалын мазмұны, ондағы сұрақ-тапсырмалардың көлемі де бірдей деңгейде қарастырылды.

Тәжірибе барысында аталған мәселе бойынша эксперимент тобына шығарманы студенттердің өздігінен оқып қабылдауы үшін төмендегідей проблемалық сұрау-тапсырмалар, іздену жұмыстары, әдеби жаттығулар берілді. Тақырыпты менгеру барысында осы мәселелерге ерекше назар аудару тапсырылды.

1. Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын неге негізделіп жазылған?

2. Ақын шығармаларында қандай кейіпкерлер бейнеленген?

3. Жырдағы басты оқиғаларға сипаттама беріңіз.

4. Аталған мәселеге қатысты өзіндік ой-тұжырымын қандай?

5. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» деген тақырыпқа ой-толғау жазыңыздар.

Ал бақылау тобына шығармаларды оқу ғана жүктелді, арнайы тапсырма берілмеді. Соның нәтижесінде студенттердің оқу барысында мәселеге деген немқұрайлықтары байқалды. Тәжірибе барысында эксперимент топтарына ақындар шығармашылығы бойынша көріністер көрсету ұйымдастырылса, бақылау сыныбына тек шығармалар мазмұнын баяндаумен шектелдік.

Әдеттегідей, шығарманы талдап-талқылау барысында эксперимент тобындағы студенттердің көру, тамашалау арқылы есте сақтау қабілетінің жоғары деңгейде болғандығы байқалса, ал бақылау тобының қорытындысы бойынша есте сақтау қабілетінің төмендігі көрінді. Педагогикалық тұрғыдан жоспарлы үйымдастырылып жүргізілген эксперимент, тәжірибе жұмыстары студенттердің шығармашылық белсенділігін арттырып, білім алуға, әдеби көркем шығармаға оқырмандық қызығушылығын арттырып, танымдық-әстетикалық көзқарасын қалыптастырып, өзін-өзі дамытуға, ден қоятындығы тәжірибе жүзінде айқын байқалды.

Эксперимент жүргізілген топтардың қорытындысында студенттердің берілген тапсырмаға ынтамен, ар-ожданмен, ерекше зейін қойып, қабылдау деңгейі, оқуға деген қызығушылығы арта түсті.

Зерттеу барысында жүргізілген сынақтардың қорытындысы бақылау тобы мен эксперименттік топтардың арасындағы айырманы бірден көрсетті.

Корытынды эксперимент кезінде 2-курс эксперимент оқу тобы мен 2-курс бақылау оқу тобында білім тапсырмалары жүргізілді. Тапсырмалар ауызша, жазбаша формада жүргізілді. Тақырыпқа қатысты ғылыми жұмыстарды талдау барысында сұрақтарға жауап берумен бағаланды. Эксперименттік жұмыс барысында жоғары мектептегі студенттің білім деңгейі айқындалатын СӨЖ, СОӨЖ және семинар сағаттарында интербелсенді оқу әдістерін негізге ала отырып өткізілді. Студенттерді бағалау өзара бағалау көрсеткіштері және оқытушы бағалауы арқылы жүзеге асырылды. Эксперимент жүргізілген оқу тобы бойынша қорытынды жүргізгенде, студенттердің тапсырмаларды белсенділікпен орындауы, өзіндік ой-тұжырымын ашық айтудың негізінде тамаша нәтижелерге қол жеткізгендіктері байқалды.

15 – Кесте. Студенттің таңдау курсын игерудегі сабакқа дейінгі және сабактан кейінгі менгеру деңгейі.

Эксперименттік сабактардың пайыздық көрсеткіштері	Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды өздігінен менгеруінің үлгерім нәтижелері (%-есебімен)	Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды сабакта оқып-үйренгеннен кейінгі үлгерім нәтижелері (%-есебімен)
Оқу тобы тұрларі	2 курс	2 курс
Бақылау оқу тобы	28 %	75 %
Эксперименттік оқу тобы	25 %	90 %

Көріп отырғанымыздай, эксперимент қорытындысында арнайы оқу технологиялары арқылы өткізілген сабак пен дәстүрлі түрде өткізілген сабактардың өзіндік айырмашылығы болатыны байқалды. Арнайы инновациялық оқу технологияларымен өткізілген сабактардың он нәтиже беретіндігі анықталды. Бұл сабактар студенттердің білім деңгейінің қалыптасуы ғана емес, сонымен бірге шығармашылық қабілетінің дамуына да

ықпал ететіні анықталды. Демек, «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту» курсының оқу үдерісіне берері мол, маңызы зор екендігін байқаймыз.

Эксперимент жұмысының соңында жоғары да аталған ЖОО-ндағы «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту» курсы оқытылған оқу топтарында жүргізілген эксперимент нәтижесі қорытындыланды.

Эксперимент қорытындысына көз жүгіртсек, студенттер төмендегі білім деңгейін көрсетті.

16 – Кесте. Студенттердің эксперименттік тәжірибедегі білім деңгейі.

Оқу тобы түрі	Студент саны	Студенттердің білім деңгейі			
		Өте жақсы 90-100%	Жақсы 79-89%	Қанағаттанарлық 50-74%	%
Эксперимент тобы	25	18 студент	6 студент	1 студент	87 %
Бақылау тобы	25	10 студент	9 студент	6 студент	75 %

Эксперимент нәтижелері аталған мәселені оқытуда жаңа технологиялық әдістерді пайдалану өте тиімді екендігін көрсетті. Мұндай интербелсенді әдістемені пайдалану студенттердің интеллектуалды дамуына, шығармашылық қабілетінің шындалуына оң әсерін тигіздеді. Қорытынды экспериментте нәтижелер бірізділеніп, жинақталды, қорытындыланды.

Жоғары мектеп студенттері үшін дайындалған эксперименттік оқу бағдарламасында білім алушылардың жас деңгейі, теориялық білімі, тақырып бойынша ақпараттық деңгейі қатаң ескерілді.

Эксперимент жұмысын қорытындылау барысында жүргізілген сауалнама сұрақтары қорытындыларына келсек, экспериментке дейінгі студенттердің пән бойынша қордалаған теориялық білімдерінің одан кейін артқаны байқалды.

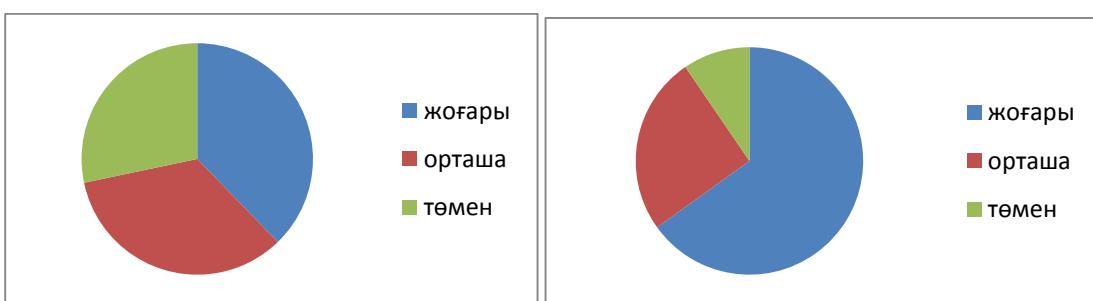
Ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша жүргізілген эксперимент нәтижелері келесі маңызды мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді:

1) студенттердің өздігінен білім алу дағдысы мен креативті ойлау қабілетін арттыру қажеттігі анықталды;

2) аталған курс бойынша электронды оқу құралын жасау қажеттілігі туындағы;

3) кредиттік оқыту жүйесіне сай СӨЖ, СОӨЖ жұмыстарын жетілдіру, дамыту.

Зерттеу жұмысының экспериментке дейінгі және эксперименттен кейінгі деңгейлері **9 – Сызбада** салыстырылып көрсетілді.

9 – Сызба. Эксперименттік топ нәтижелерінің көрсеткіші.

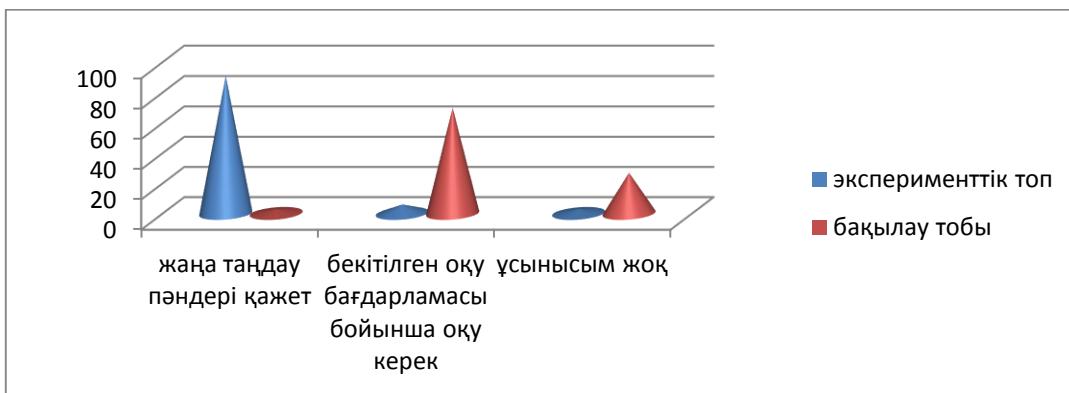
Эксперимент кезінде жүргізілген жұмыстар қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту арқылы жастардың бойында патриоттық, отаншылдық сезімдерді қалыптастыруға болатындығын көрсетті. Сол себепті «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін тәжірибеге мақсатты түрде ендіруге болады деп қорытындылай аламыз. Мұны эксперименттен кейін студенттерден алынған сауалнаманың өзі дәлелдейді. Мәселен, «Оқу-жұмыс жоспарында қамтылған пәндер бойынша қандай ұсыныстарын бар?» деген сауалға (тәжірибелік тобы):

- тереңдетіліп оқытылатын пәндер қажет – 91 %;
- берілген оқу бағдарламасы бойынша оқу керек -6 %;
- ұсынысым жоқ -3 % деп жауап берді.

Ал дәл осы сұраққа бақылау тобының жауабы мынадай болды:

- тереңдетіліп оқытылатын пәндер қажет – 3 %;
- тек қана берілген оқу бағдарламасы бойынша оқу керек – 70 %;
- ұсынысым жоқ – 27 % деп білдірді.

10-Сызба. Студенттердің эксперименттен кейінгі оқу-жұмыс жоспары бойынша ұсыныстары.

Қорыта келгенде, эксперимент нәтижелері қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың негізгі ұстанымдары оның ұтымдылығын, ұсынылған әдістемелік жүйенің жоғары нәтижеге жетуге мүмкіндік беретінін танытты. Рухани-танымдық қындықтарды шешуге, білім алушылардың кәсіби дайындықтарының жоғары болуына, кәсіби дағыларды жетілдіруге жол ашты. Болашақ маманның кәсіби-педагогикалық ойлауын, сөйлеу қабілетін, материалды түсіну және игеру деңгейін көтеруге ықпал етті. Педагогикалық әдіс-тәсілдердің жүйелі және ұтымды таңдалуы олардың шығармашылық ойлауын дамытып, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыруды. Студенттердің ойлау, байқау, жинақтау, өткенді еске түсіру қабілеттерін дамытып, теориялық мәселелерді іс жүзінде жете білуге, түсінуге көмегін

тигізді. Студенттің сөз мәдениетіне төселеуіне ықпал етіп, олардың тұлғалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етті.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Қазақстан Республикасы Білім туралы Заны» мен «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға» арналған Мемлекеттік бағдарлама елімізде ЖОО білім беру тұжырымдамасы мен білім стандарттарын педагог-мамандарды оқыту мен даярлау сапасын жақсартуға бағытталған білім беру ісін одан әрі модернизациялауды мақсат етеді.

Осы ретте бүгінгі таңда елімізде Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы талаптарына оқу стандарттары мен тұжырымдамалар, оқу бағдарламалары мен нормативті құжаттар жасалып, оқу-тәрбие жұмысына кеңінен енгізілуде.

Қазіргі білім жүйесінің негізгі мәселелерінің бірі – өзіне тән ұлттық танымдық, тәрбиелік басқа да сантүрлі ерекшеліктері бар. Қазақ әдебиеті пәні ұлттық әдебиетті дамытуға да септігін тигізеді. Ұлттық әдебиетті өркендештегі және дамыту – әрбір елдің келешегі.

Оқыту үдерісі – педагогиканың тиімді амалы. Мұнда әрі оқыту, әрі оқу, әрі тәрбиелеу үрдістері бірізділікпен қатар жүреді. Сол себепті соңғы кездері ғалымдардың назары қазақ әдебиетін оқытудың жаңа ғылыми-әдістемелік жүйесіне, оны оқыту теориясына ерекше аударылып отыр. Сондықтан елімізде білім беру саласында жүріп жатқан реформаға сай ұлттық сананы жетілдіретін, білім алушыларға озық білім жетістіктерін беретін, ұлттық салт-дәстүрде тәрбиелейтін жаңа педагогикалық технологиялар пайда болуда. Бұларды жүзеге асыру үшін елімізде қабылданып, бірнеше рет өзгеріліп, толықтырылған «Білім туралы» заны, «Білім беру тұжырымдамаларына» сәйкес білім жүйесін реформалау жұмыстары жүргізілуде. Осыған орай жаңа буын оқулықтары шығарылып, оларды интербелсенді технологиялармен оқытудың түрлі әдіс-амалдары қарастырылада.

Соңғы жылдары әдебиетті оқыту мәселесі жаңа бір белеске көтерілді. Атап айтқанда, түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оқытудың жаңа әдістәсілдері жазылуда. Осыған орай, педагогтардың, әдіскерлердің, психологиярдың, ғылыми-педагогикалық зерттеу орталықтары қызметкерлері жұмысының басты бағыттары қазақ әдебиетін оқытуда инновациялық технологияларды ұтымды пайдаланумен тығыз байланысты қолға алынуда.

Білім беру мекемелерінің алдына қойып отырған мақсаты - инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаға жүйелі, нақты білім беру. Алайда, инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы жеке тұлғаның білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қофамдық сұранысқа сай қалыптастыру барлық білім беретін мекемелердің дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану оқу үдерісін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білім мекемесінде өзіндік даму жолын табуға, әрбір оқытушыға өзінің әдістемелік жүйесін күргуга септігін тигізер еді. Сондықтан қазіргі кезеңде оқытудың

инновациялық технологияларын оқу орындарының практикасына белсенді түрде ендіру – қоғам талабы.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуды зерттеу барысында алынған нәтижелерге сүйене отырып, мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Қазіргі білім беру саласының алдында тұрған басты бағыт - жан-жақты дамыған рухани қазынасы бай, әлеуметтік бейімделген жеке тұлға қалыптастыру. Оқытушы оқыту мен тәрбиелеудің тиімді жолдарын іздестірумен ғана шектелмей, сол білімді студент бойына дарытуда оның педагогикалық және психологиялық жағдайларына да көңіл бөлу қажеттілігі қарастырылған. Аталған мәселені менгертуде, әсіресе, студенттердің психикалық көңіл-күйі дұрыс болуы аса маңызды рөл атқаратындығы сөз етілді. Олардың ойлау қабілеті, сезіну, қабылдау мүмкіндіктерін, зейіндерін қалыптастыруда да қазақ ақындарының шығармалары игі ықпалын тигізетіндігі анықталды.

2. Жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы түркілік сарынды жоғарғы деңгейде оқыту тиімділігін арттырудың және оны менгерту мақсатында тиімді әдіс-тәсілдер жүйесі көрсетілді. Озық технологияның кейбір үлгілері арқылы оқыту жолдары сабак үрдісінде дәйектелді. Деңгейлік тапсырмалар, ұжымдық, сын тұрғысынан ойлау технологиялары бойынша жүргізілген сабак барысында студенттердің әдебиетке, әсіресе, ақындар поэзиясын жан-жақты менгертуге бағытталған жаттығу-тапсырмалар берілді. Сонымен қатар, бақылау және эксперимент тобында жүргізілген тәжірибе нәтижесі қоса көрсетілді.

3. Студенттердің білім, білік, дағдыларын, танымдық, тәрбиелік, дамытушылық қарым-қабілеттерін зерттеуде бақылау-эксперимент жұмыстары жүргізіліп, қорытындылары сарапталынды.

4. Дәстүрлі білім мен білім берудегі жаңа технологияларды бір-бірімен сабактастыра, кіріктіре отырып менгерту – түпкі нәтижеге білім сапасын жоғары деңгейге жеткізуін ұтымды жолы екендігін байқатты.

Түйіндей айтқанда, сабак – шығармашылық жұмыс. Өйткені, ол оқытушыдан оқу пәнінің ғылыми негіздерін жетік білуді, студенттердің тақырыпқа дайындық деңгейін, шама-шарқын, сабак үдерісіндегі мүмкіндіктерді бағамдап-бағдарлай алатындағы педагогикалық үлкен шеберлікті, мол шығармашылық ізденіс-әрекеттерді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. –Алматы: Атамұра, 2005. –336 б.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., Айрис – Пресс: 2014. –560 с.
3. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы:Раан, 1992. – 380 ст.
4. Қазақ қолжазбалары:Ежелгі грек, көне қытай жазбаларындағы түркілік әдеби үлгілер. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – 448 б.
5. Findley C.V., 2005. The Turks in world History. Oxford University Press, pp: 300
6. Köprülüzade F. Türk Dili ve Edebiyatı üzerinde araştırmalar. – Istanbul, 1934.
7. Patricia Crone (Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor,Leiden-Boston: Brillm 2015)
8. Есіркепова Г.Е. Әдебиет тарихындағы көркемдік дәстүр жалғастыры. Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, №1 (51), 2015. – 257 б.
9. Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық / Жауапты ред. М. Қойгелдиев. – Алматы: Ғылым, 1983. – 1 т. – 225 б.
- 10.Қазақ фольклористикасы / Жалпы ред. басқ. проф. М. Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1972. – 297 б.
- 11.Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті /Шығармалар: 6 томдық. – Алматы: Қазменкөркемәдеббас., 1964. – 6 т. – 455 б.
- 12.Сейфуллин С. «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары». Алматы, 2009. 10-том. – 400 б.
- 13.Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 374 б.
- 14.Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы. «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005, – 576 б.
- 15.Фольклор және эстетика. – Алматы, 1976. – 282 б.
- 16.Қазақ қолжазбалары: Көне түркі жазба әдеби үлгілері. Орхон мұралары. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. Т2. – 448 б.
- 17.Батырлар жыры. 1т. –Алматы: Жазушы, 2000. –256 б.
- 18.Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: Монография/Под ред. З.Кабдолова. –Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 422 с.
- 19.Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған хрестоматиялық оқу құралы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
- 20.Батырлар жыры. Т. 5/Құраст. О.Нұрмагамбетова, Қ.Сыдыков. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
- 21.Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.

- 22.Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. –400 б.
- 23.Үәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985
- 24.Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәүір әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 220 б.
- 25.Www.ultr.kz
- 26.Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /Құрастыр. М.Магаун, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-т. –384 б.
- 27.Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 28.Марғұлан Ә. О носителях древней поэтической культуры казахского народа. М.О.Ауезову. сб.ст. к шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959.
- 29.Мұқанов С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1964
- 30.Сүйіншәлиев Х. X-XVII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1973
- 31.Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
- 32.Қорқыт ата: Оғыздардың батырлық эпосы. Аударған Ә.Дербісәлин. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 64 б.
- 33.Жанабаев К. О героической поэзии. – Ай, 1, 1994. – 220 с.
- 34.Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары. Оқу құралы. –Алматы: Білім, 2008. – 409 б.
- 35.Ыбырайым Б. Қазақ лирикасы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2013. – 144 б.
- 36.Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша. – Павлодар: «ЭКО» ФФ. – 569 б.
- 37.Ержанова С.Б. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. – Алматы: Білім, 2010. – 320 б.
- 38.Қасқабасов С. XY-XVIII ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: ӘОИ. – 2005.
- 39.Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Ғылым, 1981. 210 б.
- 40.Әбдікәкімов Т. Үрауан: өлеңдер, балладалар, толғау. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.
- 41.Мәуkenұлы Н. Жоғалды күн, жоғалды ай, жоғалды жыл. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 364 б.
- 42.Шапай Т. Шын жүрек бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 1999. – 280 б.
- 43.Әшімбаев С. Ақиқатқа іңкәрлік. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 197 б.
- 44.Дәстүр және жаңашылдық: Монографиялық жинақ. – Алматы: Ғылым. 1980. – 215 б.
- 45.XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 ж.ж.). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 б.
- 46.Мырза-Әли Қ. Қайсы бірін айтайын, қайсы бірін?!// Егемен Қазақстан, 2001. – 17.11
- 47.Молдагалиев Т. Астана туралы ой // Егемен Қазақстан, 1998. – 15.5

- 48.Иманасов С. Қазақ. Қазақ әдебиеті, 2008. – 18. 07
- 49.Әскербеккызы Ж. Қантардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда. 2001.
- 50.Майтанов Б. Тәуелсіздік – курес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: «Құс жолы», 2012. – 490 б.
- 51.Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по истор. поэтике//Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – Москва, 1986.
- 52.Фарино Е. Введение в литературоведение: Учеб. Пособие. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена. 2004. – 412 с.
- 53.Аронұлы С. Ақының Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1976. – 140 б.
- 54.Қазақтың нағым-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- 55.Әскербеккызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. Өлеңдер мен поэма. – Алматы: Жазушы, 2007. – 286 б.
- 56.Гумилев Л. Қөне түріктер. – Алматы: Ана тілі, 1994. –310 б.
- 57.Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
- 58.Теміrbай А. Автопортрет. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 258 б.
- 59.Асқар О. Астана – бітпес жыр, әнім. // Жұлдыз, 2010. №1. – 61-62 б.
- 60.Қайыңбаев М. Уақытпен үндескен//Қазақ әдебиеті, 2 жалтоқсан, 1994.
- 61.Медетбеков Т. Көк түріктер сарыны. – Алматы: Өлке, 2002.
- 62.Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991.
- 63.Кекілбаев Ә. Елдік пен ерліктің ерен жыры//Егемен Қазақстан, 6 жалтоқсан, 2002.
64. Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2016. – 366 б.
65. Тұрғынбаев Ә., Кенжебаев С., Есімханов Т. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Білім, 2006. – 288 б.
66. Гершунский Б.С. Философия образования: Учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. - Москва: Московский психолого-социальный институт, 1998.- 432 с.
67. Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 320 б.
68. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ТУРАЛЫ ЗАҢЫ. 2011.19.01.
69. Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 320 б.
70. Мырзалы С. Философия. – Алматы: Бастау, 2008. – 644 б.
71. Теміrbай А. Автопортрет. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 258 б.
72. Сатбекова А. Қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2009.
73. Педагогика. Дәріс курсы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2003.- 368 б.

74. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва., 1991.
75. Фаббасов С. Педагогика мен психология негіздері. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 448 б.
76. Дәuletбекова Ж. Оқушылардың оқу мотивтері – сапалы білім негіздері.
77. Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 272 б.
78. Ананьев Б.Г.Психология и проблемы человекознания. МОДЭК, 2005.
79. Сманов Б. Мектепте көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: Тоганай Т, 2009. – 272 б.
80. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. З-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2003. – 232 б.
81. Қанарабаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. – Алматы: Экономика, 2007. – 288 б.
82. Якунин В.А. Педагогическая психология. – Москва, 1998. – 580с.
83. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Мектеп, 1991. – 241 б.
84. Махмутов М.Мектепте проблемалық оқытууды құымдастыру. А.1981. -239 б.
85. Калмыкова З. Педагогическая психология. – Москва: ТЦ Сфера, 2008. – 480. – 250 с.
86. Қошімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы, 1969. – 243 б.
87. Ж.Аймауитов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы, 1993. – 312 б.
88. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев. «Қазақстан жолы–2050: Бір мақсат, бір мұдде, бір болашақ» // Егемен Қазақстан, 2014, 17 Қаңтар.
89. «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» ҚР Президентінің Жарлығы. –Астана: Ақорда, 2006. Қазан. №200.
90. Ә.Дайыр, Қ.Айтқалиев, Ш.Беркімбаева, Г.Құрманбай. Қазақ әдебиеті оқулығы – 5 сынып. «Атамұра», 2010.
- 91.Сабыров Т. Оқыту теориясының негіздері. – Алматы, 1993. – 96 б.
92. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Әдістемелік құрал. –Астана, 2013– 64 б.
93. Мырзагалиев Қ. Мектепте әдебиет теориясы ұғымдарымен таныстыру. – Алматы: Рауан, 1992. – 127 б.
94. Жұмақаева Б. Жыраулар поэзиясына талдап тану. – Алматы, 2010. – 196 б.
- 95.Ақшолақов Т. Шығарманың көркем компоненттерін оқыту. – Алматы, 1968. – 118 б.
96. Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты, 1-кітап, қоғамдық-гуманитарлық пәндер, жинақ. – Алматы, 1998. –36-56 б.
97. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ТУРАЛЫ ЗАҢЫ. 2016.
98. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. –Алматы, 2013. –448 б.

99. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. –М.: Педагогика, 1993. -192с.
100. Левин М.М. Технологий профессионального педагогического образования. – М.: Академия, 2001. – 318 б.
101. Чошанов М. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. –М: Просвещение, 1996. -158с.
102. Қараев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологий обучения: дисс ... д.п.н. –Алматы, 1994. –345с.
103. Жұматаева Е. Жоғары мектепте әдебиетті білімденудің инновациялық технологияларымен оқыту. /Монография. – Павлодар: «Кереку»– 2012. – 224 б.
104. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
105. Дъяченко В.К. Сотрудничество в обучении: о коллективном способе учебной работы. – Москва, 1991.
106. Сүлейменова Ж., Орынбаев А., Абитжанова Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесінен қысқаша анықтағыш-сөздік. – Алматы, «Эверо» 2009. – 248 б.
107. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы, «Жазушы» 2001. –192 б.
108. Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. П.ф.к., дисс. – Алматы, 2004. – 270 б.
109. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – Алматы: Өркен, 2007.

Қосымша А

«БЕКІТЕМІН»

Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университетінің
бірінші проректоры
ф.-м.ғ.д., профессор

_____ Б. Алиев
«____» _____ 2016ж.

Қазақ әдебиеті пәні бойынша ЖОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту барысында студенттерді кәсіби даярлау негізінде оқытудың әдістемесін оқу үдерісіне енгізу туралы

АКТІ

Бұл акт 2014-2016 ж.ж. аралығында «Қазақ әдебиеті» кафедрасының Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәні бойынша орындалған әдістемелік жұмыстар нәтижесінде өзірленіп, осы акт негізінде расталады.
Орындағандар: Алиева Ж.А. – PhD докторант, филология ғылыминың докторы, профессор Ержанова С.Б.

ОӘЖ төмендегідей оқу үдерісіне (оқу жұмыс түрлеріне) ендірілді.

- Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәнінен оқуға арналған көмекші әдістемелік нұсқау дәріс сабактарына;
- Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәнінен тест жинақтарын практикалық сабактарында пайдалану;
- ЖОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту барысында студенттерді кәсіби даярлау бойынша педагогикалық технологиялар сабакқа енгізілді.

«Қазақ әдебиеті» кафедрасының
менгерушісі _____ ф.ғ.д., профессор Ержанова С.Б.

Авторлар: _____ Алиева Ж.А.

_____ Ержанова С.Б.

Факультет деканы _____ Тымболова А.О.